

National Leader Heydar Aliyev in the 100th Anniversary: *Investigation in the Context of Turkey-Azerbaijan Relations*

*Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 İli:
Türkiyə-Azərbaycan Münasibətləri Konteksində Təhlil*

Editors

Prof. Dr. İbrahim Kazımbəyli

Dr. Farahila Babayeva-Şukurova

Dr. Baha Ahmet Yılmaz

National Leader Heydar Aliyev in the 100th Anniversary: Investigation in the Context of Turkey- Azerbaijan Relations

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 İli: Türkiyə-
Azərbaycan Münasibətləri Konteksində Təhlil

100. Yılında Ulusal Lider Heydar Aliyev: Türkiye-
Azerbaycan İlişkileri Bağlamında İncelenmesi

Editors/Editörler/Redaktörlar

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBÖYLİ

Dr. Farahila BABAYEVA-ŞUKUROVA

Dr. Baha Ahmet YILMAZ

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

National Leader Heydar Aliyev in the 100th Anniversary: Investigation in the Context of Turkey-Azerbaijan Relations

Editors/Editörler/Redaktörler

Prof. Dr. İbrahim Kazımbeyli-Dr. Farahila Babayeva-Şukurova-Dr. Baha Ahmet Yılmaz

---

Language: Turkish

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-626-2

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub113>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Kazımbeyli, İ., Şukurova-Babayeva, F., Yılmaz, B.A., (2023). *National Leader Heydar Aliyev in the 100th Anniversary: Investigation in the Context of Turkey-Azerbaijan Relations*. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub113>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

---

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və birinci vitse-
prezident Mehriban xanım Əliyevaya ithaf olunur*

*Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve birinci Cumhurbaşkanı
Yardımcısı Mehriban Aliyeva'ya...*

*to Azerbaijan President Azerbaijan Ilham Aliyev and first Vice President
Mehriban Aliyeva...*

Ön Söz

Tarixin ixtiyarı dövrlərində hər bir xalqın tarixi taleyində şəxsiyyətlərin, liderlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan xalqının tarixi talehinin XX yüzilin son 30 ilinə və XXI yüzilin əvvəlinə təsadüf edən tarixi və taleyi ümummillî lider Heydər Əliyev şəxsiyyəti və onun əzəmətli ideyaları üzərində qərar tutur.

Türkiyə - Azərbaycan dostluğunun-qardaşlığının tarixi kökləri, mədəni bağlarının tarixi qədimdir. Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, xüsusilə Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutmasında və dünya siyasi proseslərinə inteqrasiyasında balanslaşdırılmış, düşünülmüş bir sistem formalaşdırıldı.

Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərin daha yüksək səviyyədə və etibarlı təməllər üzərində qurulmasına çox böyük önəm verməsi idi.

Heydər Əliyev ölkəmizin Türkiyə ilə münasibətlərə necə böyük önəm verdiyini ilk günlərdən bəyan edərək deyirdi ki, bizim ölkəmiz-Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası dost-qardaş ölkələridir. Xalqlarımızın birliyi, qardaşlığı və dostluğu əsrlərdən- əsrlərə keçərkən formalaşmış və yeni mərhələsinə çatmışdır.

Həm XX yüzilin əvvəllərində həm də sonunda Azərbaycanın müstəqilliyini ilk dəfə Türkiyə tanımışdır.

Böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün: “Azərbaycanın sevinci-sevincimiz, kədəri- kədərimizdir”. Ulu öndər Heydər Əliyevin: “Bir millət, iki dövlət” tezisləri milli-mənəvi dəyərlərimizin tarixən, ortaqlığını, xalqlarımızın mədəniyyətinin, incəsənətinin, musiqisinin, bütövlükdə mənəvi dünyasının bir-biri ilə təbii tarixi qarşılıqlı əlaqədə olduğunu da əks etdirir.

Müstəqil dövlətçiliyimizi möhkəm dayaqlar üzərində qurub yaratmaqla yanaşı, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını da dövlətçilik müstəvisinə gətirib onu milli məfkurəyə çevirdi. Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin irəli sürdüyü azərbaycançılıq məfkurəsi heç də ümumtürk mənsubiyyətini inkar

etmirdi, əksinə türkçülüyün müxtəlif coğrafi-siyasi mənalarda özünəməxsus milli formada, vətən və milli dövlət müstəvisində yeni mənzərəsini ortaya qoyurdu.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş qardaşlıq münasibətləri özünün ən yüksək mərhələsindədir. Bu isə Prezident İlham Əliyevin və Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın müdrik və uzaqgörən siyasətinin birbaşa nəticəsidir. Azərbaycan ikinci Qarabağ savaşında da qardaş Türkiyənin mənəvi dəstəyini heç bir zaman unutmayacaq.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri zamanın çətin sınaqlarından keçərək, öz doğruluğunu, zəruriliyini, gərəkliyini, perspektivliyini, həyatiliyini nümayiş etdirməklə etnik kökləri, dili və mənəviyyəti, adət-ənənələri bir olan xalqlarımızın birliyinin və birlikdə inkişaf və tərəqqisinin təməl daşdır.

Ulu öndərin hər zaman qeyd etdiyi, Azərbaycan-Türkiyə dostluğu və qardaşlığı sarsılmazdır, əbədidir və xalqlarımızın qarşılıqlı inkişafı və tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsidir.

Bu toplunun hazırlanmasının təşəbbüskarları, kitabda yazısı olan həmkarlarımızın da əməyi yüksək dəyərləndirilməlidir.

t.e.d. Prof. İbrahim KAZIMBƏYLİ

**Azərbaycan
Dillər Universiteti**

Heydər Əliyev və Türk Birliyi

Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyətində Türkiyə Cümhuriyyəti ilə, ümumiyyətlə Türk Dünyası daxilində əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi mühüm yer tutmuşdur. Ulu öndər respublikamızda yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirmişdir. O, çıxışlarında, rəsmi görüşlərində türk xalqlarının ortaq mənəvi dəyərlərə malik olmasını yüksək qiymətləndirmiş, bu zəmində münasibətlərin daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasını zəruri saymışdır. Bu baxımdan, ulu öndərin aşağıdakı fikirləri günümüz üçün çox aktualdır: “bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gədən bir dövründə çox mühümdür.”

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Türkiyə Cümhuriyyətinə, türk xalqına böyük hörmət və ehtiramını bildirmiş, Azərbaycan və Türkiyə arasında bütün sahələrdə əlaqələri genişləndirmək və dərinləşdirmək xətti götürmüşdür. O, 1993-cü il oktyabrın 26-da “Türkiyə Cümhuriyyəti-70” elmi-praktik konfransının iştirakçılara ünvanladığı təbrik məktubunda Azərbaycan və türk xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrinin dərin köklərə malik olduğunu bildirmişdir: “Soykökümüzün, adət və ənənələrimizin, bir çox müqəddəs mənəvi sərvətlərimizin ayrılmaz tellərlə bir- birinə bağlı olduğu türk xalqının bu böyük bayramı eyni zamanda Azərbaycan üçün də əziz gündür.” Həmin müraciətində ulu öndər Türkiyəyə, Mustafa Kamal paşa Atatürkə böyük sevgisini belə ifadə etmişdi: “Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi, iyirminci əsrin bəşəriyyətə verdiyi böyük dühalardan Mustafa Kamal Atatürkün azadlıq və demokratiya ideallarına sonsuz məhəbbəti, sərkərdəlik və dövlətçilik məharəti sayəsində türk xalqı tarixin çətin sınaqlarından çıxıb qurtuluş tapdı.

Dünya Türkiyə Cümhuriyyəti adlı azad və məğrur bir məmləkəti tanımalı oldu. Türkiyə hazırda dünyanın siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik, ümumbəşəri dəyərləri qorumaq əzmində olan, iqtisadi və mədəni səviyyəsi etibarilə inkişaf etmiş qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilmişdir.”

Ümummillə lider hər fürsətdə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi zaman Türkiyənin bunu bütün dünyada birinci olaraq tanımasını xüsusi vurğulamış və bu istiqamətdə daha çox çalışmaq lazım gəldiyini qeyd etmişdir: “İstiqlaliyyət qazanmış Azərbaycan öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək, daimi etmək, əbədi etmək üçün çalışır və çarpışır. Bu işdə biz bütün dünya birliyinin yardımına, dünyanın ədalətli insanların yardımına möhtacıq. Eyni zamanda bu işdə Türkiyə Cümhuriyyəti, Türkiyə xalqı ilə əlaqələrin Azərbaycan xalqı üçün, müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün çox böyük əhəmiyyəti var və biz buna böyük ümid bəsləyirik.”

Heydər Əliyev Azərbaycanın Türkiyə ilə elm, təhsil sahəsində əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O, Türkiyəyə ali təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı gənclərlə görüşündə demişdir: “Türkiyə Azərbaycan üçün qardaş, dost ölkədir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin qədim və zəngin tarixi var. İndi Azərbaycan Respublikası bir müstəqil dövlət kimi Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bütün sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır. Odur ki, bu baxımdan biz təhsil sahəsinə xüsusi əhəmiyyət veririk. Elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müştərək işlər görülməsi həm Azərbaycan üçün, həm də Türkiyə üçün çox faydalıdır. Bu barədə bizim müvafiq sazişlərimiz var. Gələcəkdə onların daha yüksək səviyyəyə qaldırılması üçün lazımı addımlar atırıq və bundan sonra da atacağıq.” Ulu öndər Türkiyə universitetlərinin elmi potensialını, zəngin maddi-texniki bazaya malik olmasını xüsusi vurğulayaraq, gənclərə məsləhət görmüşdü ki, öz yüksək səviyyəsinə görə dünyada məşhur həmin universitetlərdə təhsil almaq imkandan olduqca səmərəli istifadə etsinlər və Vətənə yüksək səviyyəli mütəxəssislər kimi dönsünlər.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkəmizdə sabitlik və əmin-amanlıq mühitinin bərqərar olması yaxın və uzaq qonşu dövlətlərlə, xüsusən də Türk cümhuriyyətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq qurulmasına və qarşılıqlı münasibətlərin bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsinə, beynəlxalq təşkilatların yüksək tribunalərindən Türk xalqlarının mənafelərinin fəal şəkildə müdafiə olunmasına imkan vermişdir. Azərbaycanın regionda lider dövlətə çevrilməsi qlobal miqyasda imkanlarının genişlənməsinə, beynəlxalq münasibətlər sistemində, eləcə də Türk dövlətləri ilə əlaqələrdə etibarlı tərəfdaş kimi nüfuzunun artmasına gətirib çıxarmışdır

Ulu öndərin siyasi varisi, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə ölkəmizin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Azərbaycan dövləti iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən daha da güclənmiş, xalqımızın mübarizə ruhu, əzmkarlığı daha da yüksəlmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsində möhtəşəm qələbə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsinə, beynəlxalq arenada nüfuzunun artmasına, Türk dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır.

2023-cü il Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə martın 16-da Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) növbədənəkar Zirvə toplantısı Türk birliyinin yeni daha yüksək zirvəyə yüksəlməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Bu fəvqəladə zirvə toplantısında qardaş Türkiyədəki 6 fevral fəlakəti əsas müzakirə mövzusu olmuş, fəvqəladə halların idarə edilməsi və humanitar yardımdan bəhs edilmişdir. Türk dövlətləri bir daha dünyaya nümayiş etdirmişlər ki, ən ekstremal durumda, böyük fəlakətlə üzləşdikləri zamanda belə, türk özünü, milli kimliyini, məğrurluğunu itirmir, bütün ağrılara, acılara, fəlakətlərə, sınaqlara mərdi-mərdanə sinə gəlir.

Qabil Əliyev

Tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Universiteti

İçindekiler

Ön Söz

v

Bölüm 1

Heydər Əliyevin Azərbaycanın Rəhbərliyinin Birinci Dövrü: Milli Oyanışın Təzahürləri, Düşünülmüş Addımlar, Reallıqlar, Çətinliklər, Perspektivlər. (1969-1982) 1

İbrahim KAZIMBƏYLİ

Bölüm 2

The Concept of Savior Leadership in Political Communication: A Qualitative Research on Hayder Aliyev's Perception of Turkic World 19

Baba Ahmet YILMAZ

Bölüm 3

İki Lider İki Devlet: Haydar Aliyev ve Atatürk Karşılaştırması 37

Babayeva-Şukurova FARAHLA FAZIL

Bölüm 4

Liderlik Temsili Perspektifinden Türk Basınında Haydar Aliyev'in Ölümü 49

Elif YILDIZ

Yasemin DURMUŞ

Bölüm 5

**Heydər Əliyev və Cənubi Qafqaz Respublikalarının Dünya Birliyinə
İnteqrasiyası** 65

Qabil ƏLİYEV

Bölüm 6

**Haydar Aliyev ve Dini Siyaset (Türkiye-Azerbaycan İşbirliđi
Bađlamında)** 79

Elvin TALİŞINSKI

Bölüm 7

**Azerbaycan Umummilli Lideri Haydar Aliyev'in TBMM'de Yaptıđı
Konuşmalar Hakkında Bir Deđerlendirme** 95

Ayten CAN

Bölüm 8

**Heydər Əliyevin Liderlik Modeli: Milli İntibaha və Tərəqqiyə Xidmət
Edən Siyasət** 123

İradə HÜSEYNOVA

Bölüm 9

Ulu Öndərin Qadın Siyasəti 139

Sədaqət ƏLİYEVƏ

Bölüm 10

**Bir Lider Olarak Haydar Aliyev'in Vefatının Ardından Türk Basımında
Yer Alan Haber Fotoğraflarının Göstergelimsel Analizi** 145

Eda ER

Bölüm 11

İletişimde Vizyoner Liderlik Dili: Haydar Aliyev'in Yaptığı Konuşmalar 169

Zeynep ATEŞ

Hüddai ATEŞ

Bölüm 12

Azərbaycanı Ucaldan və Müstəqilliyə Qovuşduran Rəhbər 181

Şahismayıl Namaz oğlu İSMAYİLOV

Bölüm 13

Cavidsünaslığı İnkişafında Heydər Əliyevin Rolü 195

Sevil Qiyas Qızı HƏSƏNOVA

Bölüm 14

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Mədəniyyət Siyasəti Xalqın Milli Kimliyini Yaşadan Faktor Kimi 257

Təğrül Murrad oğlu QASIMOV

Heydər Əliyevin Azərbaycanca Rəhbərliyinin Birinci Dövrü: Milli Oyanışın Təzahürləri, Düşünülmüş Addımlar, Reallıqlar, Çətinliklər, Perspektivlər. (1969-1982)

İbrahim KAZIMBƏYLİ¹

XX əsrin 30 illik bir dövrü Azərbaycan tarixi üçün Heydər Əliyev dövrü olub. Heydər Əliyev Azərbaycanın milli tarixində özünəməxsus yer tutan elə nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, onun zəngin irsi hələ uzun zaman tarixçilərin, filosofların, palitoloqların və digər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olacaqdır.

Heydər Əliyev uzaqgörən, pragmatik, qətiyyətli siyasətçi olduğunu hələ ölkəyə ilk dəfə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə sübut etmişdir. XX əsrin 60-cı illərində ölkədə sosial-iqtisadi tənəzzül nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunmurdu.

1969-cu ilin 14 iyulunda Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nin I katibi seçildi. Heydər Əliyev öz bacarığı, xüsusi istedadı, parlaq zəkası, uzaqgörənliyi sayəsində yeni müasir, qüdrətli Azərbaycanı onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış və gələcəyə aparan yollar müəyyən etmişdir. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev mərhələsi başladı. Sovet dövrünü xarakterizə edərkən aydın olur ki, inzibati-amirlik sistemi, ağır idarəçilik sistemi, mərkəzdən asılılıq, ədalətsiz bölgülər və.s. məsələlər qabarıq şəkildə görsənir. Görkəmli dövlət adamı olan Heydər Əliyev çox gözəl başa düşürdü ki, Azərbaycanın bütün sahələrdə inkişafı üçün imkanlar çoxdur. Zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərimiz istifadə olunur, lakin bu

---

1 t.e.d. Prof., Azərbaycan Dillər Universiteti, ORCID: 0000-0002-8761-9927

bərabər bölünür. Bu bölgüdən də xalqın güzəranına, dövlətin inkişafına lazımı olan qədər sərf olunmur. Qısa müddət ərzində Azərbaycan SSR-də sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf nəzərəcarpacaq səviyyəyə qalxdı.

1969-cu il 5 avqust plenumunda Heydər Əliyev uğurlardan daha çox Respublikanın partiya və sovet orqanlarındakı ciddi çatışmazlığından danışıır, kadr siyasətindəki nöqsanları iqtisadiyyatdakı çatışmazlıqları qeyd edir, bu halların aradan qaldırılması üçün planlarını zərgər dəqiqiliyi ilə ardıcılıqla bildiriridi.

Heydər Əliyevin bu cəsarətli çıxışı bir çoxlarını vahiməyə salır, sadə xalq kütlələrini isə heyrətləndirirdi. Bu vaxtdək partiya iclaslarında belə açıq tənqidi çıxışlar demək olar ki, heç olmamışdır.

Heydər Əliyevin respublika rəhbəri seçilməsi ilə həm də xalqımızın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə söykənən çoxşaxəli tədbirlərin həyata keçirilməsi insanlarda milli ruhun oyanışını şərtləndirirdi. Uzaqgörən dövlət xadiminin həyata keçirdiyi düşünülmüş strategiya Azərbaycanın ikinci müstəqilliyinin bərpasına zəmin hazırlayırdı. Görkəmli dövlət xadimi ilk andan etibarən həlli vacib olan məsələləri ön plana çəkir, tapşırılan işlərin həyata keçirilməsi prosesinə özü şəxsən xüsusi həssaslıqla yanaşırdı. Azərbaycanın milli maraqları hər zaman uca tutulurdu. Bütün regionların sosial-iqtisadi həyatının inkişafı xüsusi prioritet təşkil edirdi. Uzaqgörənliklə Qarabağda gedən ictimai-siyasi prosesləri, məkrli ermənilərin gələcək iyrənc planlarından da xəbərdar idi. Məhz onun qətiyyəti sayəsində erməni iddiaları iflasa uğrayırdı. Heydər Əliyevin heç nədən qorxmadan, çəkinmədən qətiyyət nümayiş etdirməsi erməni millətçilərini narahat edirdi. Çünki onlar öz avanturist ideyalarını həyata keçirə bilmirdilər. Heç təsadüfi deyil ki, 1969-1982-ci illər haqlı olaraq Azərbaycanın intibah dövrü adlandırmaq olar. İntibahı şərtləndirən bir neçə əsas amil mövcuddur.

Heydər Əliyevin gördüyü çoxşaxəli işlər xalq tərəfindən təqdir olunur, xalq da öz cəsarətli oğlunu özünün qürur və iftixar mənbəyi kimi qəbul edirdi. Bəhs etdiyimiz xronoloji dövrü aydınlıqla qeyd edib, təhlil etsək bu zəngin siyasi-irsən açılmasına cild-cild kitablar, əsərlər, dissertasiyalar sıgımır. Bu dövrün hər bir sahəsi üzrə də kifayət qədər araşdırmalar aparılıb və hələ uzun illər də aparılacaqdır. Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Azərbaycan xalqının görkəmli sənət adamlarını, milli ruhlu ziyalılarını düşündürən, həllini gözləyən çoxlu problemlər hələ də qalırdı.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanın tarixi keçmişini, coğrafiyasını, milli-mənəvi dəyərlərini dərinədən bilməsi, onlara zamanında böyük ustalıqla nüfuz etməsi sovet rejimi dövründə heç də biz fikirləşdiyimiz

kimi asan məsələ deyildi. Buna cəsarət, xüsusi ustalıqla yanaşma və milli təəssübkeşlik lazım idi. Onun sovet dönəmində hələ hadisələri qabaqlayacaq addımlar atması yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan və dünya tarixini, beynəlxalq münasibətlər sistemini bilməsi əsas rol oynayırdı. Türk və müsəlman ailəsinə həmçinin bu günümüz üçün də öz aktuallığı ilə diqqət çəkən Güney Azərbaycan məsələlərinə dərinlən nüfuz etməsi, xüsusi xidmət orqanlarında işləyərkən xalqımıza qarşı yönəldilmiş neqativ halları görməsi bütün bunlara qarşı adekvat addımlar atması sanki Azərbaycanın ikinci müstəqillik dönəminə hazırlıq mərhələsini xatırladır. Bu gün biz tam əminliklə deyə bilərik ki, Ulu Öndər rejimin ən kiçik imkanlarından xalqın mənafeyi naminə istifadə edirdi. Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması hələ 1970-1985-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır. Bizim mövzumuzun əsas qayəsini milli oyanışın təzahürləri, milli-mənəvi dəyərlər sistemi, tarixi-mədəni keçmişimizin dünəni və bu gününün reallıqları təşkil edir. Bu zəngin 14 illik bir eposu bir yazıya, bir kitaba, cild-cild kitablarla izləmək mümkün ola bilər. Bu istiqamətdə kifayət qədər araşdırmalar, tədqiqatlar mövcuddur. Biz də çalışıb qarşıya qoyduğumuz istiqaməti yeni baxış bucağından, tarixi faktlara, sənədlərə, zəngin mənbələrə istinadən öyrənməyə çalışmışıq. Çox böyük çətinlikləri göz önünə alan cəsarətli rəhbər hakimiyyətinin elə ilk vaxtlarında xalqın tarixi-mədəni abidələrinə sahib çıxaraq onların yaranması, bərpası, tədqiqi və təbliği istiqamətində sistemli, ardıcıl tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Azərbaycan KP MK bürosunun 1969-cu il 9 sentyabr tarixli iclas qərarı ilə “Duvanni” stansiyasının “Qobustan” adlandırılması məsələsini öyrənmək üçün tapşırıqlar verildi (2.). Muzeylərin yenidən qurulması işi gücləndirildi. Azərbaycan KP MK bürosunun 1970-ci il 30 sentyabr tarixli iclasında Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini SSRİ-nin əsas muzeyləri vasitəsi ilə təbliğ etmək barədə qərar qəbul olundu (3.).

KP MK bürosunun 1972-ci ildə keçirilmiş iclas qərarı ilə Azərbaycan tarix muzeyinin 50 illiyi qeyd olundu. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın bütün bölgələrində tarix və mədəniyyət nümunələrinin toplanması və mühafizəsi işi yaxşılaşdırıldı. Hər il tarix və mədəniyyət abidələrinə ayrılan büdcə xərcləri artırıldı. H.Əliyevin göstərişi ilə tarixi abidələrin öyrənilməsinə, tədqiqinə və arxeoloji qazıntılara diqqət artırıldı. Tədqiqat işləri kompleks aparılırdı. Abidələrin elmi cəhətdən öyrənilməsi genişləndirildi. Bütün tarix ərzində İçəri şəhərdə ən mütəşəkkil, sistemli arxeoloji qazıntılara və bərpa işlərinə 70-ci illərin əvvəllərindən başlanıldı (13.).

Qeyd etmək lazımdır ki, 70-80-ci illərdə məscidlərin bərpa olunaraq dindarların ixtiyarına verilməsi sovet sisteminin şərtləri ucbatından mümkün olmadığından dağılmaqda olan məscidlər tarixi abidələr adı altında bərpa edilib muzeylərə çevrilərək, xalqın istifadəsinə verilir: Bununla da həmin abidələrin dağılmasının qarşısı alınır.

H.Əliyev tarixi abidələrin tək-cə mühafizəsi deyil, eyni zamanda yenilərinin də qurucusu idi. Mərkəzdə (Bakı şəhəri. İ.K) yaxud da müxtəlif bölgələrdə Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərinin heykəlləri qoyulurdu.

Azərbaycan KP MK bürosunun 1972-ci il 24 may tarixli iclasında Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, sağlığında milli təmayüllü kommunist kimi müxtəlif təqiblərə, təzyiqlərə məruz qalan, ölümündən sonra isə unudurulan Nəriman Nərimanovun Bakı şəhərində heykəlinin açılması barədə qərar qəbul olundu (5.).

Moskvada bəzi qüvvələr bu heykəlin qoyulmasını istəmirdilər. H.Əliyev bu məsələni həll edə bildi. Abidənin açılışında söylədiyi nitqində deyirdi: “Nərimanov qəlbinin bütün hərarəti ilə xalqa xidmət etmişdir” (5.). Bu cür faktlar kifayət qədər çoxdur. Başqa bir misal göstərək. H.Əliyev xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən kiçik nüansına belə biganə qalmamışdır. Müxtəlif zamanlarda işğal siyasəti nəticəsində Azərbaycanlılara məxsus tarixi adlar heç aidiyyəti olmayan şəxslərə verilir. H.Əliyevin geniş, çoxşaxəli fəaliyyəti özünü Gəncə şəhərinin adının işlədilməsinə nail olmaqda göstərdi.

Kirovun şərəfinə verilmiş Kirovobad şəhərinin adının dəyişdirilib, yenidən Gəncə adlandırılması sovet sistemi şəraitində respublikanın kommunist rəhbəri üçün xeyli dərəcədə təhlükəli bir iş idi.

Tarix boyu hər bir azərbaycanlı üçün Gəncə şəhərinin adı milli qeyrət, mənəvi təmizlik və qəhrəmanlıq mənasını daşıyırdı. Rus çarizminin işğalına qarşı mübarizədə Gəncə əhalisinin bir qismi Cavad xan başda olmaqla qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmancasına həlak olsa da, təslim olmamışdı. İşğaldan sonra Rusiya imperatoru 1804-cü ildə şəhərin adını dəyişərək Yelizavetpol adlandırılmışdı. Hətta Gəncə adını çəkənlər 1 manat cərimə olunurdu. Rus çarizminin və sovet Rusiyasını gerçək “üzü” bu misallarla doludur. 1918-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi respublika formasında bərpa olunan sonra milli hökumət Gəncə şəhərinin adını özünə qaytarmışdı.

Sovet rejiminin qılıncının dalı-qabağı kəsən bir dövrdə bu məsələni böyük məharət və cəsarətlə yalnız Heydər Əliyev kimi hər şeyi zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçən siyasət adamı edə bilərdi. H.Əliyev bu məsələnin həlli üçün SSRİ rəhbəri L.İ.Breynevə müraciət edir və müsbət razılıq ala bilmişdi. Azərbaycan KP MK bürosunun 1980-ci il 17 oktyabr tarixli

ıclasında Kirovabad şəhərində Gəncə və Kəpəz rayon partiya komitələrinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi (8.). MK-nin H.Əliyevin sədrliyi ilə keçən bürosunda 1980-ci il 19 noyabr tarixində Kirovobadda Kəpəz və Gəncə rayonları yaradıldı (9.).

Gəncə adının bərpa edilməsi H.Əliyevin xalqın müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə tarixində qəhrəmanlıq ruhunun, qan yaddaşının, özünə inam hissənin dirçəldilməsi istiqamətində cəsəətli addımı, böyük tarixi xidməti idi. Cavad xanın məzarı şəhərdəki məscidlər, digər tarixi abidələr bərpa edildi. Gəncənin milli siması məhz H.Əliyevin hakimiyyəti illərində özünə qaytarıldı.

Maarif və təhsilin inkişafı H.Əliyevin müstəqil dövlətçilik baxışlarının tərkib hissəsi olduğundan, təhsil və elmə xüsusi diqqət yetirilirdi. Azərbaycan xalqının bütün sovet tarixi ərzində məktəb və maarifin ən yüksək inkişafı 1970-1980-ci illərə təsadüf edir.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, 70 il ərzində Azərbaycanın sovet hakimiyyəti, sovet dövləti çərçivəsində yaşaması dövrünü əhatə edir. Bu illərdə Azərbaycanda çox zəngin iqtisadi və intellektual potensial yaranmışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan müəlliminə göstərdiyi qayğı nəticəsində 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda müəllimlik ən nüfuzlu peşə, müəllim isə hörmətli şəxs sayılırdı. Öz şüurlu həyatını xalqın inkişafına həsr edən görkəmli tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin başlıca yerlərindən birini xalqın mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, xüsusən kənd yerlərində kitabxana binalarının tikintisi tuturdu.

Minlərlə azərbaycanlı gənc SSRİ-nin aparıcı elm və təhsil ocağına göndərilmişdir. Həmin tələbələrin təhsil xərcləri ümumittifaq büdcəsi hesabına ödənilirdi. Bu mütərəqqi addım gələcəkdə bərpa ediləcək müstəqil Azərbaycan dövlətinin kadr potensialının əsasını təşkil edirdi. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan savadlılar ölkəsinə çevrilmişdir. Həmin illərdə cəmiyyət zamanında, milli mənlə sürünün, milli mədəniyyətin, adət-ənənələrin qorunmasında, özünə inam hissənin güclənməsində mühüm tarixi əhəmiyyət və məzmun daşıyan bir dövr, milli elitanın formalaşması dövrü idi (1.səh.79.).

Heydər Əliyevin ədəbiyyata qayğısı onun milli dövlətçilik konsepsiyasının tərkib hissəsi idi. Bu illərdə Nizaminin, Əcəminin, Nəsiminin, Tüsinin, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Moqaməyevin, Hüseyn Cavidin və başqa elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubleyləri Azərbaycan teatrının yüz illiyi respublikada və Moskvada təntənə ilə qeyd olunmuşdu. Dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabı nəşr olunmuş və 1974-cü ildə dövlət mükafatına layiq görülmüşdür (19.səh.400.).

Xalqın tarixinə aid araşdırmalara yüksək dövlət mükafatları verilməsi yaradıcı ziyalıları bu sahədə fəaliyyətlərini genişləndirməyə ruhlandırırdı. Azərbaycan dilinə qayğı və hörmət Heydər Əliyevin siyasi fəlsəfəsinin tərkib hissəsi idi. Məhz onun müdrik, uzaqgörən, qətiyyətli siyasəti nəticəsində respublika konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili olaraq qəbul edildi. O, dövrün canlı şahidləri bu gün də açıq etiraf edirlər ki, bütün sovet tarixi ərzində Azərbaycan dili ilk dəfə olaraq 1970-1980-ci illərdə, sözün əsl mənasında dövlət dili kimi kargüzərlıq dilinə çevrildi. Bu faktorlar Heydər Əliyevin xalq qarşısında müstəsna tarixi xidmətinin bariz nümunəsidir.

Bir mənalı şəkildə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etmək üçün tələb olunan, bir sıra vacib elementlərin milli ideoloji istiqamət, kadr hazırlığı, sosial-siyasi şərtlərin çoxu məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə formalaşmışdı. Bütün bunları sovet dövründə böyük ustalıqla həyata keçirən ulu öndər müstəqillik haqqında yazırdı “Müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən qat-qat çətindir. Müstəqil dövlət taleyin xalqımıza bəxş etdiyi töhfə kimi xalqımızın əvəzsiz milli sərvəti olmaqla bərabər, onun rəhbərlərindən tutmuş, hər bir vətəndaşı qarşısında böyük məsuliyyət qoyurdu. Yeni tarixi inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, ölkə əhalisinin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin olunması kimi mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar ardıcıl, məqsədyönlü, düşünülmüş daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsini və bu məqsədlə ölkənin intellektual və sosial-iqtisadi potensialından, ictimai-siyasi qüvvələrdən səmərəli istifadə olunmasını tələb edirdi” (1.səh.81-82.).

Biz bu paralellikləri, müqayisələri aparmaqla əslində çox böyük işlərin qısa zaman içərisində sistemli, kompleks şəkildə həyata keçirilməsi insanı təəccübləndirməyə bilmir. Son dərəcə cəsarətli, dəmir iradəli, uzaqgörən dövlət xadimi, milli-tarixi şəxsiyyət, strateji istiqamətləri düzgün hədəfləyən Heydər Əliyev həm də bu böyük işlərin hər birinin nəzarətini öz üzərinə götürməsi də insanı yalnız heyrətləndirir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan sovetlər birliyinin tərkibində olanda, mərkəzi hökumət onu bir çox şeylərdən məhrum etmək istəsə də, milli kökdən gələn mənaviyyatını, mədəniyyəti, elmi, təhsili, milli-mənəvi dəyərləri ümumbəşəri və ümumdünya dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdi. Azərbaycanın sovet rejimi şəraitində milli, dünyəvi və qədim tarixə malik mədəniyyəti tarixi-mədəni irsə xüsusi diqqət

yetirməsi və mədəni-maarif müəssisələrini qurması nəticəsində xalqın özünə inam hissi artır, müstəqillik düşüncələri güclənirdi. Bütün bunlar heç şübhəsiz Azərbaycanın gələcək müstəqilliyinin mənəvi təməllərinin qurulması istiqamətində böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan mühüm fəaliyyətlər idi. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda hakim, dominant olan xalqın mədəniyyətinin respublika ərazisində yaşayan bütün etnik qrupların ümumi mədəniyyətinə çevrilməsi prosesi daha da gücləndirildi, Azərbaycan mədəniyyəti digərlərini də özündə birləşdirərək ümumi sərvətə çevrildi. Milli kimliyin müəyyənləşdirilməsində başlıca meyarlardan biri olan, millətini tanı, mədəniyyətini tanı şüarı Azərbaycanda ziyalılar tərəfindən uğurla həyata keçirildi. Heydər Əliyev ən böyük mədəniyyət millətçisi idi. Bunu ona görə deyirik ki, heç bir lider, tarixi şəxsiyyət öz xalqının mədəniyyətinə bu arealda diqqət yetirə bilməyib. Bunun əsas səbəbini biz bu cür izah edirik. O, Azərbaycan xalqının tarixinin, hüququnun, iqtisadi həyatının, sosial quruluşunun, inanc dünyasının, şeirinin, ədəbiyyatının, musiqisinin və.b. araşdırmalara təşviq edir, onlara ən münbit şərait yaradırdı. Həm də məhz bu sahədə olan insanların hər birini şəxsən tanıyır, əsərlərini oxuyur, izləyirdi. Keçirilən görüşlərdə öz dəyərli məsləhətlərini də verirdi. Məhz şəxsiyyətin bütövlüyü, böyüklüyü, təkrar olunmaması budur. Dünyanın yaranışından üzübəri xalqlar, millətlər arasında mədəni-müxtəliflik həmişə olmuşdur. Əgər mədəniyyətlər arasında fərqlər olmasaydı, dünya yeksənək və cansızıcı görünərdi. Kosmopolitizm mədəniyyət milliyyətçiliyini rədd edərək bu və ya başqa ölkəni deyil, bütün dünyanı vətən hesab edən şəxsin-kosmopolit dünya vətəndaşının yaradılmasını irəli sürür (11.səh 2.). Azərbaycan mədəniyyətinin yaratıcıları özlərini dünya vətəndaşı deyil, öz respublikalarının torpaqlarının övladları hesab edir, mədəniyyətlərini tarixi keçmişlərini sevir və onunla fəxr edirdilər. Bildiyimiz kimi sovetlərdə, xüsusən markisist-leninçi ideoloji sistemdə vahid sovet xalqı yaratmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdu. Bu bəlkə, siyasi anlamda nəşə görsənə bilərdi (müvəqqəti ideoloji basqı altında –İ.K) ancaq milli nöqtəyi nəzərdən heç cürə mümkün olmayan utopiyadan başqa bir şey deyildi. Millətlər arasında fərqləri ləğv etməyi qarşıya qoyan kommunist ideologiyasından fərqli olaraq H.Əliyev Azərbaycan milli mədəniyyətinin qoruyucusu, inkişafetdiricisi və zənginləşdiricisi funksiyasını sistemli şəkildə, qətiyyətlə həyata keçirirdi. Heydər Əliyev başqa xalqların mədəniyyətinə, tarixinə, milli sərvətlərinə hörmət və ehtiramla yanaşırdı, mədəniyyətlərin əlaqəsinə və qarşılıqlı inkişafına tərəfdar idi.

Görkəmli dövlət xadimi, ümumilli lider H.Əliyevin ədəbi irsə son dərəcə həssaslıqla yanaşması onun bütün siyasi fəaliyyəti dövründə əsas istiqamət kimi diqqəti çəkir. Bu sahənin milli istiqamətdən araşdırılması üçün yazıçı və

şairlərə, ədiblərə istiqamət verici ideyalar, fikirlər irəli sürürdü. Uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi işlər qısa dövr ərzində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına gətirib çıxarırdı.

Azərbaycan MK bürosunda yazıçılarının qurultaylarının keçirilməsini ayrıca məsələ kimi müzakirəyə çıxarır, müvafiq qərarlar qəbul edirdi. MK bürosunun 1976-cı il 20 aprel tarixli iclasında Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi (7.).

H.Əliyev xalqın qədim tarixi, soy-kökü ilə bağlı olan yazılı abidələrin dərinədən öyrənilməsini tövsiyə edir, azərbaycanlıların dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaları üçün tərcümə işinin qaydaya salınmasının vacibliyini bildirirdi.

Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayında olan çıxışında H.Əliyev deyirdi: “Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ədəbi abidələrə, Nizaminin nəhəng yaradıcılığı ilə, Xaqaninin və Nəsiminin, Füzulinin və Vaqifin, söz sənət ustalarının dahiyənə əsərləri ilə, aşıq poeziyasının həmişə canlı nümunələri ilə zəngindir” (12.).

Sovet ideoloji sistemi açıq-açıqına, Azərbaycan Xalqının türk mənşəyinin çox qədim yazılı tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqudda” öz əksini tapmasını heç bir vəchlə qəbul etmir və bu abidənin tədqiqinə, öyrənilməsinə qadağalar qoyurdu. Məsələ burasındadır ki, İrandakı fars Pəhləvi rejimi də bu dastanın nəşrinə icazə vermirdi. Rus-fars şovinizmi tərəfindən bölünmüş vətənin hər iki tayında (Şimal-Cənub-İ.K) dastana düşmən münasibət hökm sürürdü. H.Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra böyük cəsarətlə bu tarixi abidənin daha geniş öyrənilməsini tövsiyə və təşviq etməyə başladı.

H.Əliyev nitqində ədəbiyyatın qayğısına qalan bütün buxovları, əngəlləri qıraraq nəinki yazıçılarının himayəçisi olduğunu göstərir, eyni zamanda onları xalqı düşündürən Cənubi Azərbaycan məsələsindən, tarixdə mühüm rol oynamış ziyalılardan yazmağa tarixi romanlar yaratmağa, M.Füzulinin məqbərəsinin keşiyində durmağa, qorxmamağa, çəkinməməyə səsləyirdi. Böyük fəxarət və cəsarətlə deyirdi: “ Milli mədəniyyətimiz dirçəlmişdir”, “Azərbaycanın yaradıcı ziyalılarının xoşbəxt taleyi onların xalqla qırılmaz birliyindədir, xalq mənafeyinə fədakarlıqla xidmət etmələrindədir”. “Poeziyamız Azərbaycan klassik lirikasının ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək fəal vətəndaşlıq mövqeyində dayanmaqdadır” (14.).

Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında çox məzmunlu nitqində M.Füzulinin qəbrinin bərpası məsələsini qaldırmağı, cəsarətli olmalarını Azərbaycan yazıçılarında kəskin şəkildə bildirdi (10.v.60.).

H.Əliyev ad çəkərək bir neçə tanınmış şair və yazıçıların bu məsələlərdə loyol münasibətini haqlı olaraq tənqid edirdi: bununla bərabər həm də onları heç kimdən qorxmamağa, cəsarətli olmağa çağırırdı.

H.Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbi irsinə göstərdiyi qayğı şair və yazıçıları ruhlandırır, onlar tərəfindən kifayət qədər yüksək qiymətləndirilirdi.

Bu məsələ ilə bağlı fikrimizi ümumləşdirməsək görəcəyik ki, Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı dəryasından çıxıb bilmədik. Ulu Öndərin bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə gördüyü möhtəşəm işləri sadalayıb bitirmək olmaz. Beləliklə, H.Əliyevin fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatına və ədəbi irsinə qayğı mühüm yerlərdən birini tuturdu. Əgər əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan ziyalıları ilə dil tapmaq respublika rəhbərləri üçün başlıca problem olmuşdusa, Ulu Öndər ziyalıların, yaradıcı adamların dostca himayəçisinə, onlar isə Azərbaycan rəhbərinin fəal təbliğatçısına çevrilmişdilər. Yaradıcı ziyalıları mühafizə etməklə H.Əliyev istiqlal fikrini qoruyur və inkişaf etdirirdi (15.səh.227.). H.Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə hadisələri əvvəldən görür və müvafiq ciddi addımlar atırdı.

H.Əliyev DQMV-də vəziyyəti daim nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Vilayətin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırılmışdır. 70-ci illərdə Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərdə tarixi abidələr bərpa olundu. Yeni binalar tikildi. Şuşa Ümumittifaq səviyyəli kurorta çevrildi. M.P.Vaqifin qəbri üzərində möhtəşəm abidə, türbə ucaldıldı. Ü.Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri açıldı. Natəvanın heykəli qoyuldu (19.səh.400-401.). DQMV-də əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSRİ üzrə orta göstəricilərdən yüksək olurdu. Bu gün tarixən Azərbaycan ərazisi olan Qarabağda olan vəziyyətə baxaq. 30 ilə yaxın ərazilərimizi böyük güclərin himayə və təminatı ilə işğal edən əhalini qaçqın və məcburi köçkünə çevirən, ərazilərimizi, şəhər və kəndlərimizi, tarixi abidələrimizi vandalcasına məhv edən erməni xislətinin iç üzünü bütün dünyaya bir daha bəyan etdi. Cənab Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 44 günlük vətən müharibəsinə qədər bütün çıxışlarında Azərbaycan dövlətinin sülh tərəfdarı olduğunu, məsələnin sülh prosesləri çərçivəsində həlli yolunun vacibliyini birmənalı şəkildə bəyan edirdi. Bizdən fərqli olaraq ermənilər öz çirkin əməllərini, xarab xislətlərini heç cürə gizlədə bilməmiş, heç zaman sülh tərəfdarı olmamışlar. Bu siyasət bu gün də öz təsdiqini tapır. Bu müqayisəni ona görə göstəririk ki, Qarabağda əhalinin o zamankı durumu necə idi, erməni işğalı dövründə necə idi. Bu gün ərazilərimizdə hələ də mövcud erməni əhalisinin vəziyyəti necədir? Azərbaycan postmüharibə reallıqlarını yaratmaqla Ermənistanı imza atdığı kapitulyasiya bəyannaməsinə əməl etməməkdə bu gün də haqlı olaraq qınayır. Üç tərəfli imzalanan sənəddə

də açıq şəkildə göstərilir ki qanunsuz erməni silahlı birləşmələri Qarabağı tərک etməli və Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etməlidirlər. Ancaq təəssüf ki, bəzi “güclərin” diktəsi ilə seperatçılığa daim meyli olan Ermənistan və onun qətiyyətsiz rəhbərliyi götürdüüyü öhdəliyi yerinə yetirmir, yaxud da yetirmək istəmir. Nə isə baş verəcəyinə ümid edir. Ancaq yaddan çıxarmasın ki, Azərbaycanın nizamlı, güclü-qüdrətli ordusu mövcuddur. Qətiyyətli rəhbəri, güclü dövləti, yenilməz xalqı, müzəffər silahlı qüvvələri var.

1973-cü ildə, Xankəndində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji institutunun filialı açıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan bura dəmir yolu çəkilməşdir. H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə erməni seperatçıları açıq çıxışlarından çəkinirdilər. 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə qabarıldı. Lakin onun qarşısı qətiyyətlə alınmışdı. Onların bu iyrənc, seperatçı fikirlərini bir də H.Əliyev mərkəzdə öz vəzifəsindən məqsədli şəkildə heç bir əsas olmadan kənarlaşdırıldıqdan sonra qaldırdılar.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən sovet ordusu sıralarında yüksək rütbəli azərbaycanlıların sayı çox az idi. Milli zabit heyyyəti demək olar ki, yox idi. Bu sahədə çox iş görmək lazım idi. Çünki müstəqil dövlətin təhlükəsizliyi və qarantı onun ordusudur. O, azərbaycanlı hərbi kadrların hazırlanması məqsədilə azərbaycanlıların döyüş-texniki hərbi hissələrində qulluq etməsi, ölkənin ali hərbi məktəblərinə göndərilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür.

Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində misilsiz tarixi xidmətlərinin aktualığı bu günümüz üçün nə qədər vacib olması daha aydın üzə çıxır. Ulu Öndər çox böyük uzaqgörənliklə qeyd edirdi, “Azərbaycanın dövlət quruculuğunda əsas yerlərdən biri güclü ordumuzun yaranmasıdır. Mən dəfələrlə demişəm və bu gün də deyirəm. Biz heç bir dövlətə təcavüz etmək istəmirik. Heç bir dövlətin torpağında gözümüz yoxdur. Dünyanın bütün dövətləri ilə qarşılıqlı faydalı dostluq, əməkdaşlıq əlaqələri qururuq və bundan sonra da bunu davam etdirəcəyik. Bu işdə bizim çox böyük nailiyyətlərimiz var. Azərbaycan artıq dünya miqyasında beynəlxalq təşkilatlarda öz yerini tutubdur və hər yerdə cəsarətlə öz sözünü demək, öz tələblərini qoymaq imkanına malikdir. Ancaq, eyni zamanda, Azərbaycan bir tərəfdən Ermənistanın təcavüzünə məruz qaldığına görə, ikinci tərəfdən, təkcə bu gün yox, gələcəkdə də həmişə orduya malik olmalıdır” (7.səh.82.).

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və gərgin əməyi, səyi nəticəsində Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılması Azərbaycanın həyatında çox mühüm bir hadisə oldu. İlk dəfə olaraq ölkədə hərbi kadrlar yetişdirilməyə başlandı. Bundan başqa, azərbaycanlı gənclərin SSR-nin adlı-sanlı hərbi məktəblərinə göndərilməsinin də təşəbbüskarı məhz Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyev hərbi liseyin milli əhəmiyyətini belə təsəvvür edir. Bu lisey mənim üçün doğma övlad kimidir. Çünki məlumdur, 1971-ci ildə, artıq 30 ildən çox vaxt keçibdir, mən hansı çətinliklərlə bu liseyin əsasını qoydum və hərbi sahədə ixtisaslaşdırılmış məktəb yaratdım.

Hərbi lisey həmişə Ulu Öndərin qəlbində olmuşdur. O, həmişə iftixar hissi ilə belə qeyd edirdi “1971-ci ildən hər il mən buraya gəlmişəm, kursantlarla, müəllimlərlə, zabitlərlə görüşmüşəm. Nə üçün? Çünki Azərbaycan rəhbəri kimi, mən diqqəti bura cəlb edəndə, təbiidir ki, bütün başqa təşkilatlar da buna qoşuldular. Düzdür, bu da çətinliklə oldu. Çünki insanlar hələ bunu anlaya bilmirdilər. Ancaq anladılar və indi hərbi liseyə kömək edirlər” (7.səh.83.).

Bu işə uzaqgörən dövlət adamı sonradan da böyük ustalıqla, sanki bu günü yaşayırmış kimi önəm verərək yazırdı “Azərbaycanda 1993-1994-cü illərdən sonra güclü ordu yaradılması ilə məşğuluq və indi artıq buna nail olmuşuq. Ancaq biz bununla qane olmamalıyıq. Biz ordumuzu da güclü etməliyik, müasir tələblərə uyğun etməliyik. Ordumuz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin təmin edilməsi üçün daim hazır olmalıdır.

Müstəqil Azərbaycan dövləti öz ordusunu gücləndirmək, döyüş qabiliyyətini yüksəldəcək, müasir silahlardan istifadə olunmasının keyfiyyətini artıraraq, dövlətimizi yüksəldəcək və ən əsası, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının azad edilməsi gününü yaxınlaşdıracaq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini mütləq təmin edəcəyik! Bu tarixi reallıq artıq baş verdi . Bunu qüdrətli şəxsiyyət, Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev qüdrətli və yenilməz ordumuz, əzmkar xalqımızla birgə yarada bildi. Azərbaycan 30 ilə yaxın işğal olunmuş ərazilərinin nəhayət dəmir yumruq gücü ilə geri aldı. Bütün dünya bilir ki, Azərbaycan həmişə sülhün tərəfdarı olub, bu gün də dövlət siyasətinin əsası məhz bu istiqamətdədir. Lakin ikili standartlar xristian təəssübkeşliyi, şəxsi mənafeələr , coğrafi-strateji maraqlar bu gün də davam edir. Ancaq bizim işimiz haqq işidir, haqq mübarizəsidir.

1970-1980-ci illərdə xaricdə olan azərbaycanlı mütəxəsislərin sayı artmaqla yanaşı, onların içərisində ali təhsilli müəllim, həkim, mühəndis və.b. peşə sahiblərinin xüsusi çəkisi də yüksəlmişdi. Bu cür mütəxəsislərin xarici ölkələrdə formalaşması onun rəsonal kadr siyasəti yeritməsinə bariz nümunədir. Belə düşünölmüş siyasət həm də siyasi mahiyyət daşıyırdı. Bütün olanlar Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini tanıdır, təbliğ edir, bununla da ölkənin müsbət imici formalaşırdı.

Ulu Öndərin uzaqgörən daxili və xarici siyasətinin əsasında dayanan çox ümdə məsələlərdən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza olan münasibət

idi. Sovet rejiminin mövcud qadağalarına baxmayaraq, o, xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərlə sistemli əlaqələrin qurulması işi ilə bilavasitə məşğul olurdu. H.Əliyevin göstərişi ilə vətənin hüdudlarından kənarında yaşayan həmvətənlərimizin sayını müəyyənləşdirmək və müraciət tarixinin dövrləşməsi işi həyata keçirildi. Həmçinin onun göstərişi ilə Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr şöbəsi yaradılmışdır. “Vətən” cəmiyyətinin yaradılması təşəbbüsü də Heydər Əliyevə məxsusdur. Müxtəlif xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatları, cəmiyyətlərə Bakıdan kitablar, albomlar, milli geyimlər, milli musiqi nümunələri yazılmış xallar və.s. göndərilirdi.

Sovet rejimi bilir ki, ciddi cəhdlə xalqların milli istiqamətə söykənən hər hansı bir addımına qarşı idi. Bu qadağalara rəğmən, Azərbaycan rəhbəri xaricdə mövcud Azərbaycan təşkilatlarında, həmvətənlər arasında istiqlal mübarizə, mücadilə fikrini yayırdı. Bu son dərəcə vacib ideoloji istiqamətin güclənməsi və təbliğinə böyük ehtiyac duyulurdu.

Heydər Əliyevin hakimiyyətinin, birinci mərhələsində də dövlət siyasətində siyasi mühacirətə ayrıca xüsusi yer verilmişdi. Siyasi mühacirlərin təqib olunması H.Əliyevin çox qayğılandırır və o, soydaşlarımızı yaşadıkları ölkənin ümumi dəyərləri əsasında əməkdaşlıq etməyə çağırırdı. Aparılan işlərin sayəsində həmvətənlərimiz tarixi vətənlərinə maraq göstərir, vətənə səfərləri zamanı ölkəmizin mədəniyyət, elm, təhsil və.b. sahələrində qazandığı uğurlara sevinirdilər.

Qeyd etmək yerinə düşər, məhz bu məsələdə Azərbaycanda müxtəlif adda təşkilatlar və şəxslər vardır ki, bunlar xalqı oyanmağa, azadlıq uğrunda siyasi mübarizəyə hazırlamağa çağırırdılar. MAQ gizli fəaliyyətini davam etdirirdi. 1973-cü ildə Asəf Kərimovun rəhbərliyi ilə “Milliyyət” adlı qeyri-legal qrup təşkil olunmuşdu (19.səh.402.).

1974-cü ilin yayında Litva tələbələrinin “Litvaya azadlıq” şüarı ilə dinc çıxışının qan içində boğulmasına qarşı etiraz əlaməti olaraq Bakı tələbələrinin nümayişi təşkil olunmuşdu. Nümayişçilər “ Rədd olsun Sov. İKPM” şüarı ilə “ Komunist” küçəsindən keçmişlər. Bu dövrdə BDU-nun müəllimi olan Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) çox fəal şəkildə gizli qruplar təşkil edir, siyasi və ideoloji iş aparırdı. 1975-ci ilin yayında o, DTK tərəfindən həbs edildi. Heydər Əliyevin xüsusi səyi nəticəsində onun işinə Moskvada deyil, Bakıda baxıldı, bir ildən sonra azad edildi və sonrada mübarizəsini davam etdirdi. 1976-cı ildə “ Milliyyət” qrupu “ Azərbaycan Milli Demokrat İttifaqına” çevrildi. Bu təşkilatın üzvləri həmin il Bakının baş meydanında 1 May nümayişinə Azərbaycan Demokratik Respublikasının üç rəngli, ay-üçuldüzlu bayrağı ilə çıxmışdır.

Azadlıq ideyalarını təbliğ edən gizli siyasi təşkilatlar Naxçıvanda, Gəncədə, Sumqayıtda və.b. yerlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Burada bir sadə məntiq var. Bütün bunlar necə olurdu ki, həyata keçirilirdi. Heydər Əliyevin iradəsi, milli düşüncəsi, yaxın gələcəkdə baş verəcək hadisələri görə bilməsi, xalqın azadlığına, istiqlalına gedən yolları dolayısı və xüsusi ustalıqla açma bilirdi. Bunu yalnız dahilər bacarır, bu bir mənalı belədir.

İstər tarixi-nəzəri, istərsədə praktik kontekstdə götürək, Güney Azərbaycan məsələsini çox dərindən bilən, hələ İkinci Dünya müharibəsi illərində iki Azərbaycanın birləşməsi, Güney azərbaycanlıların hüquqlarının qoruması naminə çalışan, Təbrizdə Azərbaycan Demokratik Partiyasının üzvlərini bütöv vahid Azərbaycan uğrunda mübarizəyə ruhlandıran Heydər Əliyev respublikanın rəhbəri kimi həmin problemin həllinə xüsusi önəm verir və həmişə diqqətdə saxlayırdı. Ulu Öndər Güney Azərbaycanla bağlı məsələləri xüsusi olaraq diqqətdə saxlayırdı. Yazıçılar İttifaqında Cənubi Azərbaycan üzrə katibliyin yaradılması çox şeydən xəbər verirdi: Heydər Əliyev Yaxın və Orta Şərqi məsələsini çox dərindən bilən bir şəxs idi. Təsadüfi deyil ki, Kremldə təmsil olunan ən ali şəxslər bu məsələdə onunla hesablaşır və məsləhətləri ilə addım atırdılar. Suriya-İsrail, bəzi ərəb ölkələrinin daxilində baş verən konfliktlərin həllində, xüsusən Livan və YXDR-də baş vermiş vətəndaş müharibəsinin yarısının alınmasında onun nüfuzundan istifadə olunmuşdur. Müsəlman ölkələrinin rəhbərləri və siyasi dairələri onun tövsiyələrinə diqqət və hörmətlə yanaşır, məsləhətlərini yerinə yetirirdilər.

Heydər Əliyev SSRİ-nin müsəlman dünyası ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində, müsəlmanların mənafeələrinin qorunmasında müdrik siyasətçi kimi realist və optimal hərəkət edirdi.

Sovet rejiminin milli məsələyə xüsusən ümumtürk birliyinə qarşı nə dərəcədə həssas olmasının heç bir sübuta ehtiyac qalmır. Ümumtürk məsələləri ilə bağlı görülən işlərlə bağlı məlumat verməzdən öncə böyük dövlət adamının Azərbaycanın milli maraqlarını özündə əks etdirən bütün sahələrə son dərəcə həssaslıqla və çox zaman isə xüsusi cəsarət və inadkarlıqla Mərkəz qarşısında məsələləri qaldırırdı. Bir neçə əsas faktları göstərməklə fikrimizi əsaslandırma bilirik.

H.Əliyev Azərbaycan tarixi ilə bağlı filmlərin çəkilişini tövsiyə edir, bu məsələni Moskvadakı müvafiq strukturlar qarşısında cəsarətlə qaldırırdı. Heç şübhəsiz onun bu istiqamətdə fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biri “Nəsimi” filmi sayıla bilər. Bu filmin çəkilişinə icazə verilməsi ilə bağlı mərkəzin müvafiq qurumlarından icazə alınması üçün müraciət etdi. Regiondakı siyasi vəziyyətin mürəkkəbliyi nəzərə alınaraq 1973-cü ilin ortalarında 7-10 gün

müddətinə həmin ölkələrə (Suriya və Türkiyə, İ.K) bir neçə şəxsin səfəri baş tutdu (15.v.130-131.). H.Əliyevin bilavasitə qayğısı sayəsində “Nəsimi” kinofilminin bəzi kadrları daha azərbaycanlı şairin edam edildiyi Hələb şəhərində çəkildi:

“Babək” kinofilminin çəkilişinin təşəbbüskarı bilavasitə H.Əliyev oldu. Böyük çətinliklər hesabına bu filmdə 70-ci illərin sonunda ekrana çıxarıldı və geniş tamaşaçı rəğbəti qazandı. Bu cür tarixi filmlərin çəkilişi xalqın qəhrəmanlıq, milli-mənlik, özünə-inam hissələrini yüksəldir, işğalçılara qarşı qisas, nifrət aşılayırdı.

Əvvəlki illərdə “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanına rəsmi səviyyədə türkçü, turançı damğası vurulmuşdursa, Azərbaycan xalqına yad hesab edilmişsə H.Əliyev bu utanverici məsələyə cəsarətlə son qoymdu.

Ümumiyyətlə, milli tarixlə bağlı ən gözəl bədii, sənədli filmlər bütün sovet dövrü ərzində məhz H.Əliyevin hakimiyyəti illərində cəsarət və sevgi ilə yaradılaraq ekranlara çıxarıldı. Bu istiqamətdə çoxlu faktlar, tarixi hadisələr barəsində bəhs etmək olar.

H.Əliyevin siyasi fəaliyyətində Türkiyə və türk dünyası ilə əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsi xüsusi yer tuturdu. Ulu Öndər sovet dövlətinin yaxın və orta şərq siyasətinin həyata keçirilməsindən Azərbaycanın mənafeləri naminə məharətlə istifadə edir, respublikanın rolunu gücləndirirdi. Bu siyasəti o, çox məharətlə heç bir idealizmə və populizmə yol vermədən həyata keçirirdi. O, ilk növbədə türkçülüynün əsaslarından biri olan, “xalqa doğru getməni” Azərbaycanda böyük məharətlə yerinə yetirirdi. Türkçülüynün əsaslarını yaradan Ziya Göyölp vaxtilə yazırdı ki, türkçülüynün ilk əsaslarından biri də “Xalqa doğru” prinsipidir (18.səh.60.).

Böyük türkçü alim soruşurdu : Xalqa doğru getməli olanlar kimlərdir? Bu suala özündə belə cavab verirdi: xalqa doğru gedənlər millətçi ziyalılar, yüksək tədbir və təhsil görmüş adamlardır. Xalqa doğru getmək xalqdan milli mədəniyyət tərbiyyəsi alaraq və xalqla mədəniyyətin canlı muzeyidir.

1925-ci il oktyabr ayının 18-də Mustafa Kamal Atatürk Konyada müəllimlərlə görüşündə deyirdi: “Millət və məmləkət xidmətində öndər olmaq istəyənlərin ilham qaynağı millətin öndər olmaq istəyən hərəkətləridir” (16.səh.75.).

Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə daim xalqın içərisində olur, dinləyir problemləri anında həll etməyə çalışırdı. O bununla kifayətlənmir, ziyalıları xalqın içərisində olmağa çağırır, yönəldir, bu məsələdə onlara rəhbərlik edirdi.

H.Əliyev Azərbaycanı SSRİ-də türkologiya sahəsini də ən qabaqcıl mərkəzə çevirməyə nail olmuşdu. Türkologiya sahəsində dərin tədqiqatlara başlandı.

SSRİ EA və Azərbaycan EA-nın birgə nəşri olan “Sovet türkologiyası” jurnalı 1970-ci ildən etibarən Azərbaycanda nəşr olunmağa başladı. Qısa müddət ərzində bu jurnal sovet və dünya türkologiyasında böyük nüfuz qazandı.

H.Əliyev qədim türk yazılı abidələrinin Azərbaycan dilinə çevrilməsinə qayğı göstərir, bu sahədə araşdırmalar aparan alimlər arasında yekdilliyə nail olmasına çalışır, bunu qətiyyətlə tələb edirdi. Görkəmli tarixi şəxsiyyət yazıçıların XII qurultayındakı nitqində açıq şəkildə deyirdi: yaradıcı təşkilatlar və müxtəlif sahənin ziyalıları arasında birlik zəifdir. Məhz bu cür fikir birliyinin olmamasının və öz tariximizi hələ də layiqincə dərk edə bilməyimizin nəticəsidir ki, Azərbaycan ensiklopediyasının ilk nömrəsi Azərbaycansız çıxıb, hazırlansada on beş ildir toz altında yatıb qalıbdır. Birbaşa xalqımızın keçmiş mədəniyyət ilə bağlı olan yüzlərlə ədəbi-bədii, tarixi əsər hələ də dilimizə çevrilməmişdir. Bunsuz inkişafı təmin etmək çətindir (4.səh.498.).

H.Əliyevin türklüyə diqqət və qayğısı böyük türkçü, turançı, mütəfəkkir olan H.Cavidə münasibətdə özünü göstərdi. Bir zamanlar “pantürkist” kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cənazəsinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda dəfn edilmişdi. Onun məzarının köçürülməsi 30-cu illərdə Azərbaycandan didərgin salınmış türkçülüüyün sözdə deyil, işdə əməldə vətənə qaytarılması demək idi. Bu işi həyata keçirmək o, qədər də asan iş deyildi. Bunu yalnız canı və qanı ilə vətənə xidmət edən Milli Lider edə bilərdi. H.Əliyev belə məsələlərdə məqam düşdükcə ən minimum imkandan belə xalqın xeyrinə məharətlə istifadə edirdi. H.Əliyevin fəaliyyətində Məshəti (Axıska) türklərinə qayğı başlıca yerlərdən birini tuturdu. İkinci dünya müharibəsində doğma torpaqlarından deportasiya edilən min bir fəlakətlərlə düçar olan, Məshəti türklərinin bir qismi Stalinizm dövrü başa çatdıqdan sonra Gürcüstan deyil, Azərbaycana pənah gətirmişlər. H.Əliyev Azərbaycanda yaşayan Məshəti türklərinin problemlərinin həllini daim diqqətdə saxlayır, onların təhsil alması üçün təşəbbüslər göstərir və uğurlu qərarlar qəbul edilməsinə nail olurdu.

Azərbaycan KP MK bürosunun 1969-cu il 12 avquət tarixli iclasında respublikanın bəzi rayonlarında yaşayan Məshəti türklərindən və inqilabçılardan 86 nəfərin müstəsna rol kimi həmin ildə ali məktəblərə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul olundu (4.v.13.).

Azərbaycanın bir neçə rayonunda 1981-ci ildə (Sabirabaddan 16, Saatlıdan 31, Xaçmazdan 3 nəfər) Məshəti türkü müsabiqədən kənar ali məktəblərə qəbul oldular (17.v. 113.).

Bu və başqa addımlar da atılırdı. Məshəti türkləri Heydər Əliyevlə fəxr edir, onu türk dünyasının böyük siyasi xadimi, milli lideri kimi qəbul edirdilər.

H.Əliyev öz fəaliyyətində Türkiyəyə, türk və müsəlman dünyasına daha geniş baxaraq onları vəhdətdə görürdü.

H.Əliyev Azərbaycanın təkcə Türküstanda yerləşən türk respublikaları deyil, eyni zamanda ölkəni muxtar türk, müsəlman respublika və vilayətləri arasında dostluq, qardaşlıq, əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində çalışırdı.

H.Əliyev Sovet dövləti ilə Türkiyə arasında o qədər də sadə olmayan münasibətlərin yumşaldılması məsələsinin vacibliyinin Kremlin siyasi elitasını inandıra bilirdi. “Soyuq müharibə” illərində SSR-Türkiyə münasibətlərində müəyyən problemlərin meydana çıxmasına baxmayaraq, Azərbaycan mətbuatında Türkiyə haqqında xoşməramlı məqalələr dərc edilirdi. Türkiyə mətbuatında isə Azərbaycan ələhinə olan materialların sayının azalmasında Heydər Əliyevin çevik siyasətinin müstəsna rolu olmuşdur.

Bu çevik siyasətin nəticəsidir ki, Türk mətbuatının müəyyən dairələri ilə səmərəli münasibətlər qurula bildi. “Dəmir pərdə” ideologiyası şəraitində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, H.Əliyev milli lider kimi türk dünyasının tanınmış siyasətçisi imici də qazana bildi (1.səh.91.).

Beləliklə Heydər Əliyevin çoxşaxəli zəngin siyasi irsinin çox kiçik bir neçə nüanslarına toxuna bildik. Sonda fikrimizi bir neçə vacib məqamlarla ümumiləşdirməyə çalışdıq.

-Azərbaycanlıların birliyi məsələsi H.Əliyevin milli dövlətçilik baxışlarının tərkib hissəsi idi.

-H.Əliyev öz fəaliyyətində ilk növbədə təhsil və elmə xüsusi diqqət yetirirdi. Maarif və təhsilin inkişafı onun müstəqil dövlətçilik baxışlarının tərkib hissəsi idi.

-Ağır Sovet rejimi şəraitində işləməsinə və milli düşüncənin, türklüyü inkar edən kommunist ideologiyasının Azərbaycanda rəhbər olmasına baxmayaraq, H.Əliyevin fəaliyyətində türk dünyası ilə əlaqələrin qurulması əsas məsələ idi.

-Xalqa doğru gedir, milli mədəniyyətin və tarixi sərvətlərin qorunması və inkişafında müstəsna rol oynayırdı.

-Çox vacib sahələrdən olan, Azərbaycan ikinci müstəqilliyi dövründə dövlətin və xalqın

taleyində xüsusi iqtisadi –siyasi rolu olan Neft-Qaz sənayesinin daha da inkişafetdirilməsi idi. Heydər Əliyevin tələbkarlığı və iradəsi, keçmiş ittifaqın neft və qaz sənayesinin rəhbəri ilə danışıqları SSRİ rəhbərləri ilə görüşləri, Azərbaycanda neft və qaz sənayesinin perspektivliyinin elmi dəlillərlə sübutu ona gətirib çıxardı ki, SSRİ neft sənayesi Nazirliyi Xəzərin böyük dərinliklərində görülməli işlər üçün vəsait və texnika ayırdı. Bundan sonra dərinliyi 70 metr olan sahələrdə geoloji kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün “Xəzər” tipli üzən qazma qurğuların sonralar isə dənizin dərinliyi 200 metrə qədər olan yerlərində işləmək üçün “Xəzər dəniz neft” və “Şelf” tipli üzən yarım dalma qazma qurğularının eləcə də “Süleyman Vəzirov” borudüzən gəmisinin alınması nəticəsində Xəzərin daha böyük dərinliklərində zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik yataqların kəşf edilməsinə imkan yarandı. 80-ci illərdə bu qurğuların sayı 11-ə çatdı.

-Nəticədə dənizin 80-350 metr dərinliyində yerləşən, bu gün ARDNŞ-nin hasil etdiyi neftin 60 faizini verən “Günəşli” yatağı kəşf edildi. İndi adları bütün dünyada məşhur olan “Azəri”, “Çıraq” və “Kəpəz” yataqlarının kəşfi də həmin qazma qurğularından istifadə edilməsi nəticəsində mümkün oldu.

Dünyada tayı-bərabəri olmayan dərin dəniz özülləri zavodunun məhz Azərbaycanda inşa edilməsi üçün Sovet dövləti rəhbərliyinin icazəsinin alınması və bu nəhəng müəssisənin müvəffəqiyyətlə tikilib işə salınması Heydər Əliyevin iradəsinin, prinsipliliyinin nəticəsi idi. Bu rəqəmə diqqət yetirin: 450 milyon ABŞ dolları! O vaxtlar üçün bu çox böyük vəsait hesab olunurdu. Zavodun inşa edilməsi üçün o vaxt Sovet hökumətinin bu qədər mallıya vəsaiti ayırmağına nail olmaq ağlasığmaz idi. Bu istiqamətlərdə də saysız-hesabsız faktlar, misallar gətirmək olar.

-H.Əliyevin ədəbiyyata qayğısı onun milli dövlətçilik baxışlarının tərkib hissəsi idi. Bu cür

faktlar həddindən artıq çoxdur. Ona görə də qarşıya qoyduğumuz problemin hər biri ayrılıqda zəngin bir epoxaya bənzəyir. Son olaraq qeyd edə bilirik ki, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər milli-mənəvi, maddi və beynəlxalq münasibətlər baxımından Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası üçün zəruri olan şərtləri hazırlayır, istiqalə doğru aparırdı. Məhz həmin təməllərin əsasında xalqımız mövcud olduqca, müstəqilliyimiz əbədi, dönməz və sarsılmaz olacaq.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev V. Heydər Əliyev milli-siyasi elitamızın zirvəsi. Bakı, “Təhsil” 2019, 408 səh.
2. ARSPİHDA, fond 1, siy.56, iş 54, v.249.
3. ARSPİHDA, fond 1, siy.56, iş 57, pr.№111.
4. ARSPİHDA, fond 1, siy.56, iş 49, pr.№107.
5. ARSPİHDA, fond 1, siy.59, iş 44. pr.№38. v.4.
6. ARSPİHDA, fond 1, siy.60, iş 168, v.130-131.
7. ARSPİHDA, fond 1, siy.63, iş 41, pr.№5.
8. ARSPİHDA, fond 1, siy.67, iş 111, pr.№155.
9. ARSPİHDA, fond 1, siy.67, iş 120, pr.№158.
10. ARSPİHDA, fond 340, siy.1, bağ 71, iş 1694, v.60.
11. Bilgic E. Kültür milliyətçiliyi və kültür emperyalizmi. Ankara 1977.
12. “Kommunist” qəzeti, 1976, 27 may (16251).
13. “Kommunist” qəzeti, 1976, 10 avqust, №185 (16314).
14. “Kommunist” qəzeti, 1981Ş 14 iyun, №139 (17773).
15. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev- istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006. 608 səh.
16. Mehmet Evsile – Atatürkün söylev ve demeclerinin konuları indeksi. Ankara, 1999.
17. Yenə orada, v.113.
18. Ziya Göyalp – Türkçülüğün əsasları- Bakı, Maarif, 1991.
19. XX əsr Azərbaycan tarixi II cild. Ali məktəbli üçün dərslik. Bakı, “Təhsil” 2009, 560 səh.

The Concept of Savior Leadership in Political Communication: A Qualitative Research on Hayder Aliyev's Perception of Turkic World

Baha Ahmet YILMAZ¹

INTRODUCTION

The disintegration of the Soviet Union with the end of the Cold War brought with it the identity problem of the emerging young republics. In this context, the leader, who has the most important role, has a key role in completing the integration process of the relevant countries both in domestic and foreign policy. The leader, who has a very important role in the political communication literature and is called the litmus paper of the society, can be defined by the image he creates in the society as well as the administration style. In this context, leadership in the modern era, in which many different definitions and types are put forward, has developed much more comprehensive approaches to itself, unlike the traditional era. The most prominent of these is the concept of savior leadership.

Although there are many different approaches in the literature, a savior leader is a leader who treats his people like a father. In other words, there is a relationship shaped by protecting and respect-attachment between the leader and the society. As a result of this mutual relationship, the leader protects and watches over his people, and the society is unconditionally dependent on the leader.

---

1 PhD., Dublin University, Department of Political Sciences & PhD Candidate, Ege University, Institute of Social Sciences, Department of Communication & Head of BZT Academy. Research, bahaahmetx2@gmail.com & bahayilmaz@bztacademy.com , ORCID ID: 0000-0001-5404-850X.

In this direction, in the literature section of the study, a literature review on the concept of leadership in the historical context and the concept of savior leadership as a sub-type of contemporary leadership will be made and it will be tried to determine which features are highlighted through what kind of policies within the framework of leadership theory. Although many approaches to the concept of leadership have been developed in the relevant literature, it has been seen that the concept of savior leadership has been left behind and has not been examined through any event sampling. In order to achieve this destination, the perception of the Azerbaijan Republic national leader Heydar Aliyev, who is identified with the concept of savior leadership in political communication, towards the Turkic World and Turkey at the Turkic Speaking Countries Heads of State Summits will be examined and the leader will be represented in the context of the policies he follows.

1. SAVIOR LEADERSHIP AS A TYPE OF POLITICAL LEADERSHIP: CONCEPTUAL AND THEORETICAL FRAMEWORK

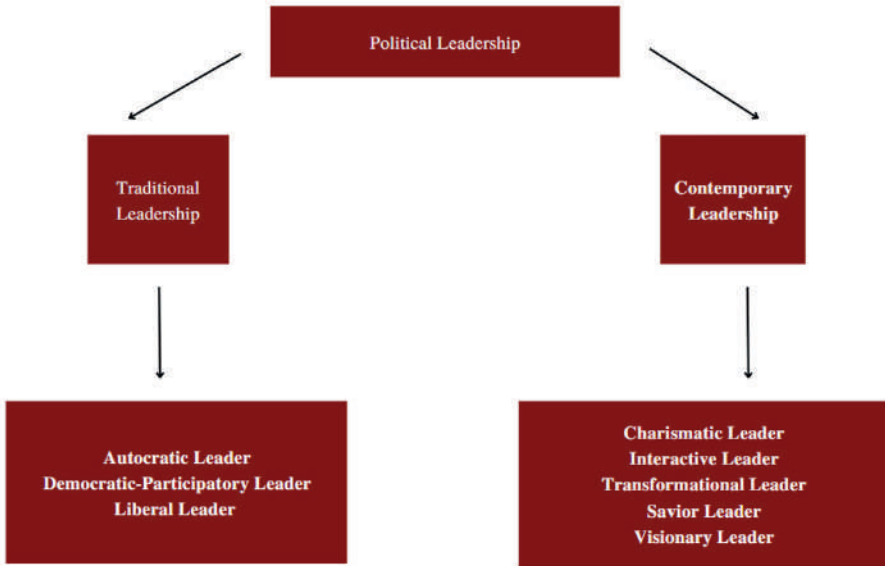
The concept of leadership is one of the common concepts that stand out in different fields in the social sciences literature. Despite this, a common consensus could not be achieved in the definition of the concept, which concerns many areas of social life and whose popularity is increasing day by day.

The debates that emerged towards the end of the 2000s again reveal the terminological diversity of the concept of leadership. Bennis and Nanus, in their study in 1985, state that the concept of leadership, which has many different definitions, will be one of the leading concepts of the next century and can be defined as the behavior of individuals to manage their thoughts, goals and ideals that they aim to realize, in line with their own wishes.

Burns (1978), on the other hand, defines leadership as the act of taking action in order to achieve their goals, in some cases without being under the influence of anyone, both politically and economically, and in some cases under the influence of environmental conditions. In parallel with Burns, Jacobs & Jaques (1990) and Van & Willemsen (1994) emphasize with their studies that leadership is the art of realizing what they want to do between the leader and the environment, which is the field of displaying their activities.

At this point, one of the most prominent areas of interaction between the leader and the environment is political leadership. Davides (2004) emphasizes that the political leader, who is at the center of the decision-making mechanism of various political systems and government policies,

should provide legitimacy depending on his interaction power with the society. So much so that the relationship that the political leader develops with the society determines how effective he is as an executive power in the policies of the country. In this context, although many types of political leadership have been put forward on the basis of leader and territoriality, they are examined in two groups on the basis of traditional and contemporary leadership:

Figure 1: Types of Political Leadership in Political Communication (İscan, 2002)

Morrell and Hartley (2006), in their comprehensive analysis of the concept of leadership in the political science literature, draw attention to the fact that when leadership is mentioned, a positive concept evokes a positive concept in the first place, but leadership has a negative side as well as a positive one. Autocratic leadership, which is the most prominent type of leadership, is the type of leader who holds all the legislative and judicial powers along with the executive and shapes his leadership on 'ordering'. Historical figures such as Joseph Stalin and Adolf Hitler are among the autocratic leaders, which is a form of leadership that appears especially in societies where traditions are at the forefront as much as the written rules of law.

Keulder (2010), who states that societies are divided into traditional and modern with the 21st century, states that the political authorities of these societies are shaped accordingly. Molera et al (2012), stating that countries

such as Turkey and Japan, which can melt the democratic and traditional approach in one pot, are ruled by democratic-participatory leaders in parallel with this, lists the common characteristics of the leaders in these countries as follows:

- i. Sharing the executive power they have with the society and other powers.
- ii. Giving his assistants important authority and enabling them to gain experience.
- iii. Strengthening its legal ground by basing its decisions on the law, not arbitrarily.
- iv. Fulfilling the responsibilities towards the society together with a technocratic group, not alone.
- v. Supporting different ideas by adopting a pluralist, not a majorityist understanding of democracy.

Although it is in the category of traditional leadership, the democratic-participatory leadership understanding, which has a fundamental difference with autocratic leadership, is also very important in terms of political communication. Demir (2018), emphasizing that the concept of political communication, which emerged with the merging of the disciplines of communication and politics, is an indispensable element of democracy emphasizes that it is an inseparable part of democratic-participatory leadership as it is effective in the electorate's political opinion preferences and aims at its sustainability.

Comlekci (2018) stated that the perspective of political communication on the phenomenon of leadership also differs periodically, just like in the literature. When we look at the 20th century, when nation-states have just begun to show their existence, it is seen that the work flow in the political decision-making unit is determined according to the hierarchy, which is more output-oriented, patient, reliable, trying to obtain information. When we look at the 21st century leadership practices, political leadership models that are more process-oriented, secure but not arrogant, trying to get results with information, and aiming to feed people on their own by releasing their creativity come to the fore. Parallel to Comlekci (2018), Mc Nair (2017) evaluated leadership in political communication in the 20th and 21st centuries, and he states that in the 20th century, leaders mostly react to environmental changes, see themselves as greater leaders, work in that way, see their employees as a resource in a hierarchical order, and adopt a administration approach centered on local governments. In addition, he

states that in the 21st century, the work flow of leaders is fed by the relations developed both locally and internationally, and in this context, they can anticipate environmental changes. In addition to seeing himself as a great leader, he states that he sees himself as a member of a large community group, sees organizational employees as a resource, not employees, and that they adopt a centralized, unitary administration approach instead of local governments.

With the end of the cold war, the eastern bloc was dissolved and a new question arose in the newly independent republics: In the light of the discussion of who will be the leader?, “Did they remain independent or were they left?” especially in the Central-Asian and Caucasian geography, it is seen that the elected leaders come from the Soviet tradition. However, although they came from the Soviet tradition, the need for these leaders to adopt a new administration approach in the new world order in which the West was hegemon arose.

These leaders, defined by Wikstrom, and Dellve (2019) as the contemporary leaders of the new era, were called charismatic, interactionist, transformational and visionary in themselves. Charismatic leadership, one of the most prominent concepts with the innovations brought with it by the period, has become one of the main concepts used by many leaders not only in this region but also around the world. Tucker (2019) has developed many different definitions for charismatic leadership, which is called the type of leadership that includes people who leave emotional effects on society with their thoughts, feelings and behaviors.

Avolio et al. (2019) defined charismatic leadership as leaders who are seen as fascinating and extraordinary by the masses and gave religious people such as Jesus as an example. In addition, it is stated in the literature that people who gain the trust of the majority of the society, who can take great risks that leave emotional effects on the masses and who sacrifice themselves for their cause can be defined as charismatic leaders (Milosevic & Bass, 2014; Nisbett, & Walmsley, 2016; Epley, 2015).

Schneiker (2020) has introduced a new concept that is very similar to charismatic leadership and can be considered as a type of contemporary leadership, which is especially common in newly independent countries; savior leadership. Rescue leadership, which is also used in place of the related concept, has emerged in the eastern culture and has been exposed to many different definitions, since it is also very similar to the paternalistic leadership type in the literature.

Koksal (2021) argues that the savior leadership is the leader who has the title of “father” in the eyes of the people. So much so that the leader is strictly and unconditionally bound to each other with all levels of society, especially those in the decision-making mechanism. In parallel with Koksal, Farh and Cheng (2022) state that the savior leader is a whole with strong discipline and authority, as well as a sense of paternity, benevolence and moral integrity.

Pellegrini and Scandura (2018), who examine the concept of savior leadership through the element of benevolence, state that the leader will not use his people for his own authority and interests, and that he should always act benevolently intertwined rather than acting selfishly. At the same time, when the studies on rescuing leadership are examined, it has been determined that there is an inverse relationship between the leader’s psychological self-restriction. However, it is seen that creativity and participation increase in the bureaucratic structure where the savior leader works together (Brown, 2018; Poszytek, 2021).

Finally, when we look at the literature in Turkey and the world, the concept of leadership, which is a very popular concept, has been dealt with in a very comprehensive way, especially with its political dimension. Concepts that were handled with the traditional leadership title in the 19th century came to the fore with the contemporary leadership dimension with the end of the Cold War. In this context, the leaders of the Central Asian and Caucasian – Turkic World – countries, which are called the eastern bloc countries and have just gained their independence, have influenced themselves with contemporary leadership models. Although the charismatic leadership style comes to the fore both in the countries of the region and globally, the concept of savior leadership, which is similar to the related concept, also maintains its popularity.

2. METHOD: A CONTENT ANALYSIS OF HAYDER ALIYEV’S DISCOURSES IN THE TURKIC WORLD

In the context of the countries that gained independence with the end of the cold war, the country that comes to the forefront is Azerbaijan and the national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. Aliyev, who holds the discourse of the Turkic World in an important place with the support he received at the national level right after the independence with the discourse of “one nation, two states”, also quite overlaps with the savior leadership model in the context of the policies he follows. In the statements of Aliyev, who acted together with the society in every sense as a “father” figure in order for the young republic to stand up and be accepted in the international community,

at the Summits of Heads of State of Turkish Speaking Countries, together with the then Prime Minister of Turkey and then President Suleyman Demirel, clearly reveal his ideas for both the savior leadership and the Turkic World.

The meetings, which were first held on October 30, 1992 in Ankara under the name of “The Summit of Turkish Speaking Countries or the Summit of Heads of State”, in order to strengthen the international representation of the Caucasus and Central Asian countries, which have just gained their independence with the initiatives of Turkey, and to develop relations with the Turkic Republics, continued at regular intervals. These summits and the statements issued after the summits are very important in terms of understanding the image of the savior leadership of Azerbaijani national leader and former President Heydar Aliyev and the importance he attaches to the Turkic world.

In this study, which was conducted to explain how and with which images Heydar Aliyev’s perception of the Turkic World, as a savior leader, is represented in the statements of the Summits of Heads of State of Turkish Speaking Countries, summit papers on the question “What is Heydar Aliyev’s Perception of the Turkic World as a savior leader?” were searched and 7 papers were reached.

Of these summits, 6 papers attended by Heydar Aliyev as the head of state were included in the sample, while 1 of them (the first summit held in 1992) was excluded from the sample. In this respect, the summits in the table constitute the universe of the research.

Table 1: The summits that Heydar Aliyev attended since the 3 October 1993 elections, when he came to power

<u>Summit Name / Date</u>	<u>Place</u>
ISTANBUL SUMMIT (1994)	TURKEY
BISHKEK SUMMIT (1995)	KYRGYZSTAN
TASHKENT SUMMIT (1996)	UZBEKISTAN
ASTANA SUMMIT (1998)	KAZAKHISTAN
BAKU SUMMIT (2000)	AZERBAIJAN
ISTANBUL SUMMITS (2001)	TURKEY

Source: <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>

Finally, answers were sought to three research questions determined through the content of a total of 6 summit statements reached. These are;

Research Question 1: What are the findings regarding Heydar Aliyev's Turkic World discourse in the Summit Papers?

Research Question 2: What are the findings in Heydar Aliyev's discourses on Turkey in the Summit Papers?

Research Question 3: How was the leader representation of Heydar Aliyev towards the Turkic World in the Summit Declarations?

In order to find answers to research questions 1 and 2, quantitative content analysis based on frequency counting was carried out, and in order to find an answer to Research Question 3, qualitative content analysis based on thematic coding was carried out based on the most spoken words on the relevant dates.

In the content analysis of the texts in the related news, the data analysis steps defined by Yildirim and Simsek (2018) were followed, according to this, meaningful data units were determined and a code table was created, and the data were coded in accordance with this table. In the light of these coding, themes were created, data were organized according to codes and themes, and findings were interpreted (Yildirim & Simsek, 2018, pp.242-252). A single sub-theme was coded for each data. The data pointing to more than one sub-theme in its content was coded into a single sub-theme with its predominantly emphasized aspect. In order to interpret and describe the organized data, it is planned to be explained with direct quotations, which descriptive analysis frequently resorts to and which aims to present the data in a striking way.

3. FINDINGS: ANALYSIS OF HEYDAR ALIYEV'S PERCEPTION OF THE TURKIC WORLD

The findings of the research are shaped by three basic questions. The first of these is the analysis of Heydar Aliyev's discourses on the Turkic World at the Summits of Heads of State of Turkish Speaking Countries.

Table 2: The Discourses of Heydar Aliyev Regarding the Turkic World in the Summit Papers

Concepts Dates	Turkic Culture	Turkic Day	Turkish Language	Turkic World	Turkic Brotherhood
Istanbul Summit	1	0	6	0	1
Bishkek Summit	1	0	4	0	0
Tashkent Summit	0	1	5	0	0
Astana Summit	1	0	3	0	0
Baku Summit	4	2	11	1	2
Istanbul Summit	2	1	7	2	3

The question “Are they independent or left independent?” put forward to the Central Asian and Caucasian countries after their independence in 1991 is a result of the claims that these states will initiate the nation-stateization process under the influence of Russia after the Cold War. In this context, although there have been major changes in the demographic and cultural structure with Stalin’s “divide-rule and unite-conquer” policies in the historical plane, Azerbaijan was the country that initiated the nation-stateization process the earliest (Koksal, 2021: 74).

Stating that the most important reason for this situation is relations with Turkey, Koksal (2021: 76) argues that Heydar Aliyev clearly demonstrated this with the language he used at the Summit of Heads of State of Turkish Speaking Countries.

When the speeches of Heydar Aliyev on Turkic culture at the relevant summits are analyzed, the fact that the word Turkish (36) comes at the beginning of the most frequently used words and is followed by the words Turkic Culture (9), Turkic Brotherhood (5), Turkic Day (4) and Turkic World (3), respectively, confirms this determination. So much so that in the context of the policies implemented by the Soviet Union, the *language* phenomenon was brought to the fore in the relations with the Turkic World during the nation-stateization process and nationalism was tried to be established on this plane.

One of the most striking elements in the relationship between Aliyev’s perspective on the nation-stateization process and his discourses on the Turkic World is the change in the concepts used or the frequency of the concepts when the periods are taken into account. So much so that while the

language element was brought to the fore at the first stage (Istanbul Summit - 6) mythological elements (Turkic Day, Baku Summit - 2) and the Turkic World (2nd Istanbul Summit - 2) discourses began to be spoken more often in the following periods.

Table: 3 In the context of savior leadership, Heydar Aliyev's discourses towards Turkey were examined in order to understand his perception of the Turkic World.

Dates \ Concepts	One Nation- Two States	Ataturk	Turkic Schools	My Brother Demirel	Turkic Cooperation
Istanbul Summit	5	1	0	1	3
Bishkek Summit	1	0	1	1	4
Tashkent Summit	0	1	4	2	7
Astana Summit	2	1	12	2	8
Baku Summit	16	9	11	4	13
Istanbul Summit	7	4	8	6	19

Looking at the words he used in the six summits he attended, one of the most popular discourses in the relations between the two countries today is the discourse of "One Nation, Two States". So much so that this word was mentioned 5 times at the Istanbul Summit, which he attended for the first time. This situation reveals that in Aliyev's perception of Turkey, he believes that the two countries are connected to each other by a causal bond.

However, it was used in other summits, respectively, in Bishkek (1), Tashkent (0), Astana (2), Baku (16) and at the 2nd Istanbul Summit (7). Parallel to this, the Turkic Schools and Turkic Cooperation discourses come to the fore as the concepts that Aliyev frequently uses at the summits. So much so that the discourse of Turkic Schools was featured 36 times, respectively, in Bishkek (1), Tashkent (4), Astana (12), Baku (11) and the 2nd Istanbul Summit (6). The Turkic cooperation discourse, on the other hand, was used 64 times in total, including Istanbul (3), Bishkek (4), Tashkent (7), Astana (8), Baku (13) and the 2nd Istanbul Summit (19).

It is seen that Heydar Aliyev's rhetoric towards Mustafa Kemal Ataturk, the founder of the Turkish Republic, which he took as an example for himself, played a very important role in the development of his perception of Turkey. So much so that he used it a total of 12 times, in Istanbul (1), Bishkek (0), Tashkent (1), Astana (1), Baku (9) and Istanbul (4), respectively. The

discourse of “My Brother Suleyman”, which he frequently voiced at the Atatürk award presented by Suleyman Demirel, is another discourse that comes to the fore in Aliyev’s relationship with Turkey.

CONCLUSION: LEADER REPRESENTATION IN THE TURKIC WORLD IN THE CONTEXT OF HEYDAR ALIYEV AND THE SAVIOR LEADERSHIP ROLE

Heydar Aliyev, who is called a “father” figure for the Azerbaijani people, seems to be a very important leader in the Turkic World. So much so that although he had implemented a cautious and gradual discourse strategy due to the developments at the international and regional level and the problems experienced in national politics, he had taken very important steps towards the development of the Turkic World.

Table 4: Topics Highlighted at the Summits in the Context of Heydar Aliyev’s Leadership Representation

Summits	Cultural Integration	Political Integration	International / Regional Integration	Economic Integration
1. Summit	Student Exchange & Opening of Schools	Rational, Not Romantic	Integration into the international system	Customs Union & Infrastructure
2. Summit	Strengthening	Uzbekistan Political Crisis	Joint Action (Karabakh)	Silk Road, Gas and Oil
3. Summit	TRACECA	Summit Secretariat	Strengthening Integration	Construction and Telecom
4. Summit	Language, Culture Conferences	Uzbekistan-Turkmenistan representative level	Primakov Doctrine	Economic Deepening and Silk Road
5. Summit	Science, Cultural Development	Combating Terrorism	UN Summit and Lisbon Summit 3	Euro-Caucasus-Asia Corridor, Customs Union
6. Summit	Development of Education and NGO	Combating Terrorism	Peaceful Solution in Karabakh	Economic Reform and SME Empowerment

Aliyev gave importance to cultural and international integration rather than political integration at the first summit he attended. So much so that he advocated increasing the quality of education by implementing student exchange programs between countries and stated that he supported modern education by supporting the opening of Turkic schools in the country. In this context, after the summit held in 1994 in order to strengthen the international integration of Azerbaijan, the necessity of “working hard to strengthen the sense of belonging to the same community among the Turkic Republics and to provide mutual benefit” was emphasized.

Against the idea of a common market and customs union, Russia’s implementation of this in 1995 led to more minor steps being taken, such as the establishment of development banks. In fact, the fact that Kazakhstan did not sign the first summit statement with the reservations of the Russian minority reveals how appropriate the idea of Aliyev that “the decisions taken at the summits should be taken wisely, not romantically”. However, before the second summit on 18-19 October, Turkish Prime Minister Suleyman Demirel’s message to Aliyev, who was elected President on 3 October, and the common attitude realized at the Summit, reveal that the relationship between Turkey and Azerbaijan is shaped differently from other republics (Aydilek, 2020: 81-83).

“My dear friend!

I heartily congratulate your friend and brother Excellency on the occasion of your election as President of Azerbaijan.

I am sure that with your leadership, you will protect and strengthen Azerbaijan’s hard-won sovereignty and independence and its progress in democratization. It is more important than ever today that the people of Azerbaijan are in the spirit of unity and equality. This is the dream and desire of the Turkic nation. I believe that in your new term of office, healthy friendship and fraternal relations between our countries will get stronger. It is our greatest wish for Azerbaijan to end the Armenian aggression and occupation as soon as possible and to achieve a lasting and healthy peace. Turkey will always stand by the brotherly people of Azerbaijan in making efforts on an international scale to achieve this goal. On behalf of the Turkic Nation and myself, my friend and brother, I congratulate you once again on your new position and wish you good health and success.”

Before the second summit in 1994, the Spokesperson of the Russian Foreign Minister emphasized that he was worried about the summit and that Pan-Turkist feelings should not be taken for granted. Suleyman Demirel,

on the other hand, in his statement to develop relations on a rational basis in parallel with Heydar Aliyev, declared with Aliyev that he could not be indifferent to brother and friendly countries, but that he did not have a Pan Turkist or Islamist ideal. This situation reveals once again how cautious Aliyev is in terms of leader representation.

At the third Summit held in Bishkek, Heydar Aliyev emphasized that Turkey has a key role in the integration of Azerbaijan and other Turkic Republics with international organizations such as the UN and OSCE. In addition, it is stated that it is necessary to act together in order to settle border disputes with Armenia by peaceful means based on UN Security Council resolutions (İbrahimov & Bilgili: 2002: 65-66). Revitalizing the Silk Road with the contributions of other countries in order to transport oil and gas to Europe through Turkey and to improve trade between summit countries, establishment of new connections by air, sea and land and asking Turkey to open new schools can be read as concrete steps taken by Aliyev towards economic integration.

At the 5th summit held in Astana, the capital of Kazakhstan in 1998, it was decided to develop and deepen commercial and economic relations and to implement programs for the revitalization of the Silk Road. In addition to this, it was decided to implement joint projects to bring energy resources to the world market by extracting and operating rich natural resources in countries, including natural gas, oil and hydroelectricity.

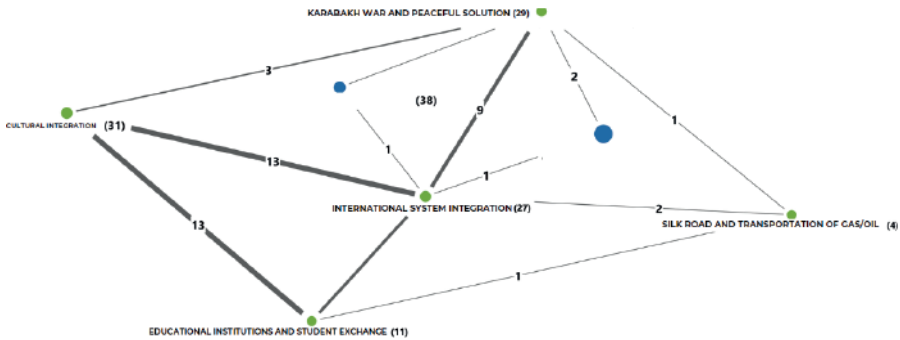
At this point, Aliyev, in his speech at the summit, expressed his satisfaction with Turkey's stance and intermediary role in the steps taken regarding economic integration, and stated that the Turkic world will become a strong union only through economic integration.

So much so that he met with the businessmen of Turkey at the meeting. After the speech of Ali Yucel, Chairman of the Turkey-Azerbaijan Business Council, President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev made a speech at the meeting: "Come, let's get closer. We are not only close as a nation. We have one language, one blood, one soul. This requires us to get closer in the economy" (Aliyev, 2006).

The 6th summit of the Heads of State of Turkish-Speaking Countries was held in Baku, the capital of Azerbaijan, on April 8, 2000, and the 7th summit was held in Istanbul on April 26-27, 2001, and the Baku Declaration was signed after the summit. The following decisions were taken: (Sahin & Argali, 2022: 7)

In the declaration, it was decided;

- to establish the TKÜDBZ Secretariat in Turkey,
- to develop cooperation in the fields of science, culture, education and information exchange,
- to revive the Great Silk Road and to develop economic relations based on the benefit of the countries in the region,
- to create the necessary conditions for the free passage of goods by developing transportation through the Euro-Caucasus and Asian Corridor,
- to implement projects by encouraging private financial institutions to use hydroenergy resources,
- to develop cooperation between SMEs,
- to strengthen cultural impact by maintaining cooperation with NGOs,
- to establish an effective mechanism to combat terrorism, extremism and discrimination.

Figure 2: Code Map of Heydar Aliyev Discourses

When we look at the code map drawn specifically for the discourses of Heydar Aliyev at the level of leadership representation at the relevant summits, it is seen that Heydar Aliyev took a very active stance towards international and regional organizations, but had to balance Russia in the region. Even though certain areas are emphasized from time to time, it is seen that he always prioritizes the interests of his own country and the Turkic world as an indicator of the savior leadership type.

REFERENCES

- Avolio, B. J., Walumbwa, F. O., & Weber, T. J. (2009). Leadership: Current theories, research, and future directions. *Annual review of psychology*, 60, 421-449.
- Aydilek, E. (2020). Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), 716-728.
- Aydilek, E. (2020). Political and Economic Potential of the Organization of Turkic States. *Journal of the International Academy of Administration*, 5(3), 716-728.
- Bennis, W., & Nanus, B. (1985). The strategies for taking charge. *Leaders*, New York: Harper. Row, 41.
- Brown, M. L. (2018). *Donald Trump is not my savior: An evangelical leader speaks his mind about the man he supports as president*. Destiny Image Publishers.
- Burns, A. (1987). Leadership theory. *International Multilateral Negotiation—Approaches to the Management of Complexity*.-San Francisco, 178-197.
- Çömlekçi, M. F. (2018). Yeni toplumsal hareketler bağlamında siyasal iletişim süreçleri: Kültürel mücadele ve hegemonya arayışı.
- Comlekci, M. F. (2018). Political communication processes in the context of new social movements: Cultural struggle and the search for hegemony.
- Davies, C. (2004). Political leadership and the politics of nursing. *Journal of Nursing Management*, 12(4), 235-241.
- Epley, J. L. (2015). Weber's theory of charismatic leadership: The case of Muslim leaders in contemporary Indonesian politics. *International Journal of Humanities and Social Science*, 5(7), 7-17.
- Farh, J. L., & Cheng, B. S. (2022). A cultural analysis of paternalistic leadership in Chinese organizations. *Management and organizations in the Chinese context*, 84-127.
- İbrahimov, R., & Bilgiliç, T. (2002). Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri: dün, bugün, yarın. *Yeni Fikir Dergisi*, 3(7), 64-86.
- İbrahimov, R., & Bilgiliç, T. (2002). Türkiye-Türkic republics relations: yesterday, today, tomorrow. *Yeni Fikir Journal*, 3(7), 64-86.
- İşcan, Ö. F. (2002). Küresel işletmecilikte dönüştürücü liderlik anlayışı-büyük ölçekli işletmelerde bir uygulama.
- Iscan, O. F. (2002). Transformational leadership in global business-a practice in large-scale businesses.
- Jacobs, T. O., & Jaques, E. (1990). Military executive leadership.
- Keulder, C. (2010). Traditional leaders. *State, society and democracy: A reader in Namibian politics*, 150-170.

- Köksal, O. (2021). Bir kültürel liderlik paradoksu: Paternalizm. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 101-122.
- Köksal, O. (2021). A cultural leadership paradox: Paternalism. *Journal of Mustafa Kemal University Institute of Social Sciences*, 8(15), 101-122.
- McNair, B. (2017). *An introduction to political communication* (Vol. 5). Taylor & Francis.
- Milosevic, I., & Bass, A. E. (2014). Revisiting Weber's charismatic leadership: Learning from the past and looking to the future. *Journal of Management History*, 20(2), 224-240.
- Molero, F., Cuadrado, I., Navas, M., & Morales, J. F. (2012). Relations and effects of transformational leadership: A comparative analysis with traditional leadership styles. *The Spanish journal of psychology*, 10(2), 358-368.
- Morrell, K., & Hartley, J. (2006). A model of political leadership. *Human Relations*, 59(4), 483-504.
- Nisbett, M., & Walmsley, B. (2016). The romanticization of charismatic leadership in the arts. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 46(1), 2-12.
- Pellegrini, E. K., & Scandura, T. A. (2018). Paternalistic leadership: A review and agenda for future research. *Journal of management*, 34(3), 566-593.
- Poszytek, P. (2021). Relational and Networking Character: Threat or Savior for the Sustainability of European Erasmus+ Projects in the Times of COVID-19 Pandemic?. *Sustainability*, 13(16), 9338.
- Schneiker, A. (2020). Populist leadership: The superhero Donald Trump as savior in times of crisis. *Political Studies*, 68(4), 857-874.
- Şahin, G., & Argalı, M. (2022). Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 5-37.
- Sahin, G., & Argalı, M. (2022). Geopolitical Reality of Turkish Foreign Policy in the Context of Regional Leadership: The Turkic World. *Journal of Security Strategies*, 5-37.
- Şahin, G., & Argalı, M. (2022). Geopolitical Reality of Turkish Foreign Policy in the Context of Regional Leadership: *The Turkic World. Journal of Security Strategies*, 5-37.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2022) "TÜRK KONSEYİ (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi)" (Online), <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa> Access: 25.01.2023.
- T.R. Ministry of Foreign Affairs (2022) "TURKISH COUNCIL (Cooperation Council of Turkic Speaking Countries)" (Online), <https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa> Access: 25.01.2023.
- Tucker, R. C. (1968). The theory of charismatic leadership. *Daedalus*, 731-756.

- Van Engen, M. L., & Willemssen, T. M. (2004). Sex and leadership styles: A meta-analysis of research published in the 1990s. *Psychological reports*, 94(1), 3-18.
- Wikström, E., & Dellve, L. (2009). Contemporary leadership in healthcare organizations: fragmented or concurrent leadership. *Journal of health organization and management*.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A., & Simsek, H. (2018). Qualitative research methods in the social sciences. Ankara: Seckin Publishing.

İki Lider İki Devlet: Haydar Aliyev ve Atatürk Karşılaştırması

Babayeva-Şukurova FARAHİLA FAZİL¹

1. Giriş

Tarihte, milletin kaderini değiştirebilecek vizyoner liderlere nadir rastlanır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Ulu Önder Haydar Aliyevde tarihte rastlanan bu liderlerdendir. Siyaseti derinden bilen vizyoner lider Haydar Aliyev kendi felsefesini her uygulama aşamasında parça-parça açıklamış oldu. Azerbaycan'ın Atatürk'ü olarak kurduğu bağımsız Azerbaycan devletinin ve ortaya koyduğu felsefenin tek teorikisi ve kuramcısı olmuştur. Atatürkçülüğün de, Aliyevçiliğin de en kısa anlamı “Çağdaşlaşma”, yani çağcıl olmak demektir. Yani, çağa yetişmeye çalışarak çağın üzerine çıkma mücadelesi vermek, uygarlığın üzerine çıkmaktır. Aliyev Sovyet döneminde Eğitim alanındaki görevlerini bitirmiş, Azerbaycan'ı en üst Eğitim düzeyine sokmuştu. Onun için yeni dönem başlıyordu: Azerbaycan devletini bağımsız, laik ve hukuk devleti olarak Dünyaya tanıtmak, dev devletlerin itibarını kazanmak, onları Azerbaycan'a yatırımlar için davet etmek, dünya siyasetinin en iyi bilicisi olarak kendi ismini onlara garanti gibi önermek oldu. Bunu da olağanüstü yeteneği sayesinde fevkalade başarmıştır. Pek çok Devlet Başkanları onun ismini garanti olarak kabul ettiler, onunla işbirliği yapmaları için onu severek sıraya dizildiler. Aliyev'in siyasetinin mayasında Atatürkçülük, Atatürk'ün Türk Ulusuna kabul ettirdiği devrimlerinin ruhu, mantığı, manası vardır. Atatürk uygarlığın yüzlerce yıl gerisinde kalmış bir Ulusu bütün tutucu

1 Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü, Kuzey, Kafkasya Bölümü Bilimsel çalışan, Azerbaycan Üniversitesi siyasi bilimler, ORCID: 0000-0002-4900-5166

güçlerin, eskimiş düşüncelerin gagasından adeta kopararak çağdaş Bilimin zirvesine doğru götürmüştür. Azerbaycan Devleti'nin kurucusu Haydar Aliyev, Kemal Atatürk'e karşı büyük muhabbet besleyen bir devlet adamıydı. Atatürk'ü Türk dünyasının tarih boyunca çıkardığı en büyük insan olarak nitelendirilen Haydar Aliyev, TBMM'de yaptığı konuşmasında; “Bana sorarsanız, Atatürk'ün Türk milletine verdiği en büyük eser nedir, buna cevap verebilmek o kadar kolay değildir. Ama Atatürk'ün bıraktığı en önemli eser; O'nun yarattığı, kurduğu ve yaşattığı Türkiye Cumhuriyeti'dir” demişti. Haydar Aliyev her zaman bağımsız devleti kurmaktan çok yaşatmanın önemli olduğunu vurgular, dolayısıyla yaşayan Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük önem atfederdi. Haydar Aliyev göreve başladığında ülkesinde Kiril alfabesi yürürlükteydi. Atatürk'ün Latin alfabesine verdiği önemi her zaman gündeme getiren Haydar Aliyev, 2001 yılında Kiril alfabesinin kaldırılmasına öncülük ederek Latin alfabesinin kabulünü sağladı. Böylelikle iki toplumu bir arada tutan en önemli köprülerden biri olan Latin alfabesinin kabul edilişiyle Bakü ile Ankara arasında düşünce ve karar birliğinin pekişmesi ve insanlarımızın daha çok kaynaşması sağlandı. Azerbaycan halkının Rus Çarlığı döneminde yaşadıkları sıkıntılar, benzer şekilde SSCB yönetimi altında da devam etmiştir. SSCB döneminde de Rusçanın resmi dil olma özelliği devam ederken Azerbaycan dili önemini kaybetmiştir. Azerbaycan halkını geçmişinden ve Türk-İslam dünyasından ayırmak için zorla Kiril alfabesine geçirilmiş, Ruslaştırma faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu politikalara karşı çıkan aydınlar ise kitlesel bir surette yok edilmişlerdir. Bu kitlesel kıyım 1937 yılında zirveye ulaşmıştır. Stalin ve çevresindeki Mikoyan ve başka Ermenilerin emirleriyle' Azerbaycanlı aydınlara karşı katliam uygulanmış ve 29 bin masum insan kurşuna dizilmiştir. Asıl maksat halkın en uzak görüşlü, liyakatlı, zeki evlatlarını ortadan kaldırmaktır. Çünkü bu çeşit gayretli insanlar daima halkını uyandırmaya çalışıyor, onları vatanın bağımsızlığı için mücadeleye çağırıyorlardı. Yeni bir devletin kurulması üzerine Azerbaycan'da yaşayan halkın kimliğini tanımlamaya yönelik adımlar atılmıştır. Tıpkı dil konusunda olduğu gibi milletin kimliği konusunda da görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Kimlik iki farklı görüşlere ayrılıyordur: biri Azerbaycan'da milli kimliğin “Azerbaycanlı” olarak tanımlanması destekleniyordur, diğeri ise “Türk” yada “Azeri Türk”olarak tanımlanmasını savunmuştur. Bu tartışma sonucunda 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasında Azerbaycan kimlik tanımına bir nevi yasal statü sağlaması son noktayı koymuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları, hiçbir etnik ve kimlik ayrımı gözetmeksizin Azerbaycanlı olarak kabul edilmişti. Türkler ve Azeriler aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar boyunca aynı topraklardayaşamışlardır. Fakat devletleşme sürecinin belli dönemlerinden itibaren bu iki toplum ayrı

devletler kurmuş ve farklı bölgelerde yaşamaya başlamışlardır. Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinde en önemli faktörlerden birisi ortak kültür birliğidir. Türkiye ile Azerbaycan arasında uyum içinde hareket edilen konular arasında kültürel ilişkiler de önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Esas itibariyle bu iki devlet arasındaki kültürel uyumu siyasi, enerji ve ekonomi alanlarındaki uyumun temeli olarak değerlendirmek mümkündür. Atatürk'ün ülkesinde gereği gibi tanınması ve bilinmesi için Azerbaycan'da Atatürk Merkezi'ni de kuran Haydar Aliyev, 8 Şubat 1994 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmasında; "Azerbaycan halkı milli bağımsızlığı yolunda milli devletini kurarken kendine rehber olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü almış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tecrübelerinden faydalanmıştır" demişti. Milli liderimiz Azerbaycan'da Atatürk Merkezi'ni yaratmakla Türk dünyasının müdrik şahsiyetine, Mustafa Kemal'e derin ihtiram ve saygısını ifade etmenin yanısıra, Kemalizm felsefesinin bu coğrafyada her yönüyle öğrenilmesine, Atatürkçülüğe büyük bir paye biçmiş oldu. Bağımsız Azerbaycan devletinin kurucusu Haydar Aliyev'in Türk dünyasının birliği gibi mühüm meselede Atatürk'e müracaat etmesi tesadüfi değildi. Çünkü bu meseleler tüm hayatı boyunca onu da düşündürmüştü. Azerbaycan tarihinin en zor, fırtınalı anında halkın talebi ile iktidara gelen Haydar Aliyev ülkede sosyal, ekonomik, kültür ve hukuk hamlelerinin yanında güvenliğe dikkati derhal artırdı. Haydar Aliyev Bakü'de başkanı olduğu Atatürk Merkezi'nin açılışında şu ifadeleri kullanmıştır: "Biz Azerbaycan'da Türkiye'nin tarihine, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihine büyük önem veriyoruz. Özellikle biz dahi Atatürk'ün mirasının bilimsel şekilde araştırılmasında ısrarlıyız. Tabii ki, bu sahada Türkiye'de büyük işler görülmüştür. Ben hesap ediyorum ki, Atatürk tarafından yaratılan ve yeni neslin istifadesi için bırakılan zengin miras yüzyıl boyu araştırılrsa da, onu bilimde, kitaplarda, diğer kaynaklarda tam şekilde izah etmek imkansızdır". Azerbaycan devletinin yaratıcısı, Ulu Önder, Haydar Aliyev'in bütün yaptıklarının amacı Azerbaycan halkını tamamen, modern ve bütün anlam ve şekilleriyle, Atatürk'ün de ifade ettiği gibi, uygar bir sosyal toplum yapısına ulaştırmak olmuştur. Bu bakımdan Aliyev felsefesi ve ideası tarihi bir önem taşıyor. Atatürk'ün devletçilik mirasının, ideya ve felsefi öğretisinin Azerbaycan'da öğrenilmesi Haydar Aliyev'in başkanlığı zamanında başlamıştır. Sayın Haydar Aliyev'in 1993 yılında ifade ettiği sözler bunun açık göstergesidir: "Azerbaycan halkı milli bağımsızlığı yolunda mücadele verirken milli istiklalini elde etmeğe, kendi devletçiliğini yaratmağa çalışırken daima Türkiye halkının desteğine güvenmiş, M.K. Atatürk'ün çizdiği yoldan giden Türkiye Cumhuriyeti'nin tecrübesinden faydalanmıştır"

Azerbaycan ve Türkiye, uluslararası siyasi sahnede kardeşlik, dostluk bağlarıyla yer almaktadır ve bu tarihi birliğin temelleri Mustafa Kemal Atatürk tarafından atılmıştır. Atatürk ve Azerbaycan monografisi, Atatürkçülüğün önemli bir kolunu oluştururken, aynı zamanda Atatürk ve Nahçıvan konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Mustafa Kemal Atatürk, Türk ulusunun kurtarıcısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, seçkin bir devlet adamı ve siyasetçi olarak her zaman Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve gelişimine büyük önem vermiştir. "Azerbaycan'ın derdi bizim derdimiz, sevinci bizim sevincimizdir" diyen Atatürk, o dönemki koşulları göz önünde bulundurarak Sovyetler Birliği ile samimi bir komşuluk ilişkisi sürdürmüştür. Atatürkçülük, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Atatürk'ün büyük hizmetleri sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Azerbaycan'ın da bağımsızlık mücadelesinde bir örnek teşkil etmiştir. Bu nedenle, Atatürk'ün hatırası ve fikirleri Türk dünyası için önemli bir değer taşımaktadır. Haydar Aliyev, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün izinden giderek Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etti ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasında önemli bir rol oynadı. Ancak, Aliyev'e göre bağımsızlığı kazanmak kadar yaşatmak da önemliydi. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık mücadelesinde ortaya koyduğu başarılar ve kurduğu demokratik yapı, Haydar Aliyev tarafından takdirle karşılandı ve Azerbaycan'ın da Türkiye Cumhuriyeti'nin bu modelinden ilham aldığı bilinmektedir. Bu nedenle, Aliyev, Atatürk'ün bıraktığı en önemli eserin Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşaması olduğunu düşünmüş ve bu konuda açıklamalar yapmıştı. O, Atatürk'ün öncülük ettiği laiklik, cumhuriyetçilik ve ulusalcılık ilkelerini benimsemiş ve bu ilkelere dayalı politikalar uygulamıştır. Azerbaycan'da da Atatürk'ün uyguladığı politikalara benzer bir şekilde laiklik ilkesi benimsenmiş ve ülkede dini özgürlüklerin korunması sağlanmıştır. Ayrıca, Azerbaycan da Atatürk'ün öncülük ettiği cumhuriyetçilik ilkesine dayalı olarak bir cumhuriyet yönetimi benimsenmiştir. Haydar Aliyev, Türkiye'nin modern tarihinde önemli bir figür olan Mustafa Kemal Atatürk'e büyük bir saygı duyuyordu. Atatürk, Türkiye'nin ulusal bağımsızlığı ve modernleşmesi için büyük bir mücadele vermişti ve bu çabaları dünya genelinde takdir ediliyordu. Aliyev, Atatürk'ün fikirlerinden ve politikalarından etkilenmiş ve Azerbaycan'ın kendi ulusal bağımsızlığı ve modernleşmesi için benzer bir mücadele verme hedefine sahip olmuştu.

2. Haydar Aliyev'in Atatürk Bağlılığı

Haydar Aliyev'in Atatürk'e olan saygısı ve bağlılığı hem sözleri hem de devlet politikalarıyla açıkça ortaya konulmuştur. Örneğin, Haydar Aliyev, Atatürk'ün Türkiye'yi modern bir devlet haline getiren devrimlerini örnek alarak, Azerbaycan'ın da modernleşmesi ve gelişmesi için benzer devrimler yapılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, Haydar Aliyev'in Atatürk'e olan bağlılığı, Azerbaycan'daki eğitim sistemine yansımıştır. Azerbaycan'daki okullarda, Atatürk'ün fikirleri ve hayatı hakkında dersler verilmiştir. Azerbaycan'daki birçok üniversiteye, Türkiye'deki üniversitelerde Atatürkçülük üzerine eğitim almış öğretim üyeleri davet edilmiştir. Haydar Aliyev'in Atatürk'e olan bağlılığı, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri de güçlendirmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler, Atatürk'ün fikirlerinin ve ideolojisinin paylaşılması sayesinde daha da yakınlaşmıştır.

Diyebiliriz ki, Haydar Aliyev'in Atatürk'e olan saygısı ve bağlılığı, Azerbaycan'ın modernleşmesi ve gelişmesi için önemli bir faktördür. Atatürkçülük ideolojisi, Azerbaycan'da yaygınlaştırılmış ve eğitim sistemi ve devlet politikaları üzerinde etkili olmuştur. Atatürk'ün Azerbaycan'a olan sevgisi ve saygısı, Azerbaycanlıların gönlünde özel bir yere sahiptir. Bu dostluğun önemi, her iki ülke için de her zaman büyük olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

2.1. ATATÜRK Sevgisinin Edebiyata Etkisi

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dostluğun köklü tarihi, Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel yakınlığıyla daha da güçlenmiştir. Azerbaycan edebiyatı da bu dostluğun ifadesi olarak Mustafa Kemal Atatürk hakkında eserler üretmiştir. Şiirler, hikayeler ve şarkılar, Azerbaycanlıların Atatürk sevgisini ifade ettiği eserlerdir.

Örneğin, ünlü Azerbaycan şairi Samed Vurgun, Atatürk'ün hayatını ve mücadelesini konu alan şiirler yazmıştır. “Atam” adlı şiirinde, Vurgun Atatürk'ü “Azerbaycan'ın gür sedası” olarak nitelendirir ve onun Türk ulusunun özgürlük ve bağımsızlık mücadelesindeki rolünü anlatır.

Azerbaycan halk müziği de Atatürk'ü konu alan şarkılar bestelemiştir. “Atamın Mirası” adlı şarkı, Atatürk'ün Türkiye'ye bıraktığı mirası ve onun Azerbaycan halkı için önemini vurgular.

2.2. Haydar Aliyev-Atatürk Sevgisi

Aramızdan ayrılan çağdaş Azerbaycan Devleti'nin kurucusu Haydar Aliyev, Kemal Atatürk'e karşı büyük muhabbet besleyen bir devlet adamıydı.

Haydar Aliyev; “Atatürk'ün yarattığı Türkiye, sadece Türkiye Cumhuriyeti için değil, tüm Türk dünyası ve özellikle de Azerbaycan için önemlidir” derdi.

Atatürk'ü Türk dünyasının tarih boyunca çıkardığı en büyük insan olarak nitelendiren Haydar Aliyev, TBMM'de yaptığı konuşmasında; “Bana sorarsanız, Atatürk'ün Türk milletine verdiği en büyük eser nedir, buna cevap verebilmek o kadar kolay değildir. Ama Atatürk'ün bıraktığı en önemli eser; O'nun yarattığı, kurduğu ve yaşattığı Türkiye Cumhuriyeti'dir” demişti.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev'in kararıyla 9 Mart 2001'de Atatürk Merkezi (AzAtaM), kurulmuştur. AzAtaM, Türk dünyasının büyük önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk halklarının tarihindeki önemini vurgulayarak, Atatürk irsinin, Türk tarihi ve kültürünün daha derinden öğrenilmesi ve tanıtılması göreviyle faaliyet göstermektedir.

AzAtaM, açıldığı günden bu yana Azerbaycan ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler dolayısıyla uluslararası konferanslar düzenleyerek, çok sayıda eserlerin yayımlanmasına destek olmuştur. Bunlar arasında, “Azerbaycan'da Atatürk Merkezi'nin Bülteni” adlı dergi yılda dört defa yayınlanarak, merkezin düzenlediği etkinlikler hakkında bilgi vermektedir. AzAtaM'in çalışmalarından biri de “Atatürk Ansiklopedisi”dir ve Atatürk'ün mücadele yolu ile Azerbaycan'da Atatürkçülük çalışmalarının başarılarının kanıtı olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan'da Atatürkçülük konusunda yapılan bu çalışmalar hem araştırmacıların hem de Azerbaycan yönetiminin ne kadar istekli olduğunu göstermekte ve iki halkın daha da yakınlaşmasına katkı sağlamaktadır. “Haydar Aliyev Atatürk hakkında” kitabı gibi eserlerde, H. Aliyev'in de Atatürk ile bağlı çok sayıda düşüncesi yer almaktadır.

Azerbaycan'da Atatürk Merkezi'nin kuruluşunu ise 15 Mart 2001 günü şöyle açıklamıştı:

“Benim teşebbüsümle Azerbaycan’da Atatürk’ün öğrenilmesi, araştırılması için bir merkez kuruyoruz. Bu merkez bağımsız bir kuruluş olacaktır. Hem İlimler Akademisi hem de üniversitelerimizin bu alanda en yetmişmiş adamları burada yer alacaklardır. Ben de Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak bu merkezin fahri başkanıyım. İnaniyorum ki, bu merkez Azerbaycan ile Türkiye arasındaki tarihi ilişkilerin ne denli çok olduğunu ilmen araştırarak ve meydana çıkaracaktır.”

Haydar Aliyev, Kiril alfabesiyle yazılan Azericeyi Latin alfabesine çevirerek iki toplum arasındaki bağı güçlendirdi ve düşünce birliğini artırdı. Atatürk’ün fikirleriyle ilgili merkezi kuran Aliyev, sayısız makale ve kitap yazarak Türk dünyasına hizmet etti. Atatürk’ün Türk milletine sunduğu hizmetleri sonsuz olarak nitelendiren Aliyev, yarattığı Türkiye Cumhuriyeti ve kurduğu Türk Ordusu’nun önemine dikkat çekti. Bugün, Aliyev’in Atatürk sevgisi ve yaptığı çalışmalar hala hayatımızda önemli bir yere sahip. Onu saygı ve minnetle anıyoruz.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de Bakü’nün büyük bir meydanına “Atatürk heykeli dikme” kararı almıştır. Bu kararla birlikte Azerbaycan’ın Atatürk sevgisi bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Atatürk’ün Büyük Nutku da Azeri Türkçesi ile birlikte Bakü’deki kitapçılarda bulunabilir.

Haydar Aliyev’in Atatürk’e olan bağlılığı, Azerbaycan’ın Türkiye ile olan yakın ilişkilerini de etkilemiştir. Aliyev, Türkiye ile stratejik bir ortaklık geliştirmiş ve Türkiye’nin Azerbaycan’ın ulusal güvenliği ve bölgesel istikrarı için önemli bir partner olduğunu vurgulamıştır. Bu yakın ilişkiler, Türkiye’nin Azerbaycan’a askeri ve ekonomik yardım sağlaması gibi konularda iş birliği yapılmasını da mümkün kılmıştır.

2.3. ATATÜRK Barış Ödülü

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e 1 Kasım 1999 de Atatürk Barış Ödülü'nün verilmesi töreninde kendisinin yaptığı konuşma Değerli dostlar!

Ben bugün büyük bir heyecan içindeyim. Çünkü ben büyük önder Mustafa Kemal Atatürk`ün ismini taşıyan uluslararası barış ödülüne layık görüldüm. Türkiye Cumhuriyeti üst düzey yetkililerinin katılımıyla yapılan törende Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, aziz dostum, kardeşim Süleyman Demirel bu ödülü bana verdi. Dolayısıyla siz benim bu heyecanımın, duygularımın farkındasınızdır.

Ben hayatım boyunca çok ödül aldım. Benim özgeçmiş bilgilerim burada size aktarıldı. Ben 75 yıllık ömrümün 60 yılını hep çalıştım. Önceki dönemlerde Sovyetler Birliği`ne hizmet ettim, son 8 yıldır bağımsız Azerbaycan`a hizmet ediyorum. Önceleri yaptığım yararlılıklardan dolayı ben Sovyetler Birliği gibi süper bir gücün yüksek ödülleri, nişanlarını aldım. Bu arada ben bir çok diğer ülke ödüllerine, nişanlarına layık görüldüm. Ancak Türkiye Cumhuriyeti`nin ödülünü, Türkiye Cumhuriyeti`nin kurucusu, büyük önder Mustafa Kemal Atatürk`ün ismini taşıyan ödülü almak ve özellikle barış adını taşıyan ödülü almak benim için büyük bir şereftir. Sanırım, bu ödül şimdiye kadar aldığım tüm ödüllerden üstün ve değerlidir.

Sonuç

Haydar Aliyev'in Atatürk'e olan bağlılığı ve politikaları, Azerbaycan'ın modernleşmesi ve ulusal bağımsızlığı için önemli bir rol oynamıştır. Atatürk'ün fikirlerinden ve politikalarından etkilenen Aliyev, Azerbaycan'ın Türkiye ile yakın ilişkiler geliştirmesini sağladı.

Atatürk'ün fikirleri ve mücadelesi sadece Türkiye için değil, tüm Türk dünyası için önemli bir değerdir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkileri bu değeri daha da artırmaktadır.

Haydar Aliyev bir diğer önemli değerlendirmesinde ise şöyle demektedir; “Şahsen öyle hesap ediyorum ki, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletine yaptığı hizmetler sonsuzdur. Hepsi o kadar önemlidir ki, birini diğerinden üstün tutamazsınız. Ama bunlar içinde iki büyük hizmeti vardır ki, onların emsali yoktur. Birincisi Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratması, ikincisi Türk Ordusu'nu kurmasıdır.”

Bu anlatılanlar ve diğer gerçekler, Azerbaycan ve Türkiye'nin devletçiliğinin temel özelliklerini yansıtmaktadır. Her iki ülkenin devletçilik anlayışı ve varoluşsal önemi, kardeş ülke ilişkilerinin en temel taşlarından biridir. Haydar Aliyev'in “Bir millet, iki devlet” sözü de bu bağlamda ele alınmalıdır.

Haydar Aliyev, Türkiye'nin varlığına her zaman büyük değer vermiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün tarihi rolünü takdir etmiştir. Aliyev, Atatürk'ü “yirminci yüzyılın büyük dehalarından biri” olarak görürken, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu Atatürk'ün çalışmaları ve kahramanlığına bağlamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Birliđi inancı ve Azerbaycan'a olan sevgisi ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Haydar Aliyev'in Türkiye'ye olan deđeri, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki iliřkilerin temelini oluřturmaktadır. Her iki ũlke aynı köklerden gelmekte ve tarihi, dil ve inanç birliđi ile birbirine yakınlařmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye, Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir" sözü ve Haydar Aliyev'in "Biz bir millet, iki devletiz" ilkesiyle bađlılıklarını sürdürmektedirler ve bundan sonra da devam edeceklerdir.

KAYNAKLAR

- [1] Aydın, N., Ergün, E., 2019. Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938). Yeni Türkiye, 107/2019
- [2] Adıgüzel, Hüseyin, Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız, s. 17. 4. Hümmet Gazetesi, 21 Şubat 1919, No: 52
- [3] Adıgüzel, Hüseyin, Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız, İstanbul, İleri Yay., 2004, s. 15.
- [4] İkdam Gazetesi, 27 Mart 1922, Sayı: 8990.
- [5] Kommunist Gazetesi, 21 Kasım 1922, No: 259.
- [6] Hesenov, Hesen, Neriman Nerimanovun milli devletçilik bakışları ve faaliyetleri, Bakı: Elm, 2005, s. 26.
- [7] Hasanlı, Cemil, Sovyet döneminde Azerbaycan harici siyaseti (1920-1939), Bakı: Adiloğlu, 2012, s. 79.
- [8] Mishra, Pankaj, Asya'nın Batıya İsyanı, Türkçesi: Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yay., 2013, s. 10.
- [9] Dr. Harun Yılmaz, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/10/141014_kars_agreement
- [10] Amanoğlu , E., Habibeyli, H., 2007. Atatürk ve Nahçıvan, 220 Sayfa, Bakü
- [11] Neimetzade, E., 2022. Dünya siyasetinin tacı Haydar Aliyev
- [12] Dikkaya, M., Onur Demirci, O., 2013. Azerbaycan'ın Küresel Ekonomiye Eklenmesinde Haydar Aliyev'in Rolü. Sayı 22, sh. 185 – 198.
- [13] Dikkaya, M., Çaylak, A. 2008. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar. Cilt:3, Sayı: 5, ss. 131-157.

Liderlik Temsili Perspektifinden Türk Basınında Haydar Aliyev'in Ölümü

Elif YILDIZ¹

Yasemin DURMUŞ²

1. Giriş

Tarih boyunca, bireylerin bir arada yaşamalarına öncülük eden, farklı zamanlarda veya şartlarda ortaya çıkan ve içerisinde bulunduğu grup ya da toplumu ardından gelmeye ikna eden “lider” kişiler olmuştur. Değişen şartlara karşı, liderlik ettiği toplumu kontrol edebilecek, bir arada olmanın gereklerini takip edebilecek ve bunun devamlılığı konusunda stratejiler üretebilecek bir lider ideali tüm toplumların ortak beklentisi olarak görülmüştür.

Liderlik tanımlarına baktığımızda; toplum olarak yaşamaya odaklı insanların, gerektiğinde çözüm üretebilecek, inisiyatif alabilecek ve ileriye doğru yol gösterecek kişilere ihtiyacından doğan bir statü olarak görülmektedir (Yenişeri, 2002, s.57). Bu bakımdan liderin, insanları belli bir amaç etrafında toplayabilen ve bu amacı gerçekleştirmek adına onları etkileyip harekete geçirebilme konusunda bilgi ve yeteneklerin toplamından meydana geldiği söylenebilmektedir (Zel, 2001, s.90).

Dünya tarihinde, ortaya çıkan sayısız liderden bazılarının daha fazla iz bıraktığı, olaylara verdiği yön ve değişen sonuçlarla kitleleri daha fazla

---

1 Prof. Dr. Elif YILDIZ, Ege Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı, İletişim Araştırmaları, yildiz.elif@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0034-8421

2 Yasemin DURMUŞ, Ege Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı, İletişim Araştırmaları Doktora Öğrencisi, yaseminy.durmus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7246-5849

etkiledikleri bilinmektedir. Bu liderlerin isimleri kazandıkları zaferler ya da yönetim başarılarıyla sıklıkla anılmaktadır (Kılıç Özkaynar, 2017).

2. Literatür

Yazılı Basında Liderlik Temsili ve Haber Değeri

Liderlerin anılması noktasında, nasıl temsil edildikleri, toplumdaki yerini ve toplumun ona atfettiği simge ya da anlamları yansıtmaya şekilleri önem kazanmaktadır. Farklı temsiller, birbiri üzerine inşa edilerek bireylerin toplumu ya da kişiyi görme şeklini etkilemektedir. Kişilerin olay, birey veya topluluk ifadesinde sahip oldukları fikirleri yöneten bu temsillerin günümüz dünyasında sunulduğu en önemli mecranın medya kaynakları olduğu görülmektedir. Medya kaynakları bu temsilleri, geniş kitlelere taşıırken aynı zamanda onları yeniden üretme sürecinde de aktif bir rol oynar.

Anlamı inşa etme noktasında birincil aracın dil olduğu kabul edildiğinde temsilin, anlamı ima ederek ileten bir anlamlandırma süreci olduğu görülmektedir (Çelenk, 2005, s.81). Bu bakımdan anlam, temsil ve kodlar aracılığıyla üretilmekte, aslında bir nesnede, kişide ya da kelimedede değil, bu kodların ulaştığı zihinlerde oluşmaktadır. Bireylerin zihinlerinde sabitledikleri bu anlamlar bir süre sonra o şey hakkındaki gerçek haline gelmektedir (Hall, 1997, s.21).

Medyada üretilen temsillerin anlamlandırma sürecinde yazılı basındaki lider haberleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda yazılı basın, liderlerin temsili konusunda, kendilerini tanıtmaya ve yapıp ettiklerini geniş kitlelere anlatmaya konusunda önemli bir yere sahiptir. Şüphesiz içerisinde yaşadığımız dünyayı anlamamızın yegâne yollarından biri olarak haberin, toplumdaki ya da kültürden bağımsız düşünülmesi de olası değildir. Aksine, haberlerin ait olduğumuz toplumda sosyal boyutuyla ilişki kurma şekillerimizden, dünyaya dair tanım ve değerlendirmelerimize kadar ortaya çıkan değişiklikler üzerinde önemli bir gösterge olduğu görülmektedir (Bennett, 2000, s.31). Tüm bu göstergeler ışığında liderin ne zaman ve nasıl haber olacağı ise onun haber değeri yaratma potansiyeline bağlıdır.

Tokgöz'e (2003) göre, bir olayın haber değeri taşıması; ülkelerle, politik süreçlerle veya önemli kişilerle, felaket vb. büyük olaylarla ilgili olması ile doğru orantılıdır. Curtis McDougal, önemli kişilerin haber değerinin kimi zaman diğer haberlerden de değerli olabildiğini söylemektedir. Buna sebep olanın, bu önemli kişilerin toplumsal statüleri olabileceği gibi, gerçekleştirdikleri sıra dışı hareketleri, yaşanan şaşırtıcı bir gelişmeyle dikkat çekebilme yetenekleri olarak görmektedir (Tokgöz, 2003, s.205).

Gerek ekonomik gerekse de siyasi olarak önde gelen ülkeler ya da genellikle özel bir öneme sahip olanlar yüksek bir haber değerine sahiptir. Benzer şekilde, önde gelen; ünlü, güçlü veya belli bir etkiye sahip kişilerin, özdeşleşme nesnesi olarak yüksek bir öneme sahip olduğu söylenebilmektedir. Haber değeri taşıma kriterlerinden bir diğeri de olumsuzluk içerme potansiyelidir. Buna göre; bir haber içerisinde ne kadar fazla karışıklık, anlaşmazlık, saldırganlık, şiddet ve ölümle ilgili olay varsa o denli güçlü bir haber etkisi yaratmaktadır (Galtung ve Ruge, 1965). Walter Benjamin, “Bir ölüm haberi getiren, kendini pek önemli görür. Kendi duygusu onu -ne kadar dirense de- ölümler aleminden gelen bir elçi kılmaktadır” sözleriyle ölüm haberlerinin önemini ifade etmektedir (2011, s.77).

Bir ülkenin yazılı basınında, yabancı bir lidere yönelik ölüm haberlerinin etkisinin ya da büyüklüğünün ilgili liderin, mensubu olduğu ülkeyle de yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Söz konusu bu çalışmada, Haydar Aliyev’in ölümünün Türk basınındaki temsilini, Azerbaycan’ın Türk basınındaki temsilinden bağımsız olarak ele almanın mümkün olmayacağı düşünülmektedir.

Türk Basınında Azerbaycan Temsili

Yazılı basında neyin, nasıl temsil edileceği konusunda kaynağın ideolojisi ya da beklentilerinin etkisi olduğu kadar, okuyucu kitleyi oluşturan bireylerin beklentilerinin, toplumsal normların, tarihin ve ilişkilerin etkisi büyüktür. Söz konusu bu çalışmanın da temelini oluşturan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve merhum lideri Haydar Aliyev’in Türk yazılı basınındaki temsilinde tarihin, ikili ilişkilerin ve iki ülkeyi oluşturan bireylerin etkisinin büyük olduğu görülmektedir.

Tarihi açıdan bakıldığında, 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurulması ile Türkiye ve Azerbaycan arasında başlayan ilişkilerde, Azerbaycan’daki her yeni gelişmenin Türk basını tarafından yakından takip edildiği görülmektedir. Geçen zaman ve değişen yönetim şekilleri içerisinde Türk basınının gündeminde sıklıkla yer alan Azerbaycan, 1988 yılında Ermeni hareketlerine karşılık ilk direniş mekanizması olan Azerbaycan Halk Cephesi’nin hareketi (AHC), 1989 yılında Türk basınındaki Mehmet Ali Birand’ın haberinde “Azeri Türkleri Özgürlük Bayrağını Açtı”³ başlığı ile yazılı basına taşınmıştır. Bunun bir direniş bir özgürlük mücadelesi olarak temsil edildiği, Türkiye’nin bu olay karşısında şematik olarak Azerbaycan’ın yanında olduğu vurgulandığı görülmüştür. O günlerde Türk basınında bu ve buna benzer yazıların sıklıkla yer aldığı ve Azerbaycan’ın

bağımsızlığına giden yolda Türk basınında, özgürlük mücadelesi veren bir ülke olarak temsil edilen Azerbaycan'a destek ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

613 sivilin katledildiği ve 1275 kişinin de tutsak edildiği Hocalı Katliamı olayı Türkiye basınında büyük yankı uyandırmış, Millî Gazete 'de yayınlanan, "Azerbaycan'a Ağıt"⁴ başlıklı haberde; "Karabağ'da hâlâ kan akıyor. Hâlâ yangın devam ediyor. Akan kan tabii ki Türk kanı. Ermeniler yine destekli, yine öldüren, kan döken taraf"⁵ olarak temsil edilmiştir. Milliyet Gazetesi yazarı Hasan Pulur'un "Haçlı Ordusu Gibi"⁶ başlıklı yazısında "Şimdi boş lafi bırakıp, kendi kendimize şunu soralım: Eğer ben Türk'sem, Ermeniler, Azerbaycan Türklerini katlederken, öldürürken tarafsız kalabilir miyim? Bunun cevabı, hayırdır"⁷ diyerek görüşünü açıklarken, yine Milliyet gazetesi muhabiri Rehber Beşiroğlu, "Tüm dünyanın seyrettiği vahşi katliamı yaşadım. Gözü dönmüş Ermeni çeteleri Karabağ'daki Azerbaycan Türk'ü köylerini birer birer ele geçirirken, tarihte eşine az rastlanır bir soykırımı giriştiler"⁸ yazısıyla yapılan katliamı Türk basınında paylaşmıştır. Hürriyet gazetesi, manşetten duyurduğu tam sayfa haberinde, "İşte Azerbaycan Katliamı"⁹ başlıklı haberinde çocuk çocuk, kadın erkek demeden Azeri halkının katledildiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Tercüman Gazetesi'nde de "Kızıl İşgale Karşı Kurtuluş Savaşı"¹⁰ manşetiyle ilk sayfadan duyurduğu katliama, yönelik okuyucularını "Gorbaçov'a Mektup Yazın"¹¹ başlığı altında Sovyet liderine karşı tepki gösterilmesini istemiştir. Haberlerin tamamında Azerbaycan ve Türkiye arasında, kardeşlik ve bir bütünün parçaları olarak temsil edilen ilişkilerde, Azerbaycan'ın yanında duran bir tavır sergilendiği görülmüştür.

Nihayet tüm bu olumsuz haberlerden sonra, Azerbaycan'ın 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığının kabul edilmesi, Türk basınında büyük bir ilgi ve coşku ile karşılanmış, söz konusu haberi; Milliyet gazetesi "Azerbaycan Bağımsız"¹² başlığı ile duyururken, Türkiye gazetesi, "Azerbaycan Bağımsızlığını İlan Etti"¹³ başlıklı haberiyle, Hürriyet gazetesi "Azeriler de Bağımsızlık İlan Etti"¹⁴ başlığıyla ve Zaman gazetesi de "Yeni Bir Türk Devleti Doğdu"¹⁵ ifadeleri ile ilan etmiştir.

4 Millî Gazete, 15 Nisan 1992, s.7

5 Milliyet, 2 Mart 1992, s.3

6 Milliyet, 4 Mart 1992, s.1

7 Hürriyet, 26 Ocak 1990, s.1

8 Tercüman, 27 Ocak 1990, s.1

9 Milliyet, 31 Ağustos 1991, s.4

10 Türkiye, 31 Ağustos 1991, s.11

11 Hürriyet, 31 Ağustos 1991, s.13

12 Zaman, 31 Ağustos 1991, s.10

Türk Basınında Azerbaycan haberlerine baktığımızda, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin, gelişmeler karşısında şekillenerek fakat kopmadan devam ettiği görülmektedir. Haydar Aliyev'in, "Biz bir millet, iki devletiz" sözleriyle tanımladığı Türkiye-Azerbaycan arasındaki bağ, sahip olunan ortak ırk, ortak dil, din ve kültür gibi özelliklerle güçlü bir yapıya sahiptir. İki ülkeyi birbirine bağlayan bu özel bağ, aralarında sürekli bir etkileşimi ve duygusal teması beraberinde getirdiği görülmektedir. Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir" sözü bu ilişkinin sahip olunan, coğrafi, siyasal ya da ekonomik ilişkiler dışında belki de en önemli unsurunun duygusal bir ilişki olduğu ve süregelen yıllar içerisinde, Türk basınında da sıklıkla yer bulduğu söylenebilmektedir.

3. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Tarihsel sürece bakıldığında, 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan devleti için, bir devlet lideri olarak Haydar Aliyev'in önemi ne denli büyükse, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde dostluk ve kardeşlik vurgusunun güçlenmesinde de o denli büyük olduğu görülmektedir. Türkiye'nin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olarak uluslararası arenada tanınmasında ve güçlenmesinde aldığı rol ile, iki ülkenin birbirine daha fazla yakınlaşması, var olan bağların güçlendirilmesi ve korunup kollanması konusunda atılan her yeni adım önemini korumaktadır. Bu adımlar, birbirine duydukları karşılıklı ilgi ile, her iki ülkenin basınında da sıklıkla gündeme gelirken, iki ülke halkının birbirlerinden haberdar olmaları konusunda aracı bir rol oynamaktadır.

Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı, Haydar Aliyev'in ölümü bu bakımdan Türk basınında geniş bir yankı uyandırırken, günümüze kadar geçen 19 yıllık süreçte ölüm yıl dönümlerinde de anılmaya devam edildiği görülmektedir. Bir ülke liderinin, başka bir ülke basınında ölümünden sonra nasıl ve hangi imgelerle temsil edildiği bu anlamda önemli görülmekte ve çalışmanın da temelini oluşturmaktadır.

Azerbaycan eski devlet lideri Haydar Aliyev'in, Türk basınında ölümünden sonra nasıl ve hangi imgelerle temsil edildiğini betimlemek amacıyla yapılan bu çalışmada, "Türk basınında Haydar Aliyev'in ölümü" sorusuyla ilgili haber arşivleri taranmış ve 16 gazeteye ulaşılmıştır. Bu gazetelerden yayın hayatına devam eden 11 gazete örnekleme dahil edilirken 5 tanesi (Radikal, Tercüman, Gözcü, Yeni Çağ) örneklemeden çıkarılmıştır. Bu bakımdan araştırmanın evrenini, Türk basını oluştururken, örnekleme yayın hayatına devam etmekte olan; Akşam, Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Posta, Sabah,

Star, Takvim, Türkiye, Vatan, Yeni Şafak gazeteleri dahil edilmiştir. 12 Aralık 2003 Tarihinde vefat eden Aliyev'in, yazılı basında ölüm haberinin yapıldığı ilk tarih olan 13 Aralık 2003 ve devam ettiği dördüncü gün olarak 16 Aralık 2003 tarihli sayılar örnekleme dahil edilmiştir. Bu tarih aralığında yayınlanan gazeteler incelenerek, ulaşılan toplam 98 haber başlığı ve içeriği üzerinden belirlenen üç araştırma sorusuna cevap aranmıştır. Bunlar;

Araştırma Sorusu 1: Türk basınında, Haydar Aliyev'in ölümü üzerine yapılan haberlerde, başlık sayılarına ilişkin bulgular nasıldır?

Araştırma Sorusu 2: Türk basınında, Haydar Aliyev'in ölümü üzerine yapılan haberlerde, fotoğraf kullanımı sayılarına ilişkin bulgular nasıldır?

Araştırma Sorusu 3: Türk basınında, Haydar Aliyev'in ölümü üzerine yapılan haberlerde, Aliyev'in lider temsili nasıl yapılmıştır?

Araştırma sorusu 1 ve 2'ye yanıt bulabilmek amacıyla frekans sayımına dayalı niceliksel içerik analizi, Araştırma Sorusu 3'e yanıt bulabilmek amacıyla, ilgili tarihlerde, en fazla haber başlığına sahip 6 gazetenin haber metinlerine, tematik kodlamaya dayalı niteliksel içerik analizi yapılmıştır.

İlgili haberlerdeki metinlerin içerik analizinde, Yıldırım ve Şimşek'in (2018) tanımladığı veri analizi adımları takip edilmiş, buna göre; anlamlı veri birimleri saptanarak bir kod cetveli oluşturulmuş, bu cetvele uygun olarak veriler kodlanmıştır. Bu kodlamalar ışığında temalar oluşturulmuş, veriler kod ve temalara göre organize edilmiş ve bulgular yorumlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.242-252). Her bir veri için tek bir alt temaya kodlama yapılmıştır. İçeriğinde birden fazla alt temayı işaret eden veriler, ağırlıklı olarak vurgulanan yönüyle bir tek alt temaya kodlanmıştır. Organize edilen verilerin yorumlanması ve betimlenmesi amacıyla, betimsel analizin sıklıkla başvurduğu ve verileri çarpıcı bir şekilde sunmayı hedefleyen doğrudan alıntılar ile örneklendirilerek açıklanması planlanmıştır.

4. Bulgular

Araştırma Sorusu 1: Türk basınında, Haydar Aliyev'in ölümü üzerine yapılan haber başlıkları sayılarına ilişkin bulgular nasıldır?

Tablo 1: Haber Başlıklarına Yönelik Bulgular

Tarih	13.12.2003	14.12.2003	15.12.2003	16.12.2003	Toplam
Hürriyet	4	8	4	3	19
Cumhuriyet	4	4	0	3	11
Türkiye	0	4	2	4	10
Akşam	2	1	3	3	9
Yeni Şafak	1	3	2	3	9
Milliyet	3	2	2	2	8
Posta	1	2	2	2	7
Sabah	3	1	1	2	7
Star	2	3	0	2	7
Takvim	1	2	1	3	7
Vatan	3	0	0	2	6
Toplam	24	29	17	29	99

Tablo 1’de, 13 Aralık-16 Aralık 2003 tarihleri arasında Haydar Aliyev’in ölümü ile ilgili haber yapan gazeteler ve yaptıkları haber başlığı sayıları gösterilmiştir. Buna göre; en fazla haber başlığı açan gazetenin Hürriyet (19) olduğu, onu Cumhuriyet (11) ve Türkiye (10) gazetelerinin takip ettiği görülmüştür. Akşam (9) ve Yeni Şafak (9) gazetelerinin aynı sayıda haber başlığı ile, Milliyet’in (8) ise bir başlık gerilerinde diğer üç gazeteyi takip ettikleri gözlenmiştir. Bu gazeteleri yine eşit haber başlığı sayısı ile; Posta (7), Sabah (7), Star (7), Takvim (7) takip etmiştir. Son sırada ise Vatan (6) gazetesi yer almıştır.

Ulaşılan verilere göre Türkiye gazetesinin 13 Aralık’ta haberi bulunmazken, Vatan gazetesinin 14 Aralık’ta, Cumhuriyet, Star ve Vatan gazetelerinin de 15 Aralık’ta haber yapmadıkları görülmüştür. En fazla haber başlığının, 14 Aralık (29) ve 16 Aralık (29) tarihlerinde yapılırken, en az haber başlığının da 15 Aralık (17) tarihinde yapıldığı gözlenmiştir.

Araştırma Sorusu 2: Türk basınında, Haydar Aliyev’in ölümü üzerine yapılan haberlerde, fotoğraf kullanımı sayılarına ilişkin bulgular nasıldır?

Tablo 2: Haberlerde Fotoğraf Sayılarına Yönelik Bulgular

Tarih	13.12.2003	14.12.2003	15.12.2003	16.12.2003	Toplam
Hürriyet	3	17	4	6	30
Akşam	4	1	4	5	14
Türkiye	2	4	2	5	13
Star	2	4	0	7	13
Cumhuriyet	4	4	0	3	11
Milliyet	3	2	1	5	11
Vatan	5	0	0	5	10
Yeni Şafak	1	4	1	4	10
Posta	1	2	2	3	8
Sabah	2	1	0	4	7
Takvim	1	2	2	1	6
Toplam	28	41	16	48	133

Tablo 2'de, 13 Aralık-16 Aralık 2003 tarihleri arasında yayınlanan 99 haber başlığında kullanılan fotoğraf sayıları gösterilmiştir. Buna göre; en fazla fotoğraf kullanan gazetenin Hürriyet (30) olduğu, onu Akşam (14) ve eşit sayıdaki fotoğraf kullanımlarıyla Türkiye (13) ile Star (13) gazetelerinin takip ettikleri görülmüştür. Fotoğraf paylaşımında diğer veriler; Cumhuriyet (11), Milliyet (11), Vatan (10), Yeni Şafak (10), Posta (8), Sabah (7) ve son olarak Takvim (6) gazetelerinin sıralamayı takip ettikleri görülmüştür.

Ulaşılan verilerde, Vatan gazetesinin 14 Aralık ve 15 Aralık, Cumhuriyet ve Star gazetelerinin 15 Aralık tarihlerinde haber paylaşımının bulunmamasıyla doğru orantılı olarak fotoğraf paylaşımının da olmadığı, Sabah gazetesinin ise 15 Aralık'ta 1 haber başlığı paylaşımı olmasına rağmen fotoğraf paylaşmadığı belirlenmiştir. En fazla fotoğraf paylaşımı 16 Aralık (48) tarihinde yapılırken, en az fotoğraf paylaşımının da 15 Aralık (16) tarihinde yapıldığı gözlenmiştir.

Araştırma Sorusu 3: Türk basınında, Haydar Aliyev'in ölümü üzerine yapılan haberlerde, Aliyev'in lider temsili nasıl yapılmıştır?

Tablo 3: Lider Temsilinde İmaj Kodları

	Ön Ad Olarak İmaj Temsili	Gerekeçeli İmaj Temsili
Tema 1: Lider Temsilinde İmaj	Türk dostu/kardeş (14)	İdeali “tek millet, iki devlet” olan (4)
	Haydar/Heyder baba/baba (7)	Azerbaycan’a hayatını adayan (3)
	Değerli Aliyev (6)	Büyük başarılarla imza atan (3)
	Efsane lider (6)	Asrın kontratını imzalayan (3)
	Tarihe geçen/damgasını vuran (6)	Protesto eden (3)
	Saygıyla anılacak lider (5)	Büyük mirası bağımsız ülke olan (2)
	Kafkasların en önemli lideri (5)	Önderlik eden (2)
	Dahi şahsiyet/lider (4)	Zafer kazanan (2)
	Kafkasların Maestrosu (3)	Siyasete adanan ömür (2)
	Milli lider (3)	Savaşı sonlandıran (2)
	Özel/Seçkin politikacı (3)	Bakü-Tiflis- Ceyhan boru hattını açan (2)
	Azerbaycan’ın Atatürk’ü (2)	Dizginleri bırakmayan (1)
	Güçlü önder (2)	Dengeli ilişkiler kuran (1)
	Büyük lider (2)	Bariş ve istikrarı koruyan (1)
	Sovyet sisteminin önemli lideri (2)	Büyük emek veren (1)
	Benzersiz role sahip lider (2)	Azerbaycan’ı 34 yıl yöneten (1)
	Kafkas efsanesi (1)	Türklüğe hizmet amacı olan (1)
	Hörmetli Prezident (1)	İnançlı (1)
	Azerbaycan’ın 1 numaralı Atası (1)	Bakü şehrini imar eden (1)
	Asırlık devlet adamı (1)	Bakü metrosunu yaptıran (1)
Azerbaycan’ın simgesi (1)	Sadakat/Şeref/Namusla hizmet (1)	
Mümtaz şahsiyet (1)	Nazım Hikmet’in güvenliğini sağlayan (1)	
Büyük şahsiyet (1)	Esprili (1)	
Kıskanılan Aliyev (1)	Ölümlü Savaşan (1)	
Bakü’nün parlayışı (1)	Güler yüzle sahneye dönen (1)	
Çok sevilen lider (1)		
Ulusal lider (1)		

Birinci tema olarak “Lider Temsilinde İmaj” belirlenmiştir. Bu tema kapsamında, ulaşılan verilerde lider temsilinde imajın iki kategoride incelenmesi uygun görülmüştür. İlk kategoride ön ad olarak Haydar Aliyev’in basında temsil edildiği sıfatlar organize edilmiştir. Bu kapsamda kullanılan sıfatların, Haydar Aliyev’in, ülkesi Azerbaycan ve dünya açısından nasıl bir lider olduğuna atıfta bulunduğu, en fazla vurgulanan imaj temsillerinin, Türkiye ile ilişkilerine yönelik olarak, “Türk dostu/kardeş (14)” ve liderlik

algısına yönelik “Haydar/Heyder baba/baba (7)” olduğu görülmüştür. Diğer temsillerin güç, karizma, büyüklük, başarı gibi kişisel özelliklerine ve yeteneklerine yönelik olarak sırasıyla; “Değerli Aliyev (6)”, “Efsane lider (6)”, “Tarihe geçen/damgasını vuran (6)”, “Saygıyla anılacak lider (5)”, “Kafkasların en önemli lideri (5)”, “Dahi şahsiyet/lider (4)”, “Kafkasların Maestrosu (3)”, “Milli lider (3)”, “Özel/seçkin politikacı (3)”, “Azerbaycan’ın Atatürk’ü (2)”, “Güçlü önder (2)”, “Büyük lider (2)”, “Sovyet sisteminin önemli lideri (2)”, “Benzersiz role sahip lider (2)”, “Kafkas efsanesi (1)”, “Hörmetli Prezident (1)”, “Azerbaycan’ın 1 numaralı Atası (1)”, “Asırlık devlet adamı (1)”, “Azerbaycan’ın simgesi (1)”, “Mümtaz şahsiyet (1)”, “Büyük şahsiyet (1)”, “Kıskanılan Aliyev (1)”, “Bakü’nün parlayışı (1)”, “Çok sevilen lider (1)”, “Ulusal lider (1)” yapıldığı görülmüştür.

İkinci kategoride, Haydar Aliyev’in liderlik temsili gerektiren imaj temsilleri organize edilmiştir. Bu imaj temsillerinde Aliyev’in, liderliği sırasında başarılı görülen kişilik özelliklerinin ve icraatlarının vurgulandığı görülmüştür. Türk basını gözüyle, Aliyev’e ait olan “Azerbaycan ve Türkiye iki bağımsız devlet ve ancak bir millettir” sözüne sıklıkla gönderme yaptığı “İdeali “tek millet, iki devlet” olan (8)” gözlenmiştir. Azerbaycan’ın Aliyev’in hayatındaki yerine dikkat çekildiği “Azerbaycan’a hayatını adayan (3)”, ülkesi için diğer görevlerinden vazgeçerek 1991’de Kominist Partisi’nden istifasına dair açıklamalarının işaret edildiği “Protesto eden (3)” temsili ve 1993 yılında büyük petrol şirketleriyle yapılan anlaşmanın “Büyük başarılarla imza atan (3)”, “Asrın kontratını imzalayan (3)” ve 1999’da petrol boru hattının açılmasını sağlayan anlaşmanın “Bakü-Tiflis- Ceyhan boru hattını açan (2)” vurgulandığı görülmüştür. Azerbaycan’ın bağımsızlığı için verdiği mücadelenin “Büyük mirası bağımsız ülke olan (2)”, “Siyasete adanan ömür (2)”, “Önderlik eden (2)” ve 1994 yılında Ermenistan ile imzalanan “Bişkek Protokolü “nü işaret eden “Savaşı sonlandıran (2)”, “Zafer kazanan (2)” vurgulanan diğer gerekçeler olmuştur. Vurgulanan diğer konuların sırasıyla; “Dizginleri bırakmayan (1)”, “Dengeli ilişkiler kuran (1)”, “Barış ve istikrarı koruyan (1)”, “Büyük emek veren (1)”, “Azerbaycan’ı 34 yıl yöneten (1)”, “Türklüğe hizmet amacı olan (1)”, “İnançlı (1)”, “Bakü şehrini imar eden (1)”, “Bakü metrosunu yaptıran (1)”, “Sadakat/Şeref/Namusla hizmet (1)”, “Nazım Hikmet’in güvenliğini sağlayan (1)”, “Esprili (1)”, “Ölümlü Savaşan (1)”, “Güler yüzle sahneye dönen (1)” olmuştur.

Tablo 4: Lider Temsilinde Konum Kodları

	Azerbaycan Cumhuriyeti	SSCB
Tema 2: Lider Temsilinde Konum	Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı (23)	KGB Başkanı (8) Komünist Parti lideri (6)
	Azerbaycan Cumhurbaşkanı (9)	Politbüro'da ilk Müslüman (4)
	Azerbaycan eski devlet başkanı (9)	Türk asıllı Müslüman lideri (4)
	Eski lider (4)	Politbüro'da ilk ve tek Türk (3)
	Milli meclis başkanı (3)	Politbüro üyesi (3)
	Mimarlık eğitimi alan (3)	General (4)
	Tarih eğitimini bitirdi (3)	Tümgeneral (2)
	Azerbaycan devlet güvenlik komitesi başkanı (1)	Azerbaycan Sovyet Cumhuriyet Başkanı (3)
	12.sırada 33 numaralı koltuğun sahibi (1)	KGB Başkan Yardımcısı (2)
	Devlet Başkanı (1)	Politbüro'da tek Azeri (1)
	Nahçıvan Parlamentosu başkanı (1)	Politbüro'da ikinci Türk (1)
	Nahçıvan milletvekili (1)	Ortadoğu ve İslam ülkeleri sorumlusu (1)
		20 yaşında Komünist Parti'ye giren (1)
	Yüksek Sovyetlerde bir türk (1)	

İkinci tema olan “Lider Temsilinde Konum” temasında, Türk basınında Haydar Aliyev’in, hayatı boyunca aldığı görevler/pozisyonlar organize edilmiştir. Haber metinlerinde, Aliyev’in Azerbaycan’da aldığı görevlere yönelik temsiller dışında, Sovyetler Birliği’nde görev aldığı pozisyonlara da vurgu yapıldığı görülmüştür. Bu bakımdan Aliyev’in Türk basınında temsil edilen konumu, iki ayrı kategoride incelenmiştir.

İlk kategoride, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde aldığı görevler işaret edilmiş ve Aliyev’i tanımlayan görev temsili olarak sıklıkla, “Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı (23)” ve “Azerbaycan eski devlet başkanı (9)” ifadelerinin kullanıldığı görülmüştür. Haydar Aliyev’in “eski” ifadesi olmadan “Azerbaycan Cumhurbaşkanı (9)” olarak da temsil edildiği görülmüştür. Görev tanımlarının temsilde diğer kullanımların sırasıyla; “Eski lider (4)”, “Milli meclis başkanı (3)”, “Mimarlık eğitimi alan (3)”, “Tarih eğitimini bitirdi (3)”, “Azerbaycan devlet güvenlik komitesi başkanı (1)”, “Devlet Başkanı (1)”, “Nahçıvan parlamentosu başkanı (1)”, “Nahçıvan milletvekili (1)” ve son olarak Meclis’teki koltuğunu işaret eden “12.sırada 33 numaralı koltuğun sahibi (1)” olduğu görülmüştür.

İkinci kategoride, Sovyetler Birliği'nde aldığı görevler ve bu konuda Aliyev'e özel olan bazı başarılar işaret edilmiştir. Bunlar sırasıyla; “KGB Başkanı (8)”, “Komünist Parti lideri (6)”, “Politbüro’da ilk Müslüman (4)”, “Türk asıllı Müslüman lideri (4)”, “Politbüro’da ilk ve tek Türk (3)”, “Politbüro üyesi (3)”, “General (4)”, “Tümgeneral (2)”, “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyet Başkanı (3)”, “KGB Başkan Yardımcısı (2)”, “Politbüro’da tek Azeri (1)”, “Politbüro’da ikinci Türk (1)”, “Ortadoğu ve İslam ülkeleri sorumlusu (1)”, “20 yaşında Komünist Parti’ye giren (1)”, “Yüksek Sovyetlerde bir türk (1)” olmuştur.

Tablo 5: Lider Temsilinde Ölüm Kodları

	Azerbaycan'ın Temsili	Türkiye'nin Temsili
Tema 3: Lider Temsilinde Ölüm	7 gün yas (14)	Derin üzüntü/acı (15)
	Azerbaycan Yasta (9)	Başsağlığı mesajları (12)
	Milyonların Uğurladığı (7)	Türk devlet protokolü (11)
	Karanfiller (6)	Bayraklar yarıya indirildi (10)
	Büyük acı/gözyaşı/Ağıt (5)	Büyük kayıp (9)
	Yüzbinlerin uğurladığı (4)	Gata’da Tedavi Gören (8)
	Halkın sevgi seli (3)	Türkiye’nin vefası (7)
	Dualarla uğurlandı (3)	Erdoğan ön saflarda (5)
	Gözü yaşlı Azeriler (2)	En büyük katılım Türkiye’den (3)
	7 km kortej (2)	Protokol eziliyordu (3)
	Nahcivan yasta (1)	Merhum (3)
	İzdiham (1)	
	Eşinin yanına gömüldü (1)	

Üçüncü olarak “Lider Temsilinde Ölüm” temasında, Haydar Aliyev’in ölümü ve cenaze töreninin Türk basınında nasıl temsil edildiği araştırılmıştır. Bu temsile yönelik olarak Azerbaycan halkının ve Türkiye’nin temsili iki ayrı kategoride incelenmiştir. İlk kategoride Azeri halkının liderleri Aliyev’in ölümü sonrasında yaşadıkları üzüntüye, yasa, Aliyev’e olan sevgisine ve cenazede yerine getirilen ritüellerin vurgulandığı görülmüştür. Aliyev’in ölüm haberinin alınmasından sonra, oğlu İlham Aliyev’in çıkardığı, kanunname ile ilan edilen “7 gün yas (14)” en sık vurgulanan olmuştur. Hemen ardından Azeri halkını işaret eden temsiller gözlenmiştir. Bunlar; “Azerbaycan Yasta (9)”, “Milyonların Uğurladığı (7)”, “Karanfiller (6)”, “Büyük acı/gözyaşı/Ağıt (5)”, “Yüzbinlerin uğurladığı (4)”, “Halkın sevgi seli (3)”, “Dualarla uğurlandı (3)”, “Gözü yaşlı Azeriler (2)”, “7 km kortej (2)”, “Nahcivan yasta (1)”, “İzdiham (1)”, “Eşinin yanına gömüldü (1)” olmuştur.

İkinci kategoride, Türkiye Cumhuriyeti devlet erkanının, Haydar Aliyev'in vefatının öncesinde ve sonrasında aldığı aksiyonlar, önemli anılar, duydukları üzüntü ve hatıralarına dair başsağlığı mesajları ile Aliyev'e verilen değere vurgu yapıldığı gözlenmiştir. Bunlar sırasıyla; "Derin üzüntü/acı (15)", "Başsağlığı mesajları (12)", "Türk devlet protokolü (11)", "Bayraklar yarıya indirildi (10)", "Büyük kayıp (9)", "Gata'da Tedavi Gören (8)", "Türkiye'nin vefası (7)", "Erdoğan ön saflarda (5)", "En büyük katılım Türkiye'den (3)", "Protokol eziliyordu (3)", "Merhum (3)" olarak gözlenmiştir.

Tablo 6: Lider Temsilinde Özel Hayat Kodları

	Aile Temsili	Kişisel Temsili
Tema 4: Lider Temsilinde Özel Hayat	Oğul İlham Aliyev (21)	Nahcivan'da doğan (8)
	Baba Haydar Aliyev (11)	Türklüğünü fark eden (5)
	Eşi Zarife Aliyev (7)	Demirel'in yakın dostu (5)
	Demirci Ali Rıza'nın oğlu (3)	Türk/Türklük (4)
	İşçi ailenin çocuğu (1)	Memleketine dönen (3)
	Fakir ailenin çocuğu (1)	Moskova'yı terk eden (1)
	Dokuz kardeşin dördüncüsü (1)	Ressam Aliyev (1)
	Ailesine düşkün (1)	

Dördüncü ve son tema olan "Lider temsilinde Özel Hayat" temasında da "Aile ve Kişisel temsil" bakımından iki kategoride kodlama yapılmıştır. İlk kategoride Haydar Aliyev'in büyüdüğü ve kurduğu ailesine yönelik temsili organize edilmiştir. Bu kategoride, Aliyev'in ölümü sonrası oğlu İlham Aliyev'e verdiği desteğe, "Oğul İlham Aliyev (21)", İlham Aliyev'in de ölüm haberi sonrası aldığı kararlara ve üzüntüsüne "Baba Haydar Aliyev (11)" vurgu yapıldığı görülmüştür. Aliyev'in eşi, Zarife hanımın ölümü ve ona duyduğu sevgi de "Eşi Zarife Aliyev (7)" bu kategoride sıklıkla vurgulanan konulardan olmuştur. Haydar Aliyev'in çocukluğu ve ailesi de bu kategoride sırasıyla; "Demirci Ali Rıza'nın oğlu (3)", "İşçi ailenin çocuğu (1)", "Fakir ailenin çocuğu (1)", "Dokuz kardeşin dördüncüsü (1)", "Ailesine düşkün (1)" olarak verilmiştir.

İkinci kategoride ise, hayatında sosyal açıdan önemli değişimlere, ilişkilerine ve yeteneklerine vurgu yapıldığı gözlenmiştir. Bunlar sırasıyla; "Nahcivan'da doğan (8)", "Türklüğünü fark eden (5)", "Demirel'in yakın dostu (5)", "Türk/Türklük (4)", "Memleketine dönen (3)", "Moskova'yı terk eden (1)", "Ressam Aliyev (1) olarak vurgulanmıştır.

5. Tartışma ve Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ölümünün ardından, Türk basınında nasıl temsil edildiği ve hangi imaj kodlarıyla özdeşleştirildiğini betimleyebilmek amacıyla yapılan bu çalışmanın sonuçları, araştırmanın bulguları ve araştırma soruları çerçevesinde değerlendirmiştir.

Araştırma Sorusu 1'e cevap bulabilmek amacıyla yapılan niceliksel içerik analizi sonucunda; örnekleme alınan 11 gazetede, 4 gün içerisinde yayınlanan 99 haber başlığı sayısı, günlük 24,75 haber başlığı ortalamasına sahip olması ve incelenen tüm gazetelerde ilgili konu hakkında haberin yapılmış olması dikkate alındığında, Haydar Aliyev'in ölüm haberlerinin, Türk basınında geniş bir yer kapladığı söylenebilmektedir.

Araştırma Sorusu 2'ye yönelik yapılan niceliksel içerik analizi sonucunda ise; gazetelerde Haydar Aliyev'in ölümüne yönelik yapılan haberlerde, kullanılan fotoğraflar incelenmiş ve toplamda 11 gazetede, 133 fotoğrafın kullanıldığı görülmüştür. Her bir haber başlığına düşen ortalama 1,3 fotoğrafın, haber metninin daha zengin bir örüntüde verilebilmesine olanak tanınması amacıyla kullanılan haberde fotoğraf ögesini, Aliyev'e yönelik yapılan haberlerde kullanılmasına önem verildiği/gerekli görüldüğü söylenebilmektedir.

Son olarak Araştırma Sorusu 3'e cevap bulabilmek amacıyla, Haydar Aliyev'in ölümünün Türk basınında temsili sorusuyla yapılan tematik kodlama sonucunda; haber metinlerinde Aliyev'in sıklıkla başarılarına değinildiği, dünya siyasetinde aldığı rollere vurgu yapıldığı görülmüştür. Söz konusu bu başarılarda, sıklıkla Aliyev'in Azerbaycan'ın bağımsızlığına olan katkısı, yaptığı önemli anlaşmalar ve projelerin yer aldığı gözlenmiştir. Bu bakımdan Haydar Aliyev'in Türk basınında başarılı bir lider olarak temsil edildiği söylenebilmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri arasında önemli bir role sahip olduğu, Türkiye ile siyasi ilişkiler kurmanın dışında kişisel olarak da ilişki kurduğu, bunun temelinde Türklük bağının olduğu sıklıkla dost/kardeş imajıyla temsil edildiği görülmüştür. Türkiye ile olan duygusal ilişkisi sık sık kendi sözleriyle vurgulanmış ve liderliğinin bu duygusal ve sahiplenici özelliklerinin "baba" imajıyla anılmasını desteklediği söylenebilmektedir. Türkiye ile ilişkisi dışında Kafkaslar üzerinde aldığı rolün de sıklıkla vurgulandığı, bu rolün kimi zaman bölge ismiyle tanımlanmasına ön ayak olduğu söylenebilmektedir.

Liderlik temsiline yönelik olarak aldığı görevler, rütbeler ve kazandığı zaferlerin de sıklıkla dile getirildiği, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde aldığı

görevler dışında, hayatının önceki dönemlerinin büyük bir kısmını kapsayan Sovyetler Birliği içerisindeki görevleri de vurgulanmıştır. Sovyetler Birliği'nin yapısı itibariyle istisnai bir başarı olarak görülen Türk ve Müslüman olarak yüksek mevkilere gelmesinin, söz konusu "KGB Başkanlığı" veya "Politbüro Üyeliği" seviyeleri ile liderlik temsilinde önemli görüldüğü söylenebilmektedir.

Türk basınına konu olması itibariyle önem taşıyan, "Lider Temsilinde Ölüm" temasında gerek Azerbaycan'da gerekse de Türkiye'de, Aliyev'in ölümünün etkileri konu edilmiştir. Haydar Aliyev'in ölümünün özellikle Azeri halkında neden olduğu yas, acı ve hüznün betimlenmeye, cenazesine yönelik yerine getirilen ritüellerin resmedilmeye çalışıldığı görülmüştür. Söz konusu üzüntünün Türkiye'de yarattığı etki de Türk Devlet erkani üzerinden anlatılmış, Türk liderler gözünden Haydar Aliyev'e, anılarına ve başsağlığı mesajlarının içeriğine sıklıkla vurgu yapıldığı görülmüştür. Bu temada işlenen kodlarla Aliyev'in bir lider olarak, çok sevilen olarak temsil edildiği söylenebilmektedir.

"Heyder Baba" olarak temsil edilen Haydar Aliyev'in aile imajına yönelik oluşturulan son temada; Haydar Aliyev'in ailesine yönelik olarak yapılan vurgular işlenmiştir. Oğlu İlham Aliyev'in, Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanlığı görevini yapıyor olmasının, alınan Aliyev'in defnedilmesi ve yas ilanı konusunda alınan kararlarda hem bir siyasi protokolün hem de bir evlat sevgisinin hâkim olduğunu işaret eden ifadelerin kullanıldığı gözlenmiştir. Haydar Aliyev'in, eşi Zarife Aliyev'e olan sevgisi ve çocukluğuna dair yaşadığı ekonomik zorluklar ve baba mesleğinden bu kadar uzak bir yol seçmiş olması da aile temsilinde yer alan diğer konular olmuştur. Kişisel temsilinde hayatına başladığı yer sıklıkla vurgulanırken, hayatının bazı evrelerindeki hareketleri, yetenekleri ve her daim altını çizdiği Türklüğü ile temsil edildiği görülmüştür.

Bu çalışma, bir siyasi liderin ölümünün, başka bir ülkenin yazılı basınında liderlik perspektifinden nasıl temsil edildiğinin betimlenebilmesi bakımından önemli görülmektedir. Haydar Aliyev'in ölümünün üzerinden 19 yıl geçmesine rağmen, hala ölüm yıl dönümlerinde gerek yazılı basında gerekse de diğer kitle iletişim araçlarında anılmaya devam ediyor olmasının, çalışılmaya değer bir başka konu olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Benjamin, W. (2011). Tek Yön (Einbahnstrasse), (Çev.Tevfik Turan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (İlk Baskı: Einbahnstrasse, Berlin 1928).
- Bennett, W. L. (2000), Politik İllüzyon ve Medya, Çev., Seyfi Say, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Çelenk, S. (2005). Televizyon, Temsil, Kültür: 90'lı Yıllarda Sosyokültürel İklim ve Televizyon İçerikleri. Ütopya Yayınları, Ankara.
- Galtung, J., & Ruge, M. H. (1965). The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers. *Journal of Peace Research*, 2(1), 64–90.
- Hall, S. (1997). İdeoloji ve İletişim Kuramı. Medya, Kültür, Siyaset. Süleyman İrvan (der.) içinde. Ankara: Ark. 79-99.
- Kılıç Özkaynar, G. (2017). Tarihte Öne Çıkan Türk Lider Örnekleri Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, 1(1), 10-31.
- Tokgöz O. (2003). Temel Gazetecilik. İmge Kitabevi, Ankara.
- Yeniçeri, Ö. (2002). Örgütleri Etkinleştirme Aracı Olarak Bilgi ve Bilgi Yönetimi. *2023 Dergisi*, (20), 56-57.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zel, U. (2001). Kişilik ve Liderlik. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Heydər Əliyev və Cənubi Qafqaz Respublikalarının Dünya Birliyinə İnteqrasiyası

Qabil ƏLİYEV¹

Cənubi Qafqaz respublikalarının Dünya Birliyinə və regional təşkilatlara inteqrasiyası prosesi müstəqillik bərpa edildikdən sonra qarşıda duran ən önəmli vəzifələrdən biri olmuşdur. Gürcüstan Respublikası 1991-ci il aprelin 9-da, Ermənistan Respublikası 1991-ci il sentyabrın 21-də, Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etdilər [1, c.40, 45, 38]. Bu da həmin respublikaların beynəlxalq və regional təşkilatlara tamhüquqlü üzv kimi qəbul edilmələrinə şərait yaratdı. Yeni istiqlaliyyət qazanmış bu respublikalar özlərinin suveren hüquqlarını qorumaq, dövlət müstəqilliklərini möhkəmləndirmək, beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və üzləşdikləri münaqişələri ədalətli həll etmək üçün ardıcıl və prinsipial xarici siyasət yeridərək, qonşu ölkələr və dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə, eləcə də bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa təşəbbüs göstərdilər.

Qərb dövlətləri, Dünya Birliyinin digər üzvləri də Sovet İttifaqının dağılması prosesində yeni yaranan müstəqil dövlətləri bir-birinin ardınca tanımağa, diplomatik əlaqələr yaratmağa başladılar. Qərb dövlətlərinin nüfuzlu liderləri bu gənc respublikaların tezliklə BMT-yə və digər beynəlxalq və regional təşkilatlara qəbul edilmələrinə dəstək verdilər. Bununla da onlar Rusiya rəhbərliyinin postsovet məkanında yenidən hegemon rol oynamaq cəhdlərini əngəlləmək, öz dövlətlərinin mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdülər. Ermənistan Respublikasında isə müstəqillik qazandıqdan sonra reallıqdan uzaq, özünün çox mühüm coğrafi mövqeyi

1 Prof. Dr., tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0000-0002-2372-5907

haqqında mifik təsəvvür hakim idi, belə güman edilirdi ki, keçmiş İttifaq onun inkişafına əngəl olmuşdur. Həmçinin Ermənistan və Gürcüstan hakim dairələri öz ölkələrinin Müsəlman Şərqində xristianlığın forpostu olmasını dilə gətirərək Qərb dünyasına daha tez inteqrasiya olunmağa ümid edirdilər [2, c.138].

Cənubi Qafqaz respublikalarının ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilata – BMT-yə üzv olmaları istiqamətində ilk addımları müstəqilliyin elan edilməsindən dərhal sonra atıldı. Lakin BMT rəhbərliyi bu yeni yaranmış respublikaların üzv olmaq haqqında müraciətlərini dəyərləndirərkən onlarda legitim hakimiyyət strukturlarının formalaşmasını gözləməyi məqsədəuyğun saydı. Cənubi Qafqazda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə təqib edən BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan və Ermənistan respublikalarını 1992-ci il martın 2-də, Gürcüstan Respublikasını isə ölkədə silahlı qarşıdurma qismən başa çatdıqdan sonra – iyulun 31-də bu mütəbər təşkilata üzv qəbul etdi [3, c.171].

Azərbaycanın BMT ilə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafını özünün dinamizmi, miqyası və dərinliyi baxımından iki mərhələyə bölmək olar. 1993-cü ilin ortalarına qədər dövrü əhatə edən birinci mərhələdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması sahəsində ilk addımlar atıldı, Nyu-York və Bakıda nümayəndəliklər fəaliyyətə başladı. Azərbaycan üçün çox vacib və ağırlı məsələlər, xüsusilə Ermənistanın hərbi təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələlər BMT-nin müzakirəsinə çıxarıldı, bu mütəbər tribunadan ilk dəfə Ermənistanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində ərazi itkilərinə məruz qalmamız, insanlarımızın qaçqın və köçkünə çevrilməsi beynəlxalq aləmə çatdırıldı. 1993-cü ilin ortalarından sonrakı ikinci mərhələdə BMT ilə əlaqələr, əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, daha ardıcıl və sistemli xarakter aldı. BMT-də aparılan gərgin diplomatik fəaliyyət respublikamızın həyati mənafeələrinin daha dolğun ifadə olunması və qorunması sahəsində çox ciddi addımlar atıldı. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarıldı, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, işğalçı qoşunların zəbt olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çəkilməsini və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasını tələb edən 1993-cü ildə dörd: aprelin 30-da 822 saylı, iyulun 29-da 853 saylı, oktyabrın 14-də 874 saylı və noyabrın 11-də 884 saylı qətnamə qəbul edildi [4, 1-ci c., s.420].

İldən-ildə genişlənən əlaqələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin BMT Baş Məclisinin sessiyalarında və digər iclaslarında iştirakı və keçirdiyi çoxsaylı görüşlərlə daha da inkişaf etdirildi. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi ilk dəfə 1994-cü ilin sentyabrında BMT

Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak edərək, bu mötəbər beynəlxalq təşkilatın tribunasından bir çox qlobal məsələlərlə bağlı Azərbaycan Respublikasının mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırdı. Bir il sonra, 1995-ci ilin oktyabrında BMT-nin 50 illik yubileyinə həsr edilmiş Baş Məclis xüsusi təntənəli iclasında Azərbaycan dövlətinin mövcud qlobal problemlərə dair prinsipial mövqeyini açıqladı, habelə Ermənistanın təcavüzünün aradan qaldırılması üçün beynəlxalq səylərin artırılmasına çağırırdı. Ulu öndər Heydər Əliyev 2000-ci ilin sentyabrında BMT-də Minilliyin sammitində çıxışında dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında beynəlxalq təşkilatın mühüm rol oynadığını qeyd etdi, regional münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair ölkəmizin mövqeyini bir daha bildirdi, bəşəriyyətin üzlaşdığı problemlərin həllində BMT-nin fəaliyyətini daha da gücləndirmək məqsədilə təşkilatda islahatların aparılmasının zəruriliyini vurğuladı [5, 30-cu kitab, s.13-14,].

Cənubi Qafqaz respublikalarının üzv olmağa çox böyük əhəmiyyət verdikləri digər nüfuzlu təşkilat ATƏM (1994-cü ildən ATƏT) idi. 1992-ci il yanvarın 30-31-də ATƏM-in Praqada keçirilən iclasında keçmiş SSRİ respublikalarının, ərazisində vətəndaş müharibəsi davam edən Gürcüstan Respublikası istisna olmaqla, bu təşkilata qəbul edilməsinə qərar verildi. Bu iclasın qərarlarına əsasən, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları 1992-ci il yanvarın 30-da, Gürcüstan Respublikası isə bir qədər sonra, həmin il martın 24-də ATƏM-ə üzv qəbul edildilər. Həmin il iyulun 8-də ATƏM-ə üzv dövlətlərin zirvə toplantısında Cənubi Qafqaz respublikalarının dövlət başçıları Helsinki Yekun Aktını imzalamaqla bu nüfuzlu təşkilatın rəsmən təmhüququ üzvü oldular.

Bunun ardınca ATƏM-ə üzv dövlətlərin qəbul etdikləri razılaşma və konvensiyalara qoşulmaq mərhələsi başlandı. Avropada sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan “Adi silahları məhdudlaşdırmaq haqqında” Parisdə 1990-cı il noyabrın 19-da imzalanmış müqavilənin şərtlərinə qoşulmaq haqqında sazişi Gürcüstan 1992-ci il iyulun 6-da, Azərbaycan iyulun 9-da, Ermənistan oktyabrın 12-də imzaladılar. “Yeni Avropa üçün Paris xartiyası”na isə Ermənistan 1993-cü il aprelin 17-də, Azərbaycan həmin il dekabrın 20-də, Gürcüstan 1994-cü il yanvarın 21-də qoşuldular.

Azərbaycan xalqının təkidlə tələbi ilə Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən respublika rəhbərliyinə gəlməsindən sonra ölkəmizin müstəqil, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləməsinə, aparıcı dövlətlərlə, beynəlxalq və regional təşkilatlarla bərabərhuquqlu və qarşılıqlı

faydalı tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına əlverişli zəmin yarandı. ABŞ və Avropa Birliyi ilə hərtərəfli əlaqələr qurulmasına və ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət yetirildi. Ölkəmizin milli maraqların qorunması üçün Avro-atlantika strukturları çərçivəsində irəli sürülən proqramlarda fəal iştirakı təmin edildi.

Ulu öndərin memarı olduğu və irs qoyduğu uğurlu və çevik xarici siyasət kursunun başlıca vəzifələri kimi: ölkəmizin müstəqilliyinin, beynəlxalq aləmdə hamının qəbul etdiyi sərhədlər çərçivəsində ərazi bütövlüyünün təmin olunması, təhlükəsizliyinin regional və beynəlxalq təşkilatların bu sahədə müəyyən etdiyi prinsiplər ilə əlaqələndirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsilçiliyi, bərabərhüquqlu birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində, beynəlxalq və regional tədbirlərdə fəal iştirakı, bütün dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulması müəyyən edildi. Dövlət maraqları Azərbaycanın milli mənafehləri ilə uzlaşan dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin yaradılması, ölkəmizin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq normaların icrasına, regionda hərbi-siyasi gərginliyin aradan qaldırılmasına şəraitin yaradılması, əlverişli xarici iqtisadi siyasətin yürüdülməsi [6, s.31] əsas prioritet istiqamətlər kimi irəli sürüldü.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan prezidenti seçildikdən sonra ölkəmizin ABŞ və Avropa Birliyi ilə hərtərəfli əlaqələr qurulmasına və ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsinə də böyük diqqət yetirdi. Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması üçün Avro-atlantika strukturları çərçivəsində irəli sürülən proqramlarda fəal iştirakını təmin etdi. Həmin dövrdə digər Cənubi Qafqaz respublikaları da Avro-atlantika strukturlarında təmsil olunmağa ciddi səy göstərmişdilər.

1996-cı ildə Cənubi Qafqaz respublikaları Avropa Şurasına üzv olmaq üçün müraciət etdilər. Həmin il bu respublikaların nümayəndələrinə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında xüsusi qonaq statusunda iştirak etməyə icazə verildi. Cənubi Qafqaz respublikalarına milli qanunvericiliyi Avropa konvensiyalarına uyğunlaşdırmaq, insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müvafiq qanunlar qəbul etmək tövsiyə edildi. Bu sahədə daha sürətlə əməli addımlar atan Gürcüstan 1999-cu il aprelin 27-də, Azərbaycan və Ermənistan isə 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına üzv qəbul edildilər.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasında xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusunda iştirakı milli qanunvericiliyimizin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsini zəruri etdi. Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı il iyulun 8-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında

əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında», 1998-ci il yanvarın 20-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında», 1999-cu il mayın 14-də «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafələrinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» imzaladığı sərəncamlar respublikamızın Avropa Şurasına qəbul edilməsi istiqamətində söylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratdı. Azərbaycan Respublikasında cinayət, cinayət-prosessual, mülki və mülki-prosessual məcəllələri hazırlandı, respublikamız Avropa Şurasının bir sıra konvensiya və sazişlərinə qoşuldu. Bütün bunları nəzərə alan Avropa Şurası Parlament Assambleyası 2000-ci il iyunun 28-də keçirilən sessiyasında Azərbaycan Respublikasını Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü seçməyi tövsiyə etdi [4, 1-ci c., s.424].

Cənubi Qafqaz respublikaları üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan məsələ – MDB-yə üzv olmaq, onun daxilində öz suveren hüquqlarını qorumaq, Rusiya ilə münasibətləri normal saxlamaq istiqamətində atılan addımlar haqqında daha geniş bəhs etmək zəruridir. Məhz bu məsələdə ümummillî lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və qətiyyətli tədbirləri Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz regionunun müasir xarici siyasət kursunun formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) 1991-ci il dekabrın 8-də Rusiya, Ukrayna və Belarus rəhbərləri tərəfindən yaradılmışdı. Əvvəlcə slavyan respublikalarının ittifaqı kimi nəzərdə tutulan bu birliyə 1991-ci il dekabrın 21-də Alma-Atıda keçirilən toplantıda Qazaxıstan, Mərkəzi Asiya respublikaları, Moldova və Ermənistan da qoşulmağa qərar verdilər. Alma-Atı toplantısında iştirak edən Ermənistan prezidenti MBD-yə üzv olmaq haqqında bəyannaməni imzaladı, o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi isə bu sənədə münasibətdə ziddiyyətli mövqe nümayiş etdirdi. Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibov Alma-Atı bəyannaməsini imzaladı, lakin ali qanunverici orqan – Azərbaycan Milli Şurası bu sənədi ratifikasiya etmədi. Həmin dövrdə Gürcüstanda gərgin daxili vəziyyət – silahlı qarşıdurma olduğu üçün, bu respublika Alma-Atıda keçirilən toplantıda ümumiyyətlə təmsil olunmadı.

1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin dağılması və əvəzində yeni dövlətlərə qurum – Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılması özü ilə bərabər yeni siyasi reallıqlar doğurdu. Postsovet məkanında yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər öz aralarında Sovet dövründəki “qardaşlıq”, “müttəfiqlik” münasibətləri əvəzinə, tamamilə yeni, qarşılıqlı fayda verəcək əlaqələr yaratmaq zərurəti ilə

üzləşdilər. Həm də geopolitik dəyişikliklərdən qaynaqlanan siyasi, iqtisadi, ticarət, nəqliyyat-kommunikasiya, humanitar-mədəni sahələr üzrə müxtəlif problemləri tez bir zamanda həll etmək lazım gəlirdi. Bununla bağlı, MDB-nin təsis edilməsi, ona dövlətüstü səlahiyyətlər verilməsə belə (1991-ci il dekabrın 21-də MDB-ni təsis edən respublikaların başçılarının imzaladıqları Alma-Atı bəyannaməsində bu cəhət xüsusi vurğulanmışdı – Q.Ə.), bu quruma ümumi xarakterli məsələləri həll etmək, iştirakçı dövlətlərə öz ağırlı problemlərini müzakirə edib çıxış yolları aramaq imkanı verdi.

MDB-nin rəhbər orqanları sistemi və qərarlar qəbul edilməsi mexanizmi təsis sənədlərində dəqiq əks olunmuşdu. Həm də sonrakı dövrdə MDB-nin çoxlu sayda müxtəlif səlahiyyətlərə malik işçi orqanları yaradılmışdı. Bu orqanların MDB ilə bağlı qərarları ümumi razılıq əsasında – konsensus yolu ilə qəbul edilir. Hər hansı dövlət bu və ya digər məsələdə marağı olmadığını bəyan etmək və bu zaman öz mövqeyini həmin sənədi imzalamamaqla bildirmək səlahiyyətinə malikdir. Belə mövqə həmin qərarın qəbul edilməsi üçün maneə sayılmır. Bu yolla qəbul edilmiş qərarları yalnız onu imzalayan dövlətlər icra etməyə borcludular. Ümumiyyətlə, MDB praktikasında yalnız çox məhdud sayda sənədlər 12 iştirakçı dövlətin hamısı tərəfindən imzalanmışdır. Bir qayda olaraq Ukrayna, Moldova, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan MDB orqanlarına dövlətüstü səlahiyyətlər verilməsinə yönəlmiş təklifləri dəstəkləməmişlər.

1990-cı illərin başlanğıcında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasını Rusiya diplomatiyası özünün böyük uğuru sayırdı. Rəsmi Moskva bu qurum vasitəsi ilə postsovet məkanında təsirini saxlamağa ümid edirdi. Rusiya hakim dairələri MDB vasitəsilə başqa regionlarda olduğu kimi, Qafqazda da öz həyatı mənafeyini təmin etməyə, mövqelərini möhkəmləndirməyə, Qərbin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni təsirini zəiflətməyə səy göstərirdilər [7, s.236]. Ona görə də, Rusiya dövlət strukturları Birlik iştirakçılarının hər hansı birinin MDB çərçivəsində inteqrasiyanı dərinləşdirmək qərarlarına etirazını açıq narazılıqla qarşılayır [8, c.105], həmin dövləti müxtəlif vasitələrlə cəzalandırmağa çalışırdı.

Ermənistan rəhbərliyi bunu dərhal nəzərə aldı və 1991-ci ilin payızından, o zamana qədər yeritdiyi SSRİ-dən qəti şəkildə çıxıb müstəqil, qərbyönlü siyasət yeritmək mövqeyindən geri çəkildi, Rusiya himayəsinə sığınmaq xətti yeritməyə başladı. 1991-ci il dekabrın 21-də isə məhz Ermənistan keçmiş İttifaqda birinci olaraq Rusiya ilə dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzaladı. Ermənistandakı keçmiş sovet hərbi bazaları və hərbi qüvvələri Rusiya Federasiyasına aid hesab edilərək, olduğu kimi saxlandı. 1995-ci ildə ayrıca müqavilə bağlandı ki, Ermənistandakı Rusiya

hərbi bazaları 25 il qalacaqdır və sonra da hər iki tərəfin razılığı ilə daha 5 il uzadıla biləcəkdir [9, r.3, c.530].

Ermənistan rəhbərliyi həmçinin Rusiyanın MDB çərçivəsində mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəlmiş addımlarını birmənalı şəkildə dəstəklədi. Bütün bunların əvəzində Rusiya Ermənistana hərbi yardımları artırdı. 1992-ci ilin yayında Ermənistan ərazisində dislokasiya edilmiş 15-ci və 164-cü motoatıcı diviziyaların hərbi texnikası və silah-sursatı bu respublikaya verildi. 1993-1996-cı illərdə isə əlavə olaraq daha 1 milyard ABŞ dolları həcmində silah və hərbi texnika verməsi [7, s. 259, 260; 10, s.538, 545] də bu ölkəni mükafatlandırmaqla bütövlükdə Qafqaz regionunu öz təsirində saxlamaq məqsədi güdüdü.

Lakin MDB-nin formalaşmasına digər iştirakçı dövlətlərin, o cümlədən də Azərbaycanın münasibəti daxili siyasi vəziyyətin dəyişməsindən qaynaqlanan səbəblər üzündən bir-birindən tam fərqli mərhələlərdən keçmişdir. Əgər Azərbaycan 1991-1992-ci ilin başlanğıcında – A.Mütəllibovun rəhbərliyi dövründə Sovet liderləri ilə birlikdə “Yenilənmiş ittifaq dövləti” yaradılması uğrunda fəal çalışmaları ilə yadda qalmışdırsa, 1992-1993-cü illərdə – Ə.Elçibəyin hakimiyyəti dövrü əksinə, MDB-yə, onun üzvlərinə qarşı çox kəskin münasibəti ilə fərqlənmişdir.

A.Mütəllibov SSRİ-nin saxlanılması haqqında 1991-ci il martın 17-də keçirilən referendumda Azərbaycan xalqının iradəsinin əksinə olaraq müsbət cavab təmin etmiş, yenilənmiş İttifaq müqaviləsinin hazırlanmasında fəal iştirak etmiş, 1991-ci ilin avqustunda isə SSRİ-də dövlət çevrilişi cəhdi zamanı mühafizəkar qüvvələri dəstəkləmişdi. Yalnız 1991-ci ilin payızında SSRİ-nin süqutu tam aydınlaşdıqda, milli qüvvələrin təzyiqi altında dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya qanunu qəbul edilməsinə razılıq vermiş, eyni zamanda özünü sığortalamaq üçün 1991-ci il dekabrın 29-da artıq ləğv edilmiş SSRİ tərkibində Azərbaycanın qalıb-qalmaması haqqında referendum keçirmişdi [11, c.7, s.304,309,315].

Həmin dövrdə Azərbaycan rəhbərliyi MDB-nin təsis sənədlərini imzalamaqla Rusiya ilə iqtisadi, siyasi və humanitar sahələrdə sıx əlaqələr qurmağı planlaşdırırdı. Eyni zamanda, Rusiyanın və Ermənistanın birbaşa yardımı ilə Dağlıq Qarabağda erməni quldur dəstələri tərəfindən azərbaycanlı əhalinin ata-baba torpaqlarından zorla çıxarılmasını nəzərə almağa məcbur oldu, milli silahlı qüvvələr yaratmağa başladı. Ona görə də, SSRİ-nin sonuncu Müdafiə naziri, marşal Y.Sapoşnikovun MDB məkanında silahlı qüvvələrin vahid komandanlığını saxlamaq planını dəstəkləmədi, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini imzalamaqdan imtina etdi. Nəticədə, 1992-ci ilin ilk aylarında Cənubi Qafqazdakı keçmiş Sovet hərbi hissələrinin Azərbaycana

qarşı düşmənçilik hərəkətləri gücləndi, Xankəndində yerləşən 366-cı alayın fəal iştirakı ilə Xocalı soyqırımını gerçəkləşdirildi [12, c.965]. Beləliklə, Ayaz Mütəllibovun ardıcıl olmayan MDB siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini zəiflətdi, daxili siyasi vəziyyəti də əsaslı surətdə kəskinləşdirdi.

1992-ci ilin iyununda Azərbaycanda Xalq Cəbhəsinin lideri Əbülfəz Elçibəyin prezident seçilməsindən sonra respublikanın MDB-də iştirakı donduruldu, noyabrın 7-də isə Azərbaycan Milli Məclisi MDB-nin təsis sənədlərini təsdiq etmədi. Bundan sonra Azərbaycan nümayəndəliyi MDB görüş və toplantılarında müşahidəçi qismində iştirak etməyə başladı. Əvəzində Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi Rusiya Federasiyası ilə bütün sahələrdə normal ikitərəfli əlaqələr yaradılması və inkişaf etdirilməsi xəttinə üstünlük verdiyini bildirdi. Bu baxımdan, 1992-ci il oktyabrın 12-də Moskvada Azərbaycan və Rusiya prezidentlərinin görüşündə dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında 26 maddədən ibarət müqavilə imzalanması [10, s.525; 14, s.284]. xarakterik idi. Lakin o zaman Rusiya hakim dairələrində nüfuzlu qüvvələr hələ də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qəbul etmək istəmir, ona öz nüfuz dairələri kimi baxmaqda davam edirdilər. Məhz həmin qüvvələrin təsiri ilə Dövlət Duması bu müqaviləni təsdiq etmədi.

Həmin dövrdə Azərbaycanın MDB-də yalnız müşahidəçi qismində iştirak etməsi ölkəmizin regionda gedən proseslərdən əsassız təcrid olunmasına, dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi yolunda yeni-yeni problemlərin yaranmasına səbəb oldu, eyni zamanda postsovet məkanında Ermənistanın mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı [13, s.622]. Azərbaycanın özünü təcrid siyasətinə, uzun müddət vahid bir dövlət tərkibində yaşadığı keçmiş İttifaq respublikaları ilə münasibətlərin əsassız gərginləşdirilməsinə, onların ünvanına rəsmi və qeyri-rəsmi ittihamlar səsləndirilməsinə 1993-cü ilin iyununda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində son qoyuldu. Ümummilliyet lider, çox böyük dövlətçilik təcrübəsi olan və o zamankı Rusiya hakimiyyətində təmsil olunanların əsil simalarını çox gözəl tanıyan Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə yenidən ölkə rəhbərliyinə gəldikdən sonra respublikamızın MDB-də normal iştirakı addım-addım qaydaya salındı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Milli Məclisi MDB-nin təsis sənədlərini qəbul etdi, Azərbaycanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə qoşulması haqqında qərarı təsdiq etdi. 1993-cü il dekabrın 24-də Aşqabadda keçirilən MDB Dövlət başçılarının zirvə görüşündə H.Əliyev qurumun tam səlahiyyətli üzvü kimi iştirak etdi, İqtisadi ittifaq yaradılması haqqında müqaviləni imzaladı.

Azərbaycan rəhbərinin bu addımı o zamankı Gürcüstan rəhbərliyinin də Rusiya ilə münasibətlərə, MDB-də iştirak məsələsinə yenidən baxmasına səbəb oldu. 1993-cü ilin oktyabrında Gürcüstan Dövlət Şurasının sədri E.A.Şevardnadze Gürcüstanın MDB-yə daxil olması haqqında qərar qəbul etdi [3, c.78], 1993-cü il dekabrın 9-da Gürcüstan rəsmən MDB-nin üzvlərindən birinə çevrildi. Bununla da, oxşar problemlərlə üzləşən Azərbaycan və Gürcüstanın MDB çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərmələrinin bünövrəsi qoyuldu.

Azərbaycan və Gürcüstan rəhbərləri MDB-yə üzv olarkən o zamana qədər qəbul edilmiş sənədlərinin heç də hamısını birmənalı şəkildə qəbul etmədilər. O cümlədən də 1992-ci ildə Daşkənddə imzalanmış Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə xüsusi qeyd-şərtlə qoşuldular. 1999-cu il aprelin 1-2-də Moskvada MDB dövlət başçılarının sammitində Birliyin İqtisadi Şurası və İcraiyyə Komitəsi yaradılması qərarını dəstəklədilər. Lakin həmin görüşdə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin uzadılmasını milli maraqlarına uyğun hesab etmədikləri üçün imzalamadılar [3, c.171].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həm MDB çərçivəsində iqtisadi və humanitar sahələrdə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsinə, həm də MDB-yə daxil olan dövlətlərlə ikitərəfli qarşılıqlı faydalı əlaqələrin möhkəmlənməsinə diqqət daha da artırıldı. 1993-cü ilin sonlarına qədər Azərbaycanla Mərkəzi Asiya respublikaları arasında əsassız gərginliklər bir-birinin ardınca aradan qaldırıldı. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanla türkdilli dövlətlər arasında ortaq dilə, mədəni və mənəvi dəyərlərə əsaslanan əlaqələrin yeni forma və vasitələrlə köklü sürətdə yenidən qurulmasına başlandı. Həmçinin, 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan Gürcüstan və Ukrayna ilə strateji əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağladı.

H.Əliyev MDB Dövlət Başçıları Şurasının bütün iclaslarında fəal iştirak etdi, dəqiq, balanslaşdırılmış addımlar atmaqla Rusiyanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi və ölkəmizi daxildən (etnik separatizmi qızıqdırmaq, xaos, iqtisadi böhran, vətəndaş qarşıdurması yaratmaq yolu ilə) və xaricdən (iqtisadi və nəqliyyat blokadası tətbiq etmək, Ermənistanın təcavüzkar siyasətini müdafiə etmək, Rusiyada yaşayan azərbaycanlıları sıxışdırmaq, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı fikir ayrılığını dərinləşdirmək, Azərbaycanın Qərb şirkətləri ilə Xəzər dənizindəki karbohidrogen ehtiyatlarının birgə istismarına əngəl törətmək və s. yollarla) zəiflətmək siyasətini pozmağa nail oldu [13, s.557]. Azərbaycan rəhbəri MDB daxilində iştirakçı dövlətlər arasında bərabərhüquqlu əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, xüsusən iqtisadi inteqrasiyanı dərinləşdirmək təşəbbüslərini dəstəkləməklə yanaşı, Rusiya rəhbərliyinin Birlik iştirakçılarında münasibətdə ikili standartlara yol verməsinə də

çəkinmədən tənqid edirdi. Ulu öndər MDB dövlət başçılarının görüşlərində dəfələrlə Birlik daxilində ögey-doğma münasibətlərin yolverilməz olmasını, etnik separatizmlə mübarizənin kollektiv səylərlə aparılmasının vacibliyini bildirmişdi.

Nəticədə, 1997-ci ildən etibarən Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tədricən normal məcraya düşməyə başladı. Həmin il H.Əliyevin Moskvaya ilk dövlət səfəri gerçəkləşdirildi, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında” müqavilə imzalandı [15, s.158-167; 16, s.182].

1997-ci ildə həmçinin, MDB çərçivəsində Rusiyanın hegemonluq cəhdlərinə qarşı səyləri əlaqələndirmək üçün Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova dövlət başçıları razılığa gəldilər. 1997-ci il oktyabrın 10-da Strasburqda Avropa Şurasının sammitində iştirak edən bu respublikaların prezidentləri GUAM adlı regional təşkilatın əsasını qoydular. GUAM-ın təsis olunması haqqında bəyannamədə bu təşkilatın üzv dövlətlərdə demokratiyanın və iqtisadi əlaqələrin inkişafına yardım göstərmək məqsədi daşdığı bildirildi. GUAM-ın təsisçiləri Rusiya Federasiyasının MDB-də hegemonluğuna qarşı səyləri əlaqələndirmək, üzv dövlətlərin Rusiyadan iqtisadi, xüsusən də enerji sahəsində asılılığını zəiflətmək, enerji daşıyıcılarının Mərkəzi Asiya-Xəzər-Qafqaz-Qara dəniz-Avropa marşrutu ilə tranzit nəqlini inkişaf etdirmək məqsədini güdürdülər.

1999-cu ilin aprelində MDB liderlərinin görüşündə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin müddətinin növbəti 5 il üçün uzadılması qərara alındıqda, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistan buna razılıq vermədilər (Ukrayna başlanğıcdan bu müqaviləyə qoşulmamışdı – Q.Ə.) və bununla da bu dövlətlər öz aralarında, həmçinin ATƏT və NATO ilə iqtisadi, nəqliyyat-kommunikasiya, siyasi və hərbi sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə daha böyük əhəmiyyət verdiklərini nümayiş etdirdilər [17, s.298].

2006-cı ilin mayında Kiyevdə GUAM-ın sammiti keçirildi. Bu təşkilatın Nizamnaməsi qəbul edildi və qurum demokratiya və iqtisadi inkişafa dəstək verən təşkilata çevrildi. 2007-ci il iyunun 18-19-da Bakıda keçirilən sammitdə GUAM üzvləri bəyannamə qəbul etdilər. Bakı bəyannaməsində enerji təhlükəsizliyi, üzv dövlətlərin tranzit potensialından istifadə məsələləri xüsusi yer tutmuşdu.

Azərbaycanın ümummillî liderinin və onun GUAM üzrə tərəfdaşlarının belə qəti mövqeyi rəsmi Moskvanı bu dövlətlərlə münasibətləri daha da mülayimləşdirməyə, ötkəm mövqedən geri çəkilməyə vadar etdi. 2000-ci ildə V.Putin Rusiya prezidenti seçildikdən sonra bu sahədə xüsusilə ciddi

addımlar atıldı. 2001-ci ilin yanvarında V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı “Bakı bəyannaməsi” qəbul edildi və Rusiya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bir daha təsdiq etdi [18, s.358].

“Bakı bəyannaməsi”ndə müasir Rusiya-Azərbaycan qarşılıqlı münasibətlərinin, demək olar ki, bütün aspektləri və əməkdaşlığın əsas prinsipləri əks olunmuşdur. Bəyannamədə hər iki tərəf qarşılıqlı təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı milli maraqlara cavab verən, üçüncü dövlətə qarşı yönəlməyən, uzunmüddətli hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, bölgənin sülh, mehriban qonşuluq və tərəqqi regionuna çevrilməsi istiqamətində əməkdaşlığın zəruriliyini qeyd etmiş, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sülhün, mehriban qonşuluğun (s.183) bərpası və qorunmasının əsası olan ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə qəti tərəfdar olduqlarını bildirmişlər [15, I c., s. 207-213; 16, s.183-184].

Azərbaycan rəhbərliyi də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etdiyi bir şəraitdə rəsmi Rusiyanın maraqlarını, xüsusən də Cənubi Qafqazda mövqeyini qoruyub saxlamaq siyasətini nəzərə almalı oldu. Məhz bunun nəticəsi idi ki, ətraf mühitə, bölgədə yaşayan insanların həyatına çox ağır təsir göstərməsinə baxmayaraq, Rusiyanın Qəbələ radiolokasiya stansiyasını 10 illiyə icarəyə götürməsi haqqında iki ölkə arasında 2002-ci il yanvarın 25-də saziş imzalandı [9, t.3, c.532]. Qəbələ radiolokasiya stansiyasının statusu, istifadə prinsipləri və şərtlərini müəyyən edən bu sazişə görə, Rusiya bundan sonra ballistik raketlərin izlənməsi sisteminin tərkib hissələrindən olan Qəbələ radiolokasiya stansiyasını 2012-ci ilə kimi il ərzində 7 milyon ABŞ dolları ödəməklə icarə əsasında istifadə etməyə başladı [10, s.556].

2002-ci ildə isə o zamana qədər qarşılıqlı münasibətlərdə soyuqluq yaradan daha ciddi bir problem aradan qaldırıldı. Həmin il sentyabrın 23-də Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin orta xətt prinsipi ilə bölgüsü haqqında saziş imzalandı [15, I c., s.242-245].

Beləliklə, XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcında H.Əliyevin inamla həyata keçirdiyi müdrik, uzaqgörən, məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan MDB çərçivəsində qarşılıqlı faydalı münasibətləri dərinləşdirməyə müvəffəq oldu, respublikanın suveren hüquqlarının, milli müstəqilliyinin təhlükə altına düşməsinə imkan verəcək dövlətüstü qurumlarda iştirakdan çəkindi, Rusiya ilə bərabərhüquqlu münasibətlər qurulmasına nail oldu. Eləcə də beynəlxalq və regional təşkilatlarda respublikamızın milli mənafeyi qətiyyətlə qorundu, xalqımızın ağırlı problemləri yüksək tribunalardan dünyaya çatdırıldı.

XXI əsrin üçüncü onilliyində Azərbaycan Respublikası Dünya birliyində layiqli yer tutan, mötəbər beynəlxalq forumlara ev sahibliyi edən, BMT Təhlükəsizlik Şurasında təmsil olunan, ona sədrlik edən, Qoşulmamaq Hərəkatı kimi çoxsaylı üzvü olan nəhəng regional təşkilata rəhbərlik edən, Qafqaz regionunun lideri, Türk Dövlətləri Təşkilatında önəmli mövqeyə malik olan nüfuzlu dövlətdir. Bu böyük nailiyyətlərin bünövrəsi 1990-cı illərin əvvəlində ulu öndər Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti nəticəsində qoyulmuşdur.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Гусейнова А.Г. Распад СССР и образование суверенных государств на Кавказе. Баку, SkyE, 2019, 255 с.
2. Микаелян Г. Внешняя политика Армении: попытка совместить интересы США, Европы и России // Центральная Азия и Кавказ. 2009. № 3(63)
3. Бахтуридзе З.З. Внешняя политика Грузии в контексте развития международных отношений на постсоветском пространстве. Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. СПб., 2016. // https://disser.spbu.ru/disser2/disser/Diser_Bakhturidze.pdf. 316 с.
4. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003). 1-ci c. Heydər Əliyev dövrü. Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 704 s.
5. Əliyev H.Ə. Minilliyin zirvə görüşündə çıxış. Nyu-York, BMT-nin Baş qərar-gahı. 7 sentyabr 2000-ci il // Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 30-cu kitab. Bakı, Azər nəşr, 2010, 512 səh.
6. Məmmədov F. Xarici siyasətin 25 illik yolu. Tarixi varislikdən praqmatik müasirliyə və etibarlı gələcəyə doğru // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). (Məqalələr toplusu). Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s., s.13-40
7. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çəşioğlu, 2008, 672 s. И.С.Иванов. Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны. М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2002, 382 с.
9. Системная история международных отношений. События и документы 1918-2003. В четырех томах. Т.3, М., Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003, 720 с.
10. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi / M.C.Qasımlı. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
11. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C.7, Bakı, 2003
12. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, "Elm və Təhsil", 2018, 1248 с.
13. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 631 s.
14. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1999
15. Müqavilələr toplusu (Mətn). I c. Red. və ön sözüün müəll. E.Məmmədyarov. Bakı: Qanun, 2008, 252 s.
16. Məmmədov F. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri: 1991-2016 // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). (Məqalələr toplusu). Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s., s.159-224

17. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. (Под ред. П.А.Цыганкова). М., «Альфа-М», 2011, 336 с.
18. Раджабли А.А. Международные связи Российской Федерации. Баку, 2005

Haydar Aliyev ve Dini Siyaset (Türkiye-Azerbaycan İşbirliği Bağlamında)

Elvin TALIŞINSKI¹

Azerbaycan tarihi boyunca açık toplum olmaya çalışmıştır. Farklı dinlerin, camilerin, sinagogların, mezarlıkların ve erken apostolik kiliselerin barışçıl ve paralel varoluşunun kaynakları buradan gelmektedir. Azerbaycan'ın her zaman Doğu ile Batı, İran ile Turan, İslam ile diğer dinler arasında bir köprü olarak tanınmasını sağlayan, toplumun bu açıklığı, jeopolitik konumunun alışılmadıklığı ve benzersizliğidir.

Azerbaycan tarihi her zaman farklı halkların, kültürlerin ve dinlerin ortak değerler uğruna birleşmesine tanık olmuştur. Tarihsel olarak çeşitli halklar ve etnik gruplar ülkemizde hiçbir baskı olmaksızın özgürce yaşamış ve çalışmışlardır ve günümüzde de bu geleneği devam ettirmektedir. Ayrıca tarih boyunca farklı dinlere mensup olanlar hoşgörülü bir şekilde dini ritüellerini yerine getirmişler ve etmeye devam etmektedirler. Ülkemizde farklı dinlere ibadet edenler için herhangi bir engel yaratılmamıştır. Aksine farklı dinlere ait yeni ibadethaneler inşa edilmiş, eski zamanlara ait ibadethanelerde yeniden imar ve restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Bütün bunlar Azerbaycan halkının ne kadar yüksek değerlere sahip olduğunu ve devletimizin din politikasının ne kadar başarılı olduğunu açık bir göstergesidir.

Ne yazık ki, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yılları zor bir döneme, Dağlık Karabağ sorununun başlangıcına denk geldi. Hocalı soykırımı, Karadağlı olayları ve Ermeni teröristlerin gerçekleştirdiği geniş çaplı askeri operasyonlar, bağımsızlığımızı tam olarak kazanmanın sevincini yaşamamıza

---

1 Azerbaycan Üniversitesi, Siyasi bilimler bölümü başkanı, Doç.Dr.(Siyasi bilimler) ORCID: 0000-0001-5318-5537

izin vermedi. Ancak 1991 yılında bağımsızlıkla ilgili anayasal düzenleme kabul edilmemiş olsaydı, Azerbaycan'daki durum daha da kötüleşecekti.

1990 yılının Azerbaycan halkının hafızalarından hiçbir zaman silinmeyecek kanlı olayları, bizim bağımsızlığımız için büyük mücadeleye yükselmemizde ciddi bir itici güç olmuştur. Ocak olaylarından sonra, sıradan vatandaşların ve aydınların çoğunluğu, Azerbaycan'ı ve halkını kurtarmanın tek yolunun bağımsızlığa kavuşmak olduğunu zaten anlamıştı. Böylece halkı ağır bir krizden ve merkezi hükümetin elinden kurtarmak ancak bağımsızlığını kazanmakla mümkün olacaktır.

Bağımsızlığımızın ilk yıllarında ülkemizin büyük zorluklarla karşılaşması sonucunda 1993 yılında halkın istek ve arzusuyla Azerbaycan devletinin liderliğine ikinci kez dönen ulu önder Haydar Aliyev, ülkemizin ebedi ve geri döndürülemez bağımsızlığını ilan etmiştir. 18 Ekim 1991'de devletin bağımsızlığına ilişkin Anayasal Kanun kabul edilmiş olmasına rağmen, aslında Azerbaycan bağımsızlığını ulusal lider Haydar Aliyev'in yeniden iktidara gelmesiyle kazanmıştır. Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını tehlikeden kurtaran onun zengin siyasi tecrübesi, yüksek yönetim yeteneği ve yüreğindeki bitmez tükenmez vatan sevgisiydi. Haydar Aliyev, ülkedeki kaosa ve anarşiye son verdi, toplumdaki ekonomik, siyasi ve ahlaki-psikolojik gerilimleri ortadan kaldırdı. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti sağlam temellere dayalı yeni bir kalkınma yolu belirlemiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Müslüman Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyetinin halefi ilan eden milli lider Haydar Aliyev, bağımsızlığı korumanın onu kazanmaktan daha zor olduğu mantığıyla devlet inşasında yeni bir aşamanın temellerini attı. Kısa sürede büyük liderin yorulmak bilmez çabaları sonucunda Azerbaycan'ın haklı sesi en etkili uluslararası kuruluşların tribünlerinden duyulmaya başlandı.

Bağımsızlığın paha biçilmez bir nimet olduğunu ve milletin tarihi kaderinde paha biçilmez bir rol oynadığını büyük gururla belirten Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için önemli çalışmalar yaptı. 20 Eylül 1994'te Haydar Aliyev'in kaleme aldığı "Asrın Sözleşmesi" adlı muhteşem bir petrol anlaşması imzalandı. Böylece Azerbaycan ilk defa kendi kaynaklarının sahibi gibi hareket etmiştir. Bu anlaşmanın imzalanmasında dünyanın gelişmiş ülkelerinin en ileri firmalarının yer alması ülkemizin bölgedeki önemini ve itibarını artırmıştır. Azerbaycan, büyük bölgesel projelere, Avrupa ve dünya standartlarında enerji güvenliği sistemine bir bütün olarak katıldı. 1993 yılından bu yana yapılan tüm çalışmalar ve devlet bağımsızlığının güçlendirilmesi yönünde uygulanan maksatlı politika, Azerbaycan'ın bugünkü başarılarının en güvenilir temeli olmuştur. Tek

kelimeyle, Azerbaycan'ın bağımsızlığı tarihi zorunlulukla ilgili bir olaysa, bu bağımsızlığın ebedi ve geri çevrilemezliği, ulusal lider Haydar Aliyev'in adıyla bağlantılıdır.

Büyük lider, yeni yüzyıl ve üçüncü bin yıl vesilesiyle Azerbaycan halkına hitaben yaptığı konuşmada şunları söyledi: “Azerbaycan halkının 20. yüzyıldaki en büyük başarısı hiç şüphesiz bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulmasıdır. Bağımsızlığını geri kazanan Azerbaycan, demokratik, yasal, laik bir devletin sağlam temellerini atmıştır” (Aliyev H. 2001, 6 s.). Bu, büyük liderin, 21. yüzyılda halkımızın mutlu geleceğini sağlamada bu ana faktörün önemli bir rol oynayacağını dikkate almayı önemli gördüğünü bir kez daha göstermektedir.

Bağımsızlığını kazanması, Azerbaycan'ın yeni bir kalkınma yolunda ilerlemesine izin verdi. Bağımsızlık, zamanın kuralı haline gelmiş, sorumluluk olarak yaşanan tarihi bir andı. Azerbaycan halkı bu sorumluluğu üzerine almış ve bu adımı atmıştır. İstiklal, milletimizin mücadele sonucu elde ettiği en büyük başarı ve zenginliklerden biridir.

Bağımsız cumhuriyetimizin ilk zamanlarında, dini geleneklerimizin restorasyonu ve güçlendirilmesi, Azerbaycan devletinin dini politikasının önündeki ana görevlerden biriydi. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, ulusal lider Haydar Aliyev'in Azerbaycancılık anlayışına uygun olarak, ülkede devlet-din ilişkilerinin, etnik ve dinler arası diyalogun genişletilmesi ve buna uygun bir yasama temeli için uygun koşullar yaratıldı. uluslararası hukuk normları ile bu alanda kurulmuştur. Haydar Aliyev'in bu alanda oluşturduğu bilge siyasi ve ahlaki çizgi, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev tarafından başarıyla sürdürülmekte ve zenginleştirilmektedir. (Huseynov S. 2012, 42 s.)

Haydar Aliyev'in görüş sisteminde dine sadece manevi dünyanın penceresinden bakılır. Büyük lider, dinin siyasi bir araç haline gelmesine, insanların kutsal inançlarının siyasi süreçlerin etkisiyle sıradanlaşmasına ve değer kaybetmesine asla izin vermemiştir. Büyük lider, bu inançları tüm siyasi süreçlerin üzerinde tuttu ve korudu. Belirli bir manevi değerler sistemine dayalı milli devletçilik, tek bir amaca, milletin tarihi hafızasının ve manevi mirasının korunmasına hizmet eden geniş çaplı faaliyetlerin yürütülmesine, milli ruha sahip bir nesil yetiştirilmesine ve milletin seferber edilmesine yöneliktir. Zengin bir iç dünyaya sahip Azerbaycanlıların imajını tüm dünyaya tanıtmak için gerekli güç ve potansiyel Haydar Aliyev'in adı ile ilgilidir.

Ulusal lider, ilerici İslami değerlerin gelişimine özel önem vermenin yanı sıra, ülkedeki diğer dinlerin gelişmesi için hoşgörülü bir ortamın yaratılmasını sağlamıştır. Dini inançlar arasında karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler kurmaya çalıştı. Millî ve dini mensubiyeti ne olursa olsun, her yurttaşta bu topraklara millî sahiplik duygusunu aşıladı. Azerbaycancılık ideolojisini dini hoşgörünün çok etnikli varlığının garantörü olarak ortaya koyarak, onu pratik bir teoriye dönüştürmeyi başardı. Tek kelimeyle, dilimizin, dinimizin, tarihimizin ve sanatımızın şanlı sayfalarının yegâne müellifi olan büyük önder, bu manevi değerlere ömrünün sonuna kadar sadık kalmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında yurttaşlık eğitimi ideolojik ve tarihsel öneme sahip bir sorundu. Bu önemli görevi gerçekleştirmek için Azerbaycan vatandaşlarının ideolojik ve siyasi düşüncesini oluşturmak gerekiyordu. Bu yönde çok çalışmaları olan devlet başkanı, “Maneviyatın olmadığı yerde hiçbir şey olmaz. Bugün ahlak eğitimine geçmiş yıllara göre daha çok ihtiyaç duyulmaktadır” demiştir. (Omarov V. 2015, 15 s.)

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra diğer alanlarda olduğu gibi dini ve milli-manevi değerlerin korunması alanında da yasal çerçevenin oluşturulmasını hayata geçirdi. 20 Ağustos 1992’de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin “Din Özgürlüğüne Dair Kanunu” kabul edildi. Devletin dine ve din eğitimine karşı tutumunda köklü değişiklikler görülmeye başlandı. Sovyet döneminde çeşitli amaçlarla kullanılan eski camiler yenilenerek müminlerin kullanımına açılmış, yeni camiler inşa edilmiş, Sovyet döneminde dini tören yasakları kaldırılmış, dini bayramlar devlette kutlanmaya başlanmıştır.

Ekim 1991’de Azerbaycan egemenliğini ilan etti ve yeni bir demokratik toplum inşa etmeye başladı. Elbette genç cumhuriyet, modern dünyanın yeni taleplerine katılmaya başladı. Şu veya bu insanların dini inançları, hem tek tek ülkelerin iç siyasi yaşamında hem de devletlerarası ilişkilerin gelişmesinde belirli (ve bazen çok önemli) bir rol oynar. Pek çok gerçek, son yıllarda dünyanın çeşitli ülkelerinde nüfusun dindarlığında bir artış olduğunu ve dini eğilimlerin harekete geçtiğini gösteriyor. Faaliyetleri uluslararası nitelikte olan dini hareketler, partiler ve mezhepler ile uluslararası örgüt ve vakıfların sayısı artmaktadır. Böylece her alanda olduğu gibi Azerbaycan’da da kamu bilincinde yeni değer ilişkileri oluşmaya başlamış, eski komünist ideolojinin Marksizm-Leninizm fikirlerine dayalı olarak yeniden değerlendirilme süreci başlamıştır.

Tarihin gösterdiği gibi, 30 yılı aşkın tarihin ardından genç ülkenin seçtiği yol haklı çıktı. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, yeni bir demokratik Azerbaycan inşa etme süreci Azerbaycan halkının ulusal lideri Haydar

Aliyev'in hayatı ve faaliyetleri ile bağlantılıdır. Modern Azerbaycan'da eşsiz ve yeri doldurulamaz bir rol oynayan tarihi liderin her alanda hizmetleri olmuştur.

Her şeyden önce toplumun milli dayanışmasını ve iç istikrarını sağladı. Bu çok büyük bir başarıydı. Cumhurbaşkanı'nın insancıl ve insancıl politikası, toplumun tüm toplumsal katmanlarına çöken derin gerilimi ortadan kaldırdı. Ancak bununla yetinmedi, yarının ufkunu belirleyebildi ve gelecekteki gelişme olasılıklarını hassasiyetle gösterebildi.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra milli kültür ve maneviyatını geliştirme ve İslam'ın ilerici değerlerini bu çalışmalarında etkin bir şekilde kullanma fırsatı elde etti. Milli liderimiz Haydar Aliyev, 1998 yılında Bakü'de düzenlenen "Modernite ve Dini-Manevi Değerler" Uluslararası Konferansında yaptığı konuşmada, ahlaki değerlerimizin gelişmesinde dini değerlerin rolüne özel bir önem vermiştir: "Etkin kullanım modern dünyada dini-manevi değerlerin her ülke için, her millet için, her din için önemi vardır". (Aliyev H. 1999, 9 s.)

Şu anda, kişiliğin durumu, ulus ve ulusal devletler, bilim ve bilimsel akılcılık, insan ve kültür, günümüzün en acil konularından biri olarak araştırmacılar tarafından araştırılmaktadır. Günümüz küreselleşme koşullarında herhangi bir toplumda meydana gelen sosyo-kültürel değişimlerin çok önemli ve temel nitelikte olması nedeniyle, yaşananları metafizik düzeyde incelemek gerekmektedir.

Modern toplumun en önemli konularından biri, insanların dini değer ve fikirlere karşı tutumudur. Dini değerler, toplumsal ahlak ve kültürün temellerinden birini oluşturan halkın dini ve ahlaki temellerini ifade eder. Din, vicdanın, din hürriyetinin ve ahlak kanunlarının gereklerine uygun olarak maneviyat, merhamet, temizlik, iyilik, kardeşlik ve bir arada yaşama duygularını aşılır.

Bu açıdan bakıldığında, herhangi bir toplumda dini inancın insan yaşamında belirli bir anlamı ve önemi vardır, bu nedenle kişinin amaç ve değerler sisteminde çok özel bir yer tutar. Aynı zamanda, dini inanç, kural olarak, yüzyıllar içinde oluşmuştur ve insan toplumunun bir arada yaşama standartlarının ve kurallarının ahlaki yönlerini yansıtır. Dini değerler aynı zamanda sosyal adalet ruhunu, akraba ve arkadaşlara sevgiyi, karşılıklı hoşgörü ve saygıyı aşıl原因an insancıl yönelimleri de içerir. Bu nedenle, dini fikir ve değerlerin toplumsal bütünleşmeye ve toplumun istikrarına katkıda bulunan faktörler olarak görülmesi oldukça doğaldır. Din sosyolojisi de bu fikri destekler.

Türk ilahiyatçı-bilim adamı Profesör Suat Cebeci, insanın insanlığa faydalı insan olarak yetiştirilmesinde dinin, özellikle de din eğitiminin önemine vurgu yaparak, “Din, insanı ruhen ve ahlaken yetiştirmek, onu verimli görev ve sorumluluklarını bilen ve yerine getiren, toplumun yararlı ve yararlı bir üyesi kılmak üzerine kuruludur. Bütün dinî kanunlar, emirler ve yasaklar, dindar, ahlaki, kendine ve herkese faydalı insan tipinin yaratılmasında yardımcı unsurlardır”. (Suat Cebeci. 2005, 131 s.)

İngiliz tarihçi ve filozof Arnold Joseph Toynbee’ye göre, geleneksel din olmadan Batılı bir adamın evi boş olurdu. Düşünür, “Akılcılık, küçük bir parça bile tutmadan her şeyi oradan süpürüp süpürdü. Bilim, evi özenle ve iyice temizledi, ancak bilim, insanı dinsiz bıraktığı için insan hayatı için rahatlık sağlamadı. Dinin yerine bilimi sunmak, ekmeğe yerine taş sunmaya benzer”. (Тойнби А., 1996, с. 384)

Modern toplumda insanlar kendilerini öncelikle meslek, yaş, cinsiyet, uyruk vb. ile tanımlarlar. sosyal gruplara ayrılmıştır. Öz kimliğin mevcut dini yönü, bireysel ve toplumsal kimliği birbirine bağladığı ve bir kişinin yaşamının manevi bütünlüğünü sağladığı yerde büyük önem taşımaktadır.

Öz kimliğin bu yönü, belirli bir dini aidiyet algısına dayanır ve bu seçim hem ulusal ve etnik aidiyet hem de sosyalleşme ve kendini tanımlama süreci ile ilgilidir. Toplumun istikrarsız olduğu koşullarda dini değerler modern insanı destekler ve dünyanın bütünlüğünü ve ıslahını sağlar. Dini ortaklık süreklilikle, yani modern toplumun dönüşümünde kaybolan karakterle ilişkilendirilir.

Cumhuriyetimizin tanınmış filozoflarından Profesör İlham Mammadzadeh, “Ahlaki Tefsir Tecrübesi” adlı eserinde, Azerbaycan’da milli ahlakın oluşumuna etki eden sebepler arasında dini ve kültürel değerlerin özel rolüne dikkat çekiyor, ve mevcut milli ve manevi değerlerimizin oluşumunda dini değerlerin müstesna bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. (Мамедзаде И. 2006, 76 с.)

Ülkemizde en yaygın din olan İslam, Azerbaycan toplumunun milli-manevi gelişmesinde özel bir yere sahiptir. İslam, Azerbaycan halkının sosyal dayanışmasının ve milli kimliğinin önemli unsurlarından biridir. Azerbaycan’da İslam’ın yayılması toplumda milli birliğin oluşmasına da yardımcı olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bir konuşmasında İslam dininin Azerbaycan halkının tarihinde eşsiz bir rol oynadığını vurgulayarak, “Tarihsel olarak ilerici bir milli-kültürel ve dini ilişkiler sistemidir. Yüzlerce yıldır dünya dinlerinin yayıldığı ve barış içinde yan yana faaliyet gösterdiği kadim Azerbaycan topraklarında karşılıklı güven

ve saygıya dayalı bir oluşum oluşmuştur. Ülkemizde her zaman yüksek bir hoşgörü ortamının hakim olduğu, ulusal ve dini temelli ayrımcılık ve çatışma vakalarının hiçbir zaman yaşanmadığı dikkat çekicidir. Farklı inanç ve inançlara sahip etnik grupların barış içinde bir arada yaşamasında ve etnik-kültürel çeşitliliğin korunmasında Azerbaycan halkının ve İslam dininin eşsiz tarihsel rolü bugüne kadar inkar edilemez”. (Haydar Aliyev ve Azerbaycan’da din politikası: gerçekler ve perspektifler. 2007, 3-4 s.)

Azerbaycan halkının yaşamında ve faaliyetlerinde, yaşama biçiminde, vatandaşlarının milli ve manevi değerlerinin zenginleşmesinde İslam dininin önemli yeri ve önemi vardır. Tüm Kafkasya Şeyhi, Profesör Allahşükür Paşazade’nin “Kafkasya’da İslam” monografisi de dini değerlerimizi incelemek açısından çok önemlidir. A. Paşazade eserde, İslam dini değerlerinin mükemmelliği ve derinliği ile ilgili görüşlerini paylaşarak, bu değerlerin bir takım Müslüman milletlerin milli ve manevi değerlerinin daha da gelişmesine vesile olduğunu ve önemli bir rol oynadığını kaydetti. ilerlemelerinde önemli rol oynamaktadır. (Paşazade A.Ş., 1991, 105 s.)

Milli değerlerimizin daha ileri ve mükemmel oluşumunda İslam dini değerleri etkili olmuştur. Bu anlamda İslam, dini değerlerimizle, değerlerimiz de İslam dinimizle bir bütünlük oluşturmaktadır. İslam dünyasının kültürü ile yakın etkileşim sonucunda Azerbaycan’da ticaretin, yönetim sisteminin, halk düşüncesinin, mimarinin, müziğin ve eğitimin gelişmesinde faydalı bir etki gösterilmiştir. İslam’ın temeli olan ahlaki normlar, evrensel ahlaki değerlerin temelini oluşturduğundan, İslam kültürü tarihsel olarak insanlar arasındaki ilişkilerin güvenilir bir düzenleyicisi olarak hareket etmiştir.

Sovyet döneminde vatandaşların kamusal ve özel hayatlarının çeşitli yönlerinin tanrılaştırılmasını amaçlayan devlet politikası, İslam kültürünün laik ulusal kültür üzerindeki etkisini önleme hedeflerinden biriydi. Totaliter rejimin yıkılması ve böyle bir politikanın varlığının sona ermesi, nüfusun din kültürü ve dine olan ilgisinin hızla artmasına neden olmuştur.

Azerbaycanlı bilim adamı, doçent doktor ilahiyatçı Sabir Hasanlı, “İslam Kültüründe Bilim” (1998) adlı eserinde kültürü dini-kültürel açıdan incelemiş, Auri-Auri Müslüman milletlerinin Azerbaycan’daki rolünü çok iyi değerlendirmiştir. Onun kendi eserinde ortak Müslüman kültürünün yaratılması fikrini ireli sürmüş ve burada Azerbaycan’ın eşsiz yeri üzerinde durmuştur. (Hasanli H.S. 1998, 284 s.)

Aynı zamanda din felsefesi konusunda uzun yıllar araştırmalar yapan Profesör araştırmacı Rafiq Aliyev, eserlerinde İslam’ın ortaya çıkışı ve yayılması, yayıldığı alanlara getirdiği dini değerler ve bunların toplumun

gelişimine olumlu etkileri ile karşılıklı etki ve etkileşim süreçlerini, Azerbaycan'ın kadim kültürel değerleri ile İslam medeniyetinin değerleri arasındaki etkini detaylı bir şekilde incelemiştir. (Aliyev R.Y. 1998, 15 s.)

Unutulmamalıdır ki, laik devletlerde devlet, her vatandaşın dine inanma kararını, her bireyin kişisel kararı olarak kabul eder. Din hürriyetinin tesis edildiği ülkelerde, dini inançlar ve bu inançlara uygun davranma sorunu, her insan ile Cenâb-ı Hak arasında bir ilişkidir ve devlet bu ilişkilere karışmaz. Din özgürlüğünü garanti altına alan bir devlet, kişinin dini ve sosyal hayatına karışmadan siyasi ve sosyal alanda yasal düzenlemeler yapar.

Demokratik laik bir devlet, vatandaşlarının diğer hak ve özgürlüklerinin yanı sıra din ve vicdan hürriyetlerini de korumakla yükümlüdür. Böylece laik devlet, hem devletliğe müdahaleyi önler hem de hür iradeleri ile seçilmiş vatandaşlarının inançlarını ve özel hayatlarını korumaya yönelik tedbirler uygular.

Modern toplumda din, ana temel sosyal kurumlardan biri olarak kabul edilir. Dinin sosyolojik analizinin özelliklerinden biri, onun hem özel bir sosyal olgu hem de insan yaşamının temel yönleriyle ilgili sembolleri ve değerleri içeren sosyokültürel bir kurum olarak değerlendirilmesidir. Sosyolojik analiz aynı zamanda dinin toplumun diğer sosyal kurumlarıyla etkileşimini incelemeyi de içerir. Son yıllarda, kitle iletişim araçlarında din ile ilgili konulara daha fazla dikkat edilmektedir: dini eğitim programları hazırlanmaktadır, din adamları çeşitli talk show'larda uzman olarak yer almaktadır, çok sayıda dini web sitesi faaliyet göstermektedir, vb.

Unutulmamalıdır ki, dinle ilgili bu tür davranışların amacı, bir takım sosyal konum ve rollerin varlığı, toplumdaki belirli işlevlerin yerine getirilmesi - tüm bu özellikler, dinin özel bir sosyal kurum olduğunu bir kez daha göstermektedir. Dinin toplumsal bir kurum olarak işlevi ise çok yönlü bir nitelik taşımasının yanı sıra insanların ve toplumsal yapıların ihtiyaçlarını karşılamasıdır.

Çeşitli sosyolojik teorik okullarda, dinin işlevleri eşitsiz bir şekilde sistematize edilmiştir. Örneğin, işlevselci düşüncenin temsilcileri, dinin toplumun istikrarına ve bütünleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunan evrensel bir faktör olduğuna işaret etmektedir. Böylece toplum, baştan itibaren bütünleşmesi ve istikrarı ancak yukarıda belirtilen unsurlar ve dini semboller yardımıyla sağlanabilen kültürel ve manevi bir sistem olarak sunulur. Ancak buna rağmen, toplumun farklı bir temelde bütünleşme ve istikrar olasılığı, diğer sosyokültürel mekanizmaların yardımıyla (E. Durkheim'ın teorisine göre) "ahlaki ortaklık" oluşumunu engeller. Modern, gelişmiş demokratik

bir toplumda entegrasyon, esas olarak mevzuat ve bir bütün olarak hukuk sistemi tarafından sağlanmaktadır. (Фролов С.С. 1994, 118 c.)

İşlevselciliğin temsilcileri, dinin en karakteristik özellikleri olan ve onun toplumsal görünümünü belirleyen dört tür işlevi birbirinden ayırır: anlamın işlevi; üyelik işlevi veya tanımlama; sosyal bütünleşme ve istikrarın işlevi; kültürel değerleri, özellikle ahlaki değerleri kutsallaştırma işlevi.

Din toplumda bazı önemli işlevleri yerine getirir. Tarihsel olarak kabul edilmiş belirli normlar temelinde yaşayan inançlar, sosyal davranışın düzenleyicilerinden biri olarak işlev görür. Dini normlar ise ahlaki normlar ve yasal normlarla birlikte bir sosyal normlar sistemi olarak kabul edilir. Dini inançların etkisiyle insanlarda oluşan bazı ahlaki nitelikler, nesilden nesile aktarılmakta ve ahlaki eğitimde belirleyici rol oynamaktadır. Burada iyilikten, sevgiden, sadakatten, merhametten, iyilikseverlikten, insani niteliklerle ilgili temellerden bahsediyoruz.

Din, her insanın yaşamında yeni yaşama güdülere, yeni yönler ve idealler bulmasına yardımcı olabilir. Ayrıca dini değerler, bir insanı destekleyerek, onun yaşadığı ağır üzüntülerle baş etmesine yardımcı olur ve aynı zamanda ona hayatını sürdürmesi için umut verir. Ayrıca dinin işlevleri, kişinin iletişim çemberini genişletir, onu yalnızlıktan kurtarır.

Dinin önemli unsurlarından biri de kurumlarının varlığı ve işleyişidir. Bu tür kurumlara farklı dinlerde farklı isimler verilse de, varlıklarının tek bir özü ve amacı vardır - tüm inançlı insanları dinleri etrafında birleştirmek. Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatına göre, “Herkes, dine karşı tutumunu bağımsız olarak belirleme, herhangi bir dine tek başına veya başkalarıyla birlikte ibadet etme, dini inançlarını açıklama ve yayma hakkına sahiptir.” Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 1992 yılında kabul edilen “Din Özgürlüğüne Dair Kanunu”nun 5. maddesi şöyledir: “Bütün dinler ve dini kurumlar kanun önünde eşittir. Bir din veya dini kurum için diğerine tercih veya sınırlama getirilmesine izin verilmez. Dini kurumların kamu yaşamına katılma ve kamu dernekleri ile birlikte kitle iletişim araçlarını kullanma hakları vardır. Dini kurumlar Azerbaycan Cumhuriyeti’nin mevcut yasalarına uyar ve sorumludur”. (Azerbaycan Cumhuriyeti’nin “Din Özgürlüğüne Dair” Kanunu. 20 Ağustos 1992)

Genel olarak, toplumdaki dinin aşağıdaki ana işlevleri ayırt edilebilir:

Dünya görüşü işlevi - dindar insanlara göre din, hayatlarını özel bir anlam vererek zenginleştirir.

Psikoterapötik işlev - buradaki ana anlam, dinin bir kişiyi sosyal ve doğal felaketlerden koruması, manevi değerlerini zenginleştirme, psikolojik

zayıflık, hoş olmayan telkinler, hayatın ağırlığı, ölüm korkusu gibi duyguları ortadan kaldırmadır.

İletişim işlevi - dindar insanlar arasındaki iletişimi geliştirir, uygun ayin ve törenlerle (toplu ibadet, dualar, birlikte dua etme, dini bayramlarda birlikte olma vb.) belirli bir dini topluluğa ait olduğumuzu teyit eden “biz” bilincini güçlendirir.

Düzenleyici işlev, her dini gelenekte oluşan ve özel bir insan davranışı programını temsil eden geleneksel değerlerin ve ahlaki normların içeriğinin anlaşılmasıdır.

Bütünleştirici işlev - zımnî bir inanç veya sembol sisteminin kabulünü yansıtır. Bağımsız bir bilim olarak sosyolojinin kurucularından biri olan Fransız sosyoloji ve yapısal-işlevsel analiz okulunun kurucusu Emile Durkheim’a göre, bütünleştirici işlev, insanları dini ve manevî toplum içinde içerir ve onları birbirine bağlayan tek bir dini toplulukta birleştirir. onları ortak ahlaki değerlere ve hedeflere. Ona göre bu işlev aynı zamanda kişinin kendini sosyal bir sistem içinde aynı fikir, değer ve inançlarla özdeşleştirmesini sağlar.

Siyasi işlev - çeşitli toplulukların ve devletlerin liderleri, eylemlerini haklı çıkarmak, insanları siyasi amaçlarla dini yakınlıklara dayalı olarak birleştirmek ve bölmek için dini kullanır.

Kültürel işlev - kültür ve kültürel değerlerin din yoluyla gelecek nesillere aktarılmasını sağlar.

Parçalanma (dağılma) işlevi - din, insanlar arasındaki bağları koparmak, farklı din ve inançlar ile dini gruplar arasında düşmanlık ve hatta savaş çıkarmak için kullanılabilir. Dinin ayrıştırıcı doğası, genellikle kendi dini ilkelerini çiğneyen yıkıcı taraftarlar aracılığıyla yayılır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin milli lideri Haydar Aliyev’in belirttiği gibi: “Din, özellikle bir kişinin manevî gelişiminde, insanların ahlaki eğitiminde ve yüksek maneviyat ve yüksekliğe dayalı ahlaki prensiplere yakın birlikteliklerinde her zaman olumlu bir rol oynamalıdır”. (Ulusal ahlaki değerlerin desteklenmesinde kütüphanelerin rolü / N. Alishova, 2011, 45 s.)

Dini gelenekler her dönemde evrensel değerlerin önemli bir taşıyıcısı ve üreticisi olmuştur. Bu geleneğin sona ermesi, nesilden nesile aktarılan bir sistemin olmaması, genç neslin eklektik bir değerler sistemine dönüşmesine yol açar. Bu değerlerin kaybolması ya da gerilemesi, toplumda toplumsal hareketlerin yayılmasına dayalı manipülasyon teknolojilerine karşı direncin gelişmesini engellemektedir. İnsan yapımı uygarlığın varlığı ise geleneksel

düzenleyicilerin yerini alma sürecini hızlandırır. Burada Alvin Toffler'a göre bireysel iddialar ile kitle kültürünün tutarsızlıklarından, yaşamın hızlanmasının neden olduğu "futuroshock" (yani kişinin gelecekle karşılaşmasının şoku) ortaya çıkar.

A. Toffler, F. Fukuyama ve S. Huntington'ın çalışmalarında belirtildiği gibi, aksiyosferin dinamik bir dönüşüm geçirdiği post-endüstriyel dönemde dini ve ahlaki faktörlerin rolünün önemli ölçüde arttığı belirtilmelidir: "Ülkeler yasalar, sözleşmeler ve ekonomik çıkarlardan çok etkileşime, ahlaki yükümlülüklere odaklanır ve toplum nezdinde sorumluluk ve güven kazanmak gibi faktörleri temel almalıdırlar". (Власова, Т. 2006, 37)

Dinin toplumdaki rolü, yerine getirdiği işlevlere bağlıdır ve sosyo-tarihsel gelişim sürecinde değişir. Dinin toplumdaki konumu, her şeyden önce, dinî bilincin toplumsal bilinç yapısındaki yerinin ve dinî etkinliğin toplumsal etkinlik yapısındaki yerinin belirlenmesiyle ilgilidir. Dinin yapısı aşağıdaki bileşenlerden oluşan bir sistem olarak tanımlanabilir:

- 1) dini düşünce;
- 2) dini faaliyet;
- 3) dini ilişkiler;
- 4) dini örgüt veya kurumlar.

Bütün bu bileşenler bütünlüycü bir birlik oluşturmalıdır. (Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г.В. Осипова, 1999, 522-523)

Dini düşünceyi, sistematik inançlar ve toplantılar kompleksinin önemli bir unsuru olarak daha ayrıntılı olarak analiz etmek uygun olacaktır. Bu anlamda, iyi tanımlanmış iki seviye ayırt edilebilir: sıradan dini bilinç ve teorik olarak oluşturulmuş kavramsal dini bilinç. Kavramsal düzeyde dini bilinç, sistematik ve kodlanmış dini öğretiler şeklinde mevcuttur. Dini öğretinin içeriği kutsal kitaplarda belirlenir ve kabulü ve tanınması imanın vazgeçilmez koşulları olan değişmez, yasallaştırılmış formüller (öğretiler) biçiminde dini kurumlar tarafından onaylanır. Dini bilinç, her şeyden önce hem toplumun hem de bireyin belirli bir dine karşı tutumunda tecelli etmektedir.

Türkiye ile Azerbaycan arasında tarih boyunca kopmaz dostluk ve kardeşlik ilişkileri var olmuştur. Her iki millet de iyi günde de zor günde de birlik olmuş, birbirinin sevincine, üzüntüsüne ortak olmuştur. Devletlerimiz ve halklarımız yerli ilişkilerini her noktada dile getirmişlerdir.

Tarihi dostluk, karşılıklı güven, samimi ilişkiler ve üst düzey işbirliği temelinde inşa edilen Azerbaycan-Türkiye ilişkileri her geçen gün

güçlenmektedir. Halklarımızın aynı soy, dil, din, kültür ve daha birçok karşılıklı bağına sahip olması bu iki ülkeyi her zaman birbirine yakınlaştırmış, mutlu ve hüzünlü günlerinde bile birbirlerinin yanında olmuşlardır. Ulu önder Haydar Aliyev'in tek millet iki devlet olarak nitelediği Azerbaycan ve Türkiye devletleri arasındaki ilişkiler, her iki ülke liderliğinin uyguladığı doğru ve maksatlı siyasetin mantıksal bir sonucu olarak bugün daha yüksek bir düzeye ulaşıyor ve her iki ülkenin de liderliğini devam ettiriyor.

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bu düzeyde gelişmesi, sadece bu devletlere değil, bölgenin genel olarak ilerlemesine ve istikrarın sağlanmasına da önemli katkılar sağlamaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesi günümüzde Türk dünyasını birbirine yaklaştıran en önemli etkenlerden biridir.

Türkiye bağımsızlığını yeni kazanmış Azerbaycan'a maddi ve manevi yardımını hiçbir zaman esirgememiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin birçok kuruluşu, aralarında vakıfların da bulunduğu Azerbaycan'da faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu vakıf ve kuruluşların Azerbaycan'da insani yardım ve din politikası alanında birçok faaliyetleri olmuştur. Türkiye Dayanat Vakfı ve Azerbaycan Gençlik Yardım Fonu bu dernek ve vakıfların öncüleri arasındadır. (Samadov E. 2009, 67)

Güçlü devlet adamlığı geleneklerine sahip olan ve beş yüz yılı aşkın bir süredir İslam alemine liderlik eden Türkiye'nin halefi olan Türkiye Cumhuriyeti, bugün laiklik politikasını, yani ayrılıkçılığı tanıyan laiklik politikasını uygulamaktadır. dinin toplum hayatında oynadığı rolün önemini dikkate alırken aynı zamanda siyasetinde din ve din eğitime büyük önem vermektedir. Esas olan şu ki, Türkiye Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dostudur, Azerbaycan ile hayatın birçok alanında olduğu gibi din alanında da işbirliği yapmaktadır. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin din eğitimi alanındaki tarihsel deneyiminin incelenmesi ve bu deneyimin kullanılması, Azerbaycan'da din eğitiminin nicelik ve kalitesinin iyileştirilmesine ve iyileştirilmesine hizmet etmektedir.

Hem Türk hem de Azerbaycan toplumları laik devletler iken, İslam kültürüne mensup Müslüman toplumlardır. Türkiye ve Azerbaycan halkları tarih, etnisite, dil ve din bakımından birbirine yakındır. Her iki devlet de Avrupa ve Asya kıtalarının kesiştiği noktada yer aldığı için modernleşme ve batılılaşma yoluyla Avrupa'ya giden yolu açmaya çalışmakta, ayrıca halkın İslam'a olan bağlılığı ve bu dinin getirdiği kültürü de göz önüne alarak İslami değerleri modern çağın gerekliliklerine uygun olarak tanıtmak ve korumak.

Türkiye ile Azerbaycan arasında din alanında işbirliğine yasal statü veren önemli bir belge, Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kuruluşlarla Çalışma Devlet Komitesi ile Azerbaycan Din İşleri Bakanlığı arasında din eğitimi alanında işbirliğine ilişkin protokoldür. Türkiye Cumhuriyeti Ondokuz maddeden oluşan bu protokol 28 Şubat 2003'te Bakü'de, 14 Mart 2003'te Ankara'da imzalanmıştır. Protokol 23 Eylül 2003 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ilgili kararnamesi ile onaylanmıştır.

İmzalanan protokol, Türkiye Cumhuriyeti'nden din adamı, öğretmen vb. personelin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın onayına bağlı olarak din eğitimi alanında görev yapmak üzere davet edilmesini öngörüyor. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan din adamlarının eğitimine yönelik programların hazırlanması, seminer ve kurslar düzenlenmesi ve diğer etkinliklerin yürütülmesi için Diyanet İşleri Bakanlığınca görevlendirilecek yetkili kişilerin Azerbaycan Cumhuriyeti'nde çalışmasına izin verilir. Diyanet İşleri Başkanlığının izni ile.

Türkiye Dayanat Vakfı tarafından yaptırılan Bakü'deki "Şehitler", "İlahiyat" ve Nahçıvan'daki "Kazım Karaabakir" camilerinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gönderilen Cumhuriyet vatandaşı din adamlarının bulunduğu protokolda belirtiliyor. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türk işadamları ve çeşitli din adamlarının yanı sıra ödeneklerle yaptırılan Karaçuhur, Mehdiabad, Gusar, Yevlah ve Leki (Ağdaş) camilerinde görev yapan Türk işadamları ve çeşitli din adamları Azerbaycan'da öğretmen statüsünde çalışabilmektedirler. devlet kaydını geçmek. Taraflar ayrıca Türkiye'de Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan dindarların vasıflarının iyileştirilmesi alanında işbirliği yapacakları hususunda mutabakata varmışlardır.

Dini ortamda Türkiye etkisinin oluşmasında Türkiye Dayanat Vakfı ve Türk işadamlarının yaptırdığı camiler ("Şehitler", "İlahiyat", "Karaçuhur", "Mehdiabad", "Gusar", "Yevlah", Leki (Ağdaş), Nahçıvan'da "Kazım Karabağır") mescidi) dini sohbetlerde büyük rol oynamıştır. Böylece Türkiye, Azerbaycan'da yüksek eğitilmiş din adamlarının yetiştirilmesinde ve onların dinî edebiyat ihtiyaçlarının karşılanmasında yakından rol almıştır.

Ayrıca Gençlik Yardım Fonu'nun (GYF) din eğitimi alanındaki faaliyetlerinden de bahsetmek gerekir. Fon, Türkiye'den gelen işadamları tarafından finanse ediliyor. Kasım 1992'den beri cumhuriyetimizin farklı bölgelerinde faaliyet gösteren Fon - Hüsrev (Ağdaş bölgesi) İslami medrese (şu anda çalışmıyor), Aliabad (Zagatala bölgesi) İslam medresesi, Kur'an Anıları ve İslami İlimler için Şeki Medresesi, Bakü "Şebnem" medresesi her türlü maddi ve manevi yardımda bulunmuştur.

Bu Fonun mali desteği ve Kafkas Müslüman İdaresi Başkanı'nın 26 Ağustos 1998 tarih ve 121 sayılı emriyle, cumhuriyetin kuzey bölgesindeki dini durumun karmaşıklığı, yüksek eğitilmiş bir din adamına olan ihtiyaç, gençlerin din eğitimi almak adına kasıtlı olarak yabancı ülkelere akışını önlemek için o bölgede Bakü İslam Üniversitesi'nin Zagatala şubesi kuruldu. (KMİ Arşivi, 1998)

Bu şube, Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde başta Vahhabilik olmak üzere geleneksel olmayan İslam mezheplerinin önlenmesinde büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla geçmişte bu bölgeden gençler din eğitimi almak için Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri, Dağıstan ve çeşitli Arap ülkelerine giderlerdi. Şubenin kurulmasının ardından hem o bölgenin hem de Gürcistan'da yaşayan soydaşlarımızın nitelikli din görevlisi ihtiyacı karşılanmıştır. Şube öğretmenlerinin çoğu, özellikle dini dersleri verenler, Türkiye'den davet edildi. Zamanla o branştan Türk öğretmenler mezun olmuş ve yerlerine Türkiye tecrübesi olan Azeri öğretmenler geçmiştir. Burada eğitim binaları, külliye ve öğrenci yurdu inşa edildi. Öğrencilerin kullanımına yönelik zengin bir kütüphane oluşturulmuştur.

Türkiye'nin Azerbaycan'a bağımsızlığımızın ilk yıllarında başlayan din alanında desteği bugün de devam ediyor. Bugün var olan ve en üst düzeye ulaşmış olan iki ülke arasındaki ilişkiler diğer alanlarda olduğu gibi din politikası alanında da ilerlemektedir.

Büyük önder Haydar Aliyev'in temellerini attığı bu politika, modern çağda da büyük bir öngörü ve başarı ile Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından sürdürülmektedir. Bugün ülkemizde yaşayan farklı dinlerin temsilcilerine ilgi ve özen göstermek Azerbaycan hükümetinin din politikasının ana yönlerinden biridir. Bu politika sayesinde devlet dini cemaatlara özel ilgi ve özen göstermekte, dini cemaatlara her yıl devlet bütçesinden ödenek tahsis edilmekte, dini bayramlar ve törenler devlet düzeyinde kutlanmaktadır. Bu politikasının bir sonucu olarak Azerbaycan bugün birçok ülkeye örnek teşkil etmektedir.

Кайнакча

- Aliyev H. Azərbaycan 21. yüzyl ile üçüncü binyılın kavşağında. XXI-Yeni Yayın-
nevi. Bakü, 2001, 56 s.
- Huseynov S. Azərbaycan'da dini hoşgörü kültürü: tarix ve modernite. Bakü,
Teknur, 2012, 176.
- Omarov V. Hukuk devletinde ahlak ve özgürlük. Ses.- 2015.- 16 Ocak.- S.15.
- Aliyev H. Dinimiz insanımızın manevi zenginliğidir. Bakü: Kanun, 1999, 219 s.
- Suat Cebeci, Din eğitimi bilimi ve Türkiyede din eğitimi, Ankara, 2005, 280 s.
- Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. – М. – СПб., 1996, с.477.
- Мамедзаде И. «Опыт интерпретации морали» Баку: Муаллим, 2006, 168 с.
- Haydar Aliyev ve Azərbaycan'da din politikası: gerçekler ve perspektifler. Bakü,
“Abilov, Zeynalov ve oğulları” NPE, 2007, s.399.
- Paşazade A.Ş. Kafkasya'da İslam. Bakü: Azaneşr, 1991, 352 s.
- Hasanlı H.S. İslam kültüründe bilim. Bakü: Bilim ve Hayat, 1998, 284 s.
- Aliyev R.Y. İslam ve Azərbaycan kültürü. Bakü: Abilov, Zeynalov ve oğulları,
1998, 364 s.
- Фролов С.С. Социология. Учебник. Для высших учебных заведений. М.:
Наука, 1994 - 256 с.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin “Din Özgürlüğüne Dair” Kanunu. 20 Ağustos
1992.
- Ulusal ahlaki değerlerin desteklenmesinde kütüphanelerin rolü / N. Alishova;
uzmanlık ed. ve bur. Örneğın. K. Tahirov; ed. A. Abdullayeva; M.F.Ak-
hundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi.- Bakü, 2011.- 45 s.
- Власова, Т. Духовно ориентированная парадигма воспитания в отечественной
педагогике // Педагогика. – 2006. – №10. 37
- Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г.В. Осипова – М.,
Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. - С.672
- Samadov E. Azərbaycan'da din-devlet ilişkileri ve din eğitiminin oluşumu. Bakü:
Teknur, 2009, 169.
- Kafkasya Müslümanları İdaresi Arşivi, 1998.

Azerbaycan Umummilli Lideri Haydar Aliyev'in TBMM'de Yaptığı Konuşmalar Hakkında Bir Değerlendirme

Ayten CAN¹

“Azerbaycan’ın sevinci bizim sevincim kederi de bizim kederimizdir”

Mustafa Kemal Atatürk

“Biz bir millet iki devletiz”

Haydar Aliyev

GİRİŞ

“Ben ne yapmışsam hepsini şuurlu yaptım. Hiçbir şeyi şuuruz yapmadım. Bütün geçmişime hayatıma gör, bütün yaptığım işler için hayıflanmıyorum. Her şeyi halkım için, milletim için ve kendi vatanım Azerbaycan için yaptığımı düşünmüyorum” diyen Azerbaycan Devleti'nin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından 1993- 2003 yılları arasında görev almış, kaotik bir dönemden geçen ve birçok sorunla baş etmek zorunda kalan Azerbaycan bu dönemde çok önemli atılımlar da yapmıştır. Politik ve ekonomik dönüşümler yaşayan Azerbaycan aynı zamanda uluslararası devletlerle de ilişkilerini geliştirmiştir.

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde de bu dönemde önemli gelişmeler olmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Türkiye'ye yaptığı diplomatik ziyaretler sırasında 1994, 1997 ve 2001 senelerinde Türkiye

---

1 Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1739-8660>, atunali@adu.edu.tr

Büyük Millet Meclisine hitaben üç konuşma yapmıştır. Genel olarak bu konuşmalarında Azerbaycan Türk dostluğu ve kardeşliğinin tarihi kökenleri üzerinde duran Haydar Aliyev Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e karşı olan hayranlığını da dile getirmiştir. Haydar Aliyev her üç konuşmasında da Ermeni sorunu ve Ermenistan'ın başta Dağlık Karabağ olmak üzere Azerbaycan topraklarına saldırılarından söz etmiş ve Ermenistan'a karşı topraklarını ve halkını koruyabilmek için Türkiye'nin stratejik ortaklığına ve desteğine duydukları ihtiyacı dile getirmiştir.

Biz bu çalışmada Haydar Aliyev hakkında kısaca bilgi verdikten sonra meclis tutanakları üzerinden TBMM'sinde yaptığı konuşmaları değerlendireceğiz.

HAYDAR ALİYEV HAKKINDA KISA BİR BİLGİ

Zeki, yetenekli ve çalışkanlığı ile bilinen Haydar Aliyev 10 Mayıs 1923 Oğuzların Yurdu Nahcivan Eyaleti'nin Nahcivan şehrinde dünyaya gelmiştir. İki ağabeyi ve ablası olan Haydar Aliyev'in babası Ali Rıza Bey demiryolu işçisi olarak çalışmaktadır (Adıgüzel, 2007, 23, 27). 1939 yılında Nahcivan Pedogoji Teknik Okulu'nu bitiren Aliyev Azerbaycan Sanayi Enstitüsü'nde eğitimine başlamış fakat ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle eğitimini tamamlayamamıştır. 1941 yılından itibaren Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Halk Komiserliği ve Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Halk Komiserliği Meclisinde şube müdürü olarak çalışan Aliyev, 1944'te devlet güvenlik teşkilatında çalışmaya başlamıştır. Daha sonra 1964 yılında Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu'nun yansıra güvenlik komitesi başkan yardımcısı olmuş, 1967'de de tuğgenerallik rütbesine yükselmiş ve başkan olmuştur. Bu görevlerini yürütürken Leningrat'ta yükseköğrenimine devam etmiş ve 1957'de Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nü bitirmiştir. (Aliyev,2011, 10; Babayev, Babayeva, Sultanzade, 2009, 88; Dikkaya- Demirci, 2021,186)

1969 Yılı Haziran ayında Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin genel toplantısında Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreterliğine seçilen Haydar Aliyev Aralık 1982'de de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyeliğine seçilmiş ve SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Birinci Yardımcısı görevine getirilmiştir. 20 yıl boyunca SSCB Yüksek Sovyet'inde milletvekilliği yapan Haydar Aliyev, 5 yıl SSCB Yüksek Sovyet'i Başkan Yardımcısı olarak çalışmıştır. (Attar,2020)

1987'de Gorbaçov tarafından yürütülen “ Perestroyka ve Glastnost” politikasını protesto ederek görevinden ayrılan Haydar Aliyev 20 Ocak 1920 yılında Bakü'ye saldıran Kızıl Ordunun baskınına da protesto eden Aliyev

Moskova'daki Azerbaycan temsilciliğinde bir biliri yayınlayarak bu saldırıyı kınamıştır. 1991 yılında Dağlık Karabağ Sorununda Sovyet yönetiminin tavrını eleştirmiş ve Sovyetler Birliği Komünist Parti Üyelüğünden istifa etmiştir. (Aliyev, 2011,10; Özkul, 2021, 22) .

Bir süre Nahcivan'da Azerbaycan Yüksek Sovyet Milletvekilliği görevinde de bulunan Haydar Aliyev 1991-1993 yılları arasında Nahcivan Otonom Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. 1992'de Nahcivan'da Yeni Azerbaycan Partisi Başkanlığı'na da seçilen Aliyev Azerbaycan halkının isteği üzerine 1993 tarihinde Bakü'ye gelmiş, 24 Temmuz 1993'te de Milli Meclis tarafından Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak göreve getirilmiş, 3 Ekim 1993'te yapılan seçimler sonrası da halk tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. (Aliyev, 2011, 11; Özkul, 2021, 22; Dikkaya- Çaylak, 2008, 132)

Çok uluslu, çok dinli bir yapıya sahip olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından etnik azınlıkların faaliyetleri görülmektedir. Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde Sadval Lezgi Cemiyeti de bunlardan biridir. Yaşadıkları bölgeleri birleştirerek bağımsız bir devlet kurma olan Lezgilerin yanısıra Talışlar da 1993 yılında Talış Mugan Cumhuriyetini kurmuşlar, Azerbaycan'ın parçalanma süreci başlamıştır. Bu süreç ancak Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile durdurulmuştur. Haydar Aliyev de 10 Ekim 1993 yılında yemin töreninde yaptığı konuşmada da bu konuya değinmiş ve bu durumu şöyle ifade etmiştir. “ *Azerbaycan çok uluslu bir cumhuriyettir. Cumhuriyetimizde tüm vatandaşlar din ve ulus ayrımı yapılmaksızın eşit haklara sahiptirler ve tüm vatandaşlar eşit haklarla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toplumsal siyasi yaşamında yer almaları için ileride de bütün olanaklar sağlanacaktır.*” (Babayev, Babayeva, Sultanzade, 2009, 83)

11 Ekim 1998 yeniden Cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev'in 15 Ekim 2003 seçimlerinde halk tarafından aday olması istenmişse de sağlık durumu nedeniyle bu talebi kabul etmemiş, yerine oğlu İlham Aliyev Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

30 yıla yakın aktif olarak politika yapan Haydar Aliyev görevde bulunduğu süre zarfında Lenin Nişanı, Kırmızı Nişan, Yaroslav Nişanı, Atatürk Barış Nişanı, Mukaddes Apostol Andrey Pervozvann Nişanı, ödül, Moskova Devlet Üniversitesi'nden Fahri Profesörlük almış, iki defa da Sosyalist Kahraman ilan edilmiştir. (Özkul, 2021, 23)

Rahatsızlığının tedavisi amacıyla Amerika Birleşik Devletlerinde bulunduğu sırada 12 Aralık 2003 yılında vefat eden Haydar Aliyev ölümünden sonra da unutulmamış. Halkı tarafından sevilen bir liderdir.

HAYDAR ALİYEV'İN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDEKİ KONUŞMALARI

Meclis Başkanvekili Kamer Genç, Katip Üyeler İzmir Milletvekilleri İlhan Kaya , Işıl Saygın görev aldığı TBMM'nde oturum saat 15:00'te başlamış Meclis Başkan Vekili Tunceli Milletvekili Kamer Genç tarafından 9.2.1994 tarihinde 69. Birleşimin açılmasının ardından ad okunmak suretiyle yoklama yapılmış yeter sayının bulunması üzerine oturumun IV Maddesi Başkanlığın Genel Kurulu Sunuşları başlığının A maddesi *Çeşitli İşler, bölümünde* Türkiye'de bulunan ve TBMM Genel Kurulunu ziyaret eden Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev başkanlık ve milletvekilleri tarafından selamlanmış, Genel kurula hitaben konuşma talebi oylanarak kabul edilmiştir. Katip Üyeler

B Maddesi *Gündem Dışı Konuşmalar* bölümünde Sayın Haydar Aliyev'in Türkiye Azərbaycan Dostluğuna ilişkin konuşmasını yapmak üzere Meclis başkanı tarafından kürsüye davet edilmiştir.

Haydar Aliyev'in Meclis Başkanı ve Milletvekilleri ve Meclisteki diğer katılımcıları selamlayarak başladığı konuşmasında TBMM'ye davet edilmesi ve konuşma yapmasına olanak sağlandığı için teşekkür ederek başladığı konuşması sık sık alkışlarla kesilmiştir.. “*Hörmetli Meclis Başkanı, hörmetli milletvekilleri, hörmetli konuklar, dostlar, kardaşlar...*” diye başladığı konuşmada milletvekilleri nezdinde tüm Türk Halkını selamlamış, “*...Azərbaycan halkından, samimi, kalpten gelen selemeleri, mühenbbeti, sevgini ve hörmeti...*”iletmiştir. TBMM'nin büyük ve muhteşem tarihinden de söz eden Haydar ALİYEV gençlik yıllarında Türkiye ve Türk halkı ile ilgili bilgileri kitaplar ve gazetelerden okuduğunu ve her zaman Türkiye'ye hasret duyduğunu da aktarmıştır.

Konuşmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 70 yıllık tarihinden de söz eden Haydar Aliyev özellikle Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve “*... büyük insan, bütün Türk Dünyası'nın büyük şahsiyeti...*” Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlam temeller üzerine kurduğu ülke hakkında “*...Bundan 70 yıl önce Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran, yaşatan Türk Halkı, onun aşçısı, dahi, Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk, bu Büyük Millet Meclisinin esasını koymuştur. Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratmıştır ve bu temel, bu esas o kader mahkem, o kader önemli olmuştur ki, 70 yıl içerisinde Türk Halkı, Türkiye'nin cemiyeti, Türkiye Devleti bütün sınavlardan geçip, uğurla ilerliyi; imdi artık Türkiye büyük bir devlettir ve biz de Türkiye'nin dünya miqyasında büyük devlet olduğundan çok iftihar hissi hissedirik.*” Demekte ve sözlerine şyle devam etmektedir. “*... Bizler için çok önemli cihet (taraf) odur ki, bu kuruluş Türkiye'de Cumhuriyetin yaranması, Türkiye'nin bütün yabancı ülkelerin işgalinden hılas olunması*

(kurtulması) istiklâl mücadelesinin muvaffakiyetle başa çatması ve Türkiye’de demokratik, dünyevî bir devlet yaratmak için esasın koyulması bundan 70 yıl önce olmuştur. Türkiye, bir tslâm halkı olarak aynı zamanda dünya demokrasyasına şark âleminde, tslâm âleminde ilk defa yol açmış halk olmuş, yol açmış devlet olmuş ve bunun da esasını, bunun da temelini bizim büyük önderimiz unutulmaz Mustafa Kemal Atatürk koymuştur ...⁶. (TBMM. 1994, 69. Birleşim, 15)

Konuşmasına Türkiye’ye geldiği andan itibaren diplomatik görüşmeler yaptığı ve bu görüşmelerden olumlu sonuçlar aldığını da ifade eden Haydar Aliyev Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk, Başbakan Tansu Çiller başta olmak üzere tüm devlet organlarındaki temsilcilere Azerbaycan’a yönelik ve Azerbaycan-Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla sergiledikleri tavır nedeniyle teşekkür etmektedir.

Azerbaycan- Türkiye kardeşliği ve dostluğunun tarihsel kökenine değinen Haydar Aliyev bu konuda düşüncelerini şöyle ifade etmektedir.

“Türkiye ile Azerbaycan arasında olan alakaların büyük tarihi var. Biz bir köklerden gelen halkık. Bizim tarihimiz bir, dilimiz bir, dinimiz bir olmaktadır. Asırlar boyu bizim halklarımız âdetlerini, ananelerini, birbirine benzer yahut da ki, aynı (aynı) âdetlerini, ananelerini, me deniyetini, elmini koruyup, saklayıp inkişaf ettirmiştir ve asırlar boyu bizim halklarımız beraber olup, yanyana olmaktadır ve Azerbaycan ile Türkiye arasında alakalar, dostluk, kardeşlik alakaları adlandırarak aynı zamanda bir halktan, bir kökten gelen halkların alakalarıdır. Bu geçmişte de böyle olmaktadır ve o devirdeki bizim alakalarımızın saklamasına imkân olmadığı vakitlerde de kalbimizde böyle olmaktadır, indi de böyledir. Ona göre de bizim tarihimiz, millî köklerimiz, ananelerimiz, âdetlerimiz hamisi (hepsi) bizi birbirine sık bağlamıştır ve eğer indiyeye kadar, asırlar boyu tarihin cürbecür (çeşitli) merhalelerinde bizi birbirinden hiçbir kuvve ayırmayıpsa, bundan sonra da hiçbir kuvve bizi birbirimizden ayırabilmeyecektir.” (TBMM 1994, 69. Birleşim, 16)

200 yıl boyunca Rusya İmparatorluğu hâkimiyetinde kaldığını ifade ettiği Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ve 1918 yılında Azerbaycan’da kurulan ilk demokratik devletin kuruluş sürecinde çok zorluklar yaşandığını, zorluklara rağmen Azerbaycan Halkının bağımsızlığın önemini ve değerini farkında olduğundan bağımsızlıklarını yeniden kazanmak için çaba göstermiş, bu süreçte Türkiye’nin Azerbaycan’ın yanında olmuş, yardım etmiş Azerbaycan Halkı’nın unutmadığını ve asla unutmayacağını ifade eden Haydar Aliyev özellikle Türk Ordusunun Azerbaycan’ı, Bakü’yü Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü’nün saldırılarından kurtarmasının bütün Azerbaycan halkının gönlünde yer ettiğini ve çok zor zamanlarda

yapılan yardımların unutulmayacağını da aktarmaktadır. (TBMM. 1994, 69. Birleşim, 16)

Daha önce Çarlık Rusya'sı yönetiminde olan diğer diğer halklar gibi Azərbaycan Halkının da 70 yıl boyunca Sovyetler Birliği'nin hakimiyetinde kaldığını fakat Azərbaycan halkının öz milli benliğini, dilini, hatta yasak olmasına rağmen dinini yitirmediğini belirtmiştir. Ayrıca Azərbaycanlıların Sovyetler Birliğinin olanaklarından yararlandığını, milli bilimini, eğitimini ve medeniyetini yüksek seviyelere çıkardığını aktaran Haydar Aliyev bu durumu şöyle ifade etmektedir. *“...Bunu, tam hakikattir ki, Azərbaycan, 20 nci asırda, dünya menedeniyetine, dünya ilmine büyük tayfalar vermiştir; büyük alimler, büyük yazıcılar, büyük şairler, büyük mimarlar, büyük ressamlar, büyük bestekârlar, musikiciler, hem Azərbaycan halkının milli ilmini, medeniyetini, tahsilini zenginleştirmişler; hem de bütün dünya medeniyetine, dünya ilmine büyük tayfalar vermişler Bundan yanaşı (bunun yanısıra) bu devirde Azərbaycan Republikasının, Azərbaycan halkının en büyük nadiyatlarından (kazançlarından), biri de ondan ibarettir ki, Azərbaycan halkının bilinç seviyesi kalkmış, Azərbaycan'da sebatısız adam yok, Azərbaycan'da mektepler her yerde, kütüphaneler her yerde; başka bütün Azərbaycan halkının bilinç seviyesini kaldırmak için hemen bütün imkânlar olmuştur. Bunlar onu gösterir ki, hatta bu bize uygun olmayan, biz şimdi intina ettiğimiz sosyalist, komünist kuruluşun içinde de Azərbaycan halkı öz tarihine, öz milli ruhuna, öz milli ananelerine sadık kalmış ve koynunda sakladığı bu duyguları, bu hissiyatları ve o devirde büruze verdiği bütün nadiyatlarının (kazançlarının) hepsini şimdi müstegillik elde olunan vakti geniş istifade etmek imkânlarına maliktir...”* (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 17)

Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin uygulayacağı politikalar hakkında da bilgi veren Haydar Aliyev serbest piyasa ekonomisi uygulanacağını, ülkenin sosyal, ekonomik reformlar yapma azminde olduğunu, reformların demokrasinin gelişmesine, bütün alanlarda uygulanmasına faydalı olacağını aktarmakta ve demokrasinin bir sonucu olarak ta Azərbaycan'da faaliyet gösteren kırk civarında siyasi partinin ve toplumsal örgüt bulunduğunu ifade etmektedir.

Konuşmasında özgürlüklerden de söz eden Haydar Aliyev Azərbaycan'da insan hakları ve özgürlüğü, dil, din, vidan, fikir, özgürlüğü olduğunu, gazete ve dergilerin özgürce yayın yapabilmelerinin güvence altına alındığını da aktarmaktadır.

Genç Azərbaycan Cumhuriyeti'nde atılan bu adımların henüz daha yeterli olmadığını, daha kapsamlı ve daha güçlü çalışmalar yapılması gerektiğini, ancak bunların yapılabilmesi uygun şartlara ve zamana ihtiyaç olduğunu

da eklemektedir. Bu durumu 1923 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yapılan reformlarla mevcut durumuna gelebilmesi için yıllar geçtiğini, demokratik bir yapının oluşturulmasının aşama aşama gerçekleştiğine dikkat çeken Haydar Aliyev Türkiye Cumhuriyeti'nin 70 yıllık tarihinin bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti için örnek oluşturduğunu ve Azerbaycan'ın bu örnekten faydalandığını ve daha da faydalanmaya devam edeceğini belirtmektedir (TBMM, 1994,69. Birleşim, 17).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan diğer bağımsız devletlerde olduğu gibi derin bir ekonomik ve sosyal buhran içinde olduğunu, bu buhranın daha da derinleştiğini aktaran Haydar Aliyev bunun temel nedenlerinden birinin de savaş durumu olduğunu aktarmakta, Azerbaycan- Ermenistan savaşından söz etmektedir. Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin Azerbaycan Topraklarının bir bölümünü işgal ettiğini, Azerbaycan'ın mali kaynaklarının büyük bölümünü topraklarını savunmaya harcadığını belirten Haydar Aliyev Ermeniler tarafından işgal edilen topraklardan, Ermeni zulmünden kaçmak zorunda kalan 1 Milyon Mecburi Göçgün'ün olduğunu ve bunların bütün ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini, bunun da Azerbaycan Ekonomisini olumsuz yönde etkilediğini aktarmaktadır. Bu durumun sosyal, ekonomik reformların yapılmasında büyük zorluklar yaşanmasına neden olduğunu ifade eden Haydar Aliyev bu konuyu TBMM'de anlatmasının nedeninin Türk kamuoyunun ve meclisin Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum hakkında doğru ve düzgün bilgi sahibi olmasını istedikleri için olduğunu, Türkiye'nin Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum hakkında doğru bilgilere sahip olursa Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin daha hızlı kurulacağı, Azerbaycan'ın Türkiye'nin deneyimlerinden daha çok faydalanacağı ve yardımların da daha verimli olacağını aktarmaktadır (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 18).

1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk devletin Türkiye olduğuna da değinen Haydar Aliyev yine Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni de 1992 Kasım'ında ilk tanıyan ülke olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu cesaretli adımının iki ülkenin kardeşliğini güçlendirdiğini ve dünya devletlerinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımada etkili olduğunu da belirtmektedir (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 18)

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasını üzerinden iki yıl geçtiğini, bu iki yılın Azerbaycan açısından çok büyük sorunlara sahne olduğunu belirten Haydar Aliyev 1987 yılının sonlarında 1988 yılının başlarında Azerbaycan'ın bölünüp parçalanması ve dağıtılması niyetinde olan Azerbaycan düşman

kuvvetlerinin Karabağ sorununu ortaya attıklarını ve sürekli olarak Ermenistan tarafından Azerbaycan topraklarına saldırıların olduğunu belirtmekte ve bu süreçte de Türkiye Cumhuriyeti tarafından kendilerine yardım edildiğini, bu yardımların daha çok manevi yardımlar olduğunu, Türkiye'nin Azerbaycan halkı için duydukları üzüntünün farkında olmadıkları için üzüntülerini dile getirmektedir. (TBMM, 1994, 69. Birleşim,18)

6 yıldır savaş durumunda olan Azerbaycan'ın iç işlerinde büyük değişiklikler olduğunu, farklı siyasi görüşlerin iktidara geldiğini anlatan Haydar Aliyev bu süreçte Azerbaycan'da devletin zayıfladığını, ordusunun zayıf düştüğünü ve tam olarak kurulamadığını bu nedenle de Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ve silahlı Ermeni örgütlerin Azerbaycan topraklarına karşı saldırılarına devam ettiği, bunun sonucu olarak da Azerbaycan topraklarının % 20'sinin Ermeni işgalinde olduğunu aktarmaktadır. Dağlık Karabağ'ın tamamının ve çevresinde birçok bölgenin de Ermeni işgalinde olduğu, buralardan göç etmek zorunda kalan 1 Milyon Azerbaycan vatandaşının olması gibi sorunların Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmesinin önünde büyük engel teşkil ettiğini, bu önemli engellere rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlık, demokratikleşme yolunda gitmeye devam edeceğini anlatmaktadır. Ermeni işgali altındaki Azerbaycan topraklarının kan dökülmeden, kayıp vermeden barış yoluyla Azerbaycan'a geri verilmesini istediklerini belirten Haydar Aliyev bu taleplerine olumlu yanıt verilmemesi durumunda son dönemde Azerbaycan Halkı'nın milli duygularının, vatani koruma isteklerinin, vatanperverlik ruhunun uyandığını, vatan topraklarına yeniden sahip olmak için asla savaştan kaçmayacaklarını. *"...Yani, bizim yolumuz sulh yoludur, barış yoludur, biz gan dökülmesinin taraftarı döğülük, girginin taraftarı döğülük, aynı zamanda Azerbaycan torpaklarının hamisininin (hepsinin) Azerbaycan torpağının elinde olmasına nail olmağa"* çalışmışık ve bundan sonra da çalışacağık. Buna göre de biz sonbağlar Azerbaycan Republikasının devlet guruculuğuna çok fikir veririk, ordunun gurulmasına fikir veririk ve size bildirmek istiyrem ki, Azerbaycan halkında son devirde millî ruh, vetenperverlik ruhu, vetani gorumak, vetani müdafaa etmek ruhu, vetana sahip çıkmak ruhu kalkıp oyanıptır (uyanmıştır) dövüş ruhu oyanıptır (uyanmıştır) ve artık Azerbaycanlılar derkedipler ki, (anlıyorlar ki) onlar öz torpaklarını, özleri müdafaa etmelidirler, öz torpaklarının sahipleri özleri olmalıdırlar..." sözleriyle ifade etmektedir (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 20). Vatan topraklarını işgalden bu inanç ve isteğin sonucu olarak Azerbaycan devleti tarafından son aylarda askeri alanlardaki gelişmeler, kurulan ordunun topraklarını kurtarmaya yetkin olduğunu, bunu da Ermenistan ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmanın ve bu çatışma sırasında bir kısım toprağın geri alınması örneği üzerinden aktarmaktadır.

Ayrıca Ermenistan ile aralarındaki sorunun uluslararası düzeyde AKİK, MİNSK Grupları olanaklarından da yararlanılarak barış yoluyla çözülmesini istediklerini belirtmekte ve bu konuda ABD, Rusya ve Türkiye'nin teşebbüste bulunmuş olmalarına rağmen hiçbir gelişme olmadığını da eklemekte, konu hakkında şunları ifade etmektedir. ...Biz, bu meseleleri sulh yoluyla halletmek istiyoruz ki, biz, çalışırız ki, beynelhalk teşkilatlarını imkânlarından istifade edek, biz çalışırız ki, Hatem AGİK teşkilatının imkânlarından istifade edek, Minsk Grubunun imkânlarından istifade edek, büyük devletlerin imkânlarından istifade edek. O cümleden, vaktiyle birke teşebbüste bulunmuş Amerika Birleşik Teşkilatları (Devletleri) Türkiye ve Rusya'nın imkânlarından istifade edek ve meselenin sulh ve danışıklıklar (müzakereler) yollarıyla halleder. Ancak teessüf ki, bunlar imdiye gedar heçbir netice vermiyiptir. Ancak biz ümidimizi kesmemişik. Biz hesap edirik ki, bu sahada, hele (daha) istifade olunmamış imkânlar var ve bu imkânlardan biz gelecekte de istifade edeceğiz. Yani, bizim yolumuz sulh yoludur, barış yoludur, biz gan dökülmesinin taraftarı döğülük, girginin taraftarı döğülük, aynı zamanda Azerbaycan torpaklarının hamisininin (hepsinin) Azerbaycan torpağının elinde olmasına nail olmağa" çalışmışık ve bundan sonra da çalışacağız... (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 19).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikası konusuna da değinen Haydar Aliyev bütün ülkelerle faydalı ilişkiler kurma isteklerinde olduklarını, batılı, doğulu ve komşu ülkelerle diplomatik ilişkiler kurmak istediklerini, bunun için de Türkiye'nin dış siyasetteki deneyimlerinden yararlanmak istediklerini, bu deneyimlerin kendileri için bir okul olduğunu aktarmakta ve çalışmalarını bu yönde sürdürdüklerini eklemektedir. Sözlerine Azerbaycan'ın 1993 Eylül ayında Bağımsız Devletler Birliği'ne üye olduğunu ifade eden Haydar Aliyev bu durumun Türkiye ve diğer ülke basınında Azerbaycan'ın bağımsızlığının elinden alınacağına dair haberlere yer verildiğini, bu değerlendirmenin yanlış olduğunu da eklemekte ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde olan 15 ülkeden 12'sinin Bağımsız Devletler Birliğine dahil olduğu, Azerbaycan'ın da bu birliğe girmesi nedeniyle herhangi bir kaybının olmadığı, hatta birlikte özellikle Ermeni saldırılarını kanıtlama olanaklarının bulunduğunu aktarmaktadır (TBMM, 1994, 20). Bu konuyu da 24 Aralık 1993 tarihinde Aşkabat'ta düzenlenen Bağımsız Devletler Birliği toplantısında Azerbaycan adına yaptığı konuşma örneği üzerinden anlatmaktadır. Haydar Aliyev bu toplantıda Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırılarının ve işgalinin resmi politikaları gereği ve Azerbaycan kaynaklarını zenginliğini ele geçirmek amacına yönelik olduğunu somut bilgilerle ortaya koyduğunu belirtmekte ve birlikte olmamaları halinde mevcut durumu birlik üyesi ülkelerin temsilcileri ve kamuoyuna aktarmalarının mümkün olmayacağını eklemektedir. Haydar Aliyev'in Bağımsız Devletler Birliği'nde yaptığı

konuşma aynı zamanda birlik üyesi bir devletin, Ermenistan'ın diğer üye ülke Azerbaycan Topraklarına saldırısının resmi olarak belgelenmesini sağlamıştır. Azerbaycan'ın birliğe girmesinin bağımsızlıklarına zarar vermeyeceğini, hatta daha da sağlamlaştıracağını söylemekte ve Ermenistan, Gürcistan gibi birlik üyesi devletlerde dış ülkelerin askeri üsleri, orduları olduğunu, Azerbaycan'ın hiçbir şeyi olmadığını, sadece kendi ordusuna, askerlerine sahip olduğunu belirtmekte ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının sonsuza kadar süreceğini, hiçbir zaman bağımsızlıktan vazgeçmeyeceklerini vurgulamaktadır (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 21).

Türkiye'nin o güne kadar dostluk ve kardeşlik kaygısı ile nasıl Azerbaycan'ın yanında yer aldıysa bu günden sonra da yanında olduğunu, olması gerektiğini ifade eden Haydar Aliyev bu sözlerini uzak geleceği bile görebilen 60 yıl önce mevcut durumu öngören Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. Yıl Nutkunda dile getirdiği *“Bugün Sovyet ittifaki bizim dostumuz, gomşumuz ve müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Lakin, sabah ne olacaktır? Bugün her kim müeyyen edebilmez. Nen ki, (belki) Osmanlı kibi Avusturya, Macaristan kibi parçalanabilir, küçülebilir. Bugün elinde berk berk tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilir. Dünya yeni bir müvazenete geçebilir. O zaman Türkiye ne edeceğini bilmelidir. Bizim bu dostumuzun idareciliği altında dili bir, dini bir, mahiyeti bir, kardaşlarımız vardır. Onlara sahip çıkmağa hazır olmalıyız. Hazır olmamız, susarak o günü gözlemek değildir. Hazır olmağ lazımdır, milletler buna nece hazırlasın Menevi körpüleri muhkem saklayırlar, dil bir körpüdür, inan bir körpüdür, tarih bir körpüdür. Kösterimize gayıtmalı ve hadiseleri bölen tarihimizin içinde bütevmeliyiz. Onları, harici Türklere bize yakınlaştırmalı gözleyebilmeliyiz. Bizim onlara yakınlaşmamız lazımdır.”* sözleri ile teyit etmektedir (TBMM, 1994, 69. Birleşim, 19).

Haydar Aliyev Mustafa Kemal Atatürk'ün vasiyeti olarak ifade ettiği bu durumu bağımsız dost ve kardeş ülke Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye'nin dostluk ve kardeşliğine daha çok ihtiyacı olduğunu, Türkiye'de bulunduğu sürede yaptıkları ve yapacakları görüşmelerin de Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkilerinin olumlu yönde artacağını gösterdiğini de ifade etmektedir.

Haydar Aliyev TBMM'deki gündem dışı konuşmasını *“...Yaşasın büyük Türkiye Cumhuriyeti*

— Dahi Mustafa Kemal Atatürk'ün vasiyetlerini yerine getirerek, Türkiye halkının gelecek hayatına biz gardaş kimi inanırık ve ümit varak ki, (varız ki,) sizin gelecek hayatınızda yeni yeni nailiyetler elde olacaktır. Yaşasın Türkiye-Azerbaycan dostluğu yaşasın Türk halkının Azerbaycan halkıyla gardaşlık

sarsılmaz, dostluğu.”(TBMM, 1994, 69. Birleşim, 21-22) sözleriyle bitirmiş ve tüm katılımcılar tarafından ayakta alkışlanmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ikinci kez 1997 yılında 20. Dönem, 2. Yasama yılında 6.5.1997 tarihli 89. Birleşime katılan Haydar Aliyev Mecliste bir konuşma yapmıştır. Haydar Aliyev’in konuşmasından birkaç gün önce 1.5.1997 Tarihli 88. Birleşimde Refah Partisi Hatay Milletvekili Mehmet Silay Azerbaycan Halkına karşı Türkiye’nin sorunlarına ilişkin bir konuşma yapmış ve konuşmasında şu konuları dile getirmiştir. Öncelikle Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes antlaşması olmasına rağmen Ermeni güçlerinin Azerbaycan’a saldırılarının devam ettiğini ifade etmekte ve 20 Ocak 1990 olaylarına dikkat çekmektedir. Azerbaycan ve Türkiye’nin ortak geçmişine, Türklüğüne ve kardeşliğine vurgu yapmakta ve bunu şu sözlerle ifade etmektedir. *“Yüzde 954 Müslüman olan Azerbaycan Halkı, ortak tarih, inanç ve kültür bağlarıyla, Anadolu halkıyla aynı ülkü, ideal ve aynı kaderi paylaşmaktadır... tarih, insanlığın hafızasıdır. Tarih, milletlerin hafızasıdır. 1071 Malazgirt zaferinde, Bizans’a karşı çarpışan Türk ordusunun büyük ekseriyetini Azeri birlikleri oluşturuyordu; yani, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Azerilerin büyük payları ve katkıları var. Sıra Osmanlıya geldiğinde, Mehmet Emin Resulzade’nin çağrısı üzerine, Bakı’yu Ermeni işgalinden temizleyen Yüzbaşı Gani Efendinin komutasındaki Kafkas-İslam ordusunu oluşturan, Anadolu çocuklarıdır; yani, sizlersiniz; ancak, özgürlük ve onurlarına düşkün olan bu şerefli milletin, yani Azerbaycan Türklüğünün vatanı, saldırgan ve şumarık Ermeniler tarafından, bugün kısmi işgal altındadır ve bu sefer, yardım etme sırası, Türkiye Cumhuriyetine gelmiştir; çünkü, Transkafkasya ile Büyük Kafkas Dağları arasında uzanan kıta Azerbaycan’ının dörtte biri, açıktan Rus destekli Ermenilerin fülî işgali altındadır...”*, Mehmet Silay Karabağ Sorununa da değinmekte, konuşmasında bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır. *“... Değerli milletvekilleri, gerçek şu ki: Kardeş Azerbaycan vatanının toprak bütünlüğü, bugün tehlike altındadır. 1992’den beri, Kubatlı, Laçın, Ağdam Fuzuli, Şuşa ve Kelbecer işgal altındadır. Bölgeden kaçan siviller ise, Kafkas maverasının acımasız, soğuk ikliminde, arazide, açık havada, Kızılây çadırlarında yaşıyor. Yurtlarından uzakta yaşayan ve sayıları 1 milyonu aşkın muhacire gıda ve ilaç yardımı, başta Türkiye, sonra, Birleşmiş Milletler ve İnsani Yardım Teşkilatı; yani, yurt dışında çalışan vefalı işçi kardeşlerimiz tarafından yapılıyor; yaniı wçıklar tarafından çıra gibi yakıldıkları zaman aklınıza gelen işçi kardeşlerimiz tarafından!.. Azerbaycan ile Ermenistan arasında, dört yıldır, yapılan ateşkes anlaşması, Ermeniler tarafından bozulmuştur. Üstelik, Ermenistan, geri çekilme koşulu olarak, Yukarı Karabağ ile birlikte işgal ettiği Laçın ve Şuşa’yu da istiyor.”* Azerbaycan Ermenistan savaşı nedeniyle zor durumda olan Azerbaycan’a yardımların yetersizliğinden söz etmekte

özellikle askeri alanda desteğin önemine vurgu (TBMM, 1997, 88. Bileşim, 527-528)

Haydar Aliyev TBMM'de 6 Mayıs 1997 yılında katıldığı Birinci oturum saat 15:00'te başlamış, Oturum Başkanlığını Başkanvekili Yasin Hatipoğlu, Katip Üyelikleri de Konya Milletvekili Ali Günaydın ile Aydın Milletvekili M. Fatih Atay yapmıştır. Meclis Başkanvekili Yasin Hatipoğlu'nun Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Genel Kurula hitaben konuşma yapma isteğini oylamaya sunmasının ardından Haydar Aliyev'i alkışlar eşliğinde kürsüye davet etmiştir.

Konuşması sık sık alkışlarla kesilen Haydar Aliyev Kürsüye çıkmış, Başkan ve hazurun selamlamasının ardından Azerbaycan halkının sevgi ve selamlarını iletmiş ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in daveti üzerine Türkiye'ye resmi bir ziyaret için geldiğini, Türkiye'de önemli temaslarda bulunduğunu ve 8 anlaşma imzalandığını, bu yapılan temaslara ve anlaşmaların Türkiye- Azerbaycan dostluk ve arkadaşlığını daha da güçlendirerek iki ülkenin tarihinde yeni aşamalar kaydettiğini söylemiştir. Özellikle iki ülke arasında stratejik işbirliğine yönelik antlaşmaya vurgu yapan Haydar Aliyev bu antlaşmanın tarihi bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir.

TBMM'nin geçmiş tarihinden de söz eden Haydar Aliyev 77 yıl önce Türk Halkı tarafından kurulan TBMM'nin Doğu'da Müslüman ülkelerde, doğu ile batının birleştiği noktada XX. Yüzyılın başlarında Türklerin demokrasiye, demokratik kanun ve kurallara, hukukun üstünlüğüne, birlik ve beraberliğe olan inançlarını ifade etmektedir. Anıtkabir'de ebedi istirahatgahını ziyaret ettiği, hatırası ve ruhu karşısında baş eğdiği Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurucusu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk ve Silah Arkadaşlarının Türk halkını daha aydınlık, çağdaş ileri seviyeye taşımak amacıyla olduklarını ifade eden Haydar Aliyev Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği hâkimiyetindeyken bile Azerbaycan Halkının Türkiye'deki gelişmeleri kitaplardan, gazetelerden takip ettiklerini, dünya basınında TBMM hakkında yer alan haberlerin kendilerini gururlandırdığını da sözlerine eklemektedir. (TBMM, 1997, 89. Bileşim, 11, 12)

Konuşması sırasında Azerbaycan- Türkiye'nin ortak tarihine, kültürüne, dostluğuna defalarca vurgu yapan Haydar Aliyev bu düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir. *"Türkiye Azerbaycan'ın yakın dostudur; gardaşdır; bizim için en yakın ülkedir. Türkiye ile Azerbaycan arasında, Türk halıyla Azerbaycan Halı arasındaki alagâlerin, kadim ve çok zengin tarihi var. Biz, asırlardan asırlara geçerek, bir yerde yaşamışık; bir yerde ülkemizi, milletimizi, dinimizi, dilimizi, millî ananelerimizi korumuşık, saklamışık ve bugün de bir yerdeyiz. Azerbaycan Halı Türkiye ile dostluğunu büyük bir saadet hesap edir ve Türkiye*

ile imdiye kadar olan alagaların daha da yükseğlere kalması için çalışır. Bizim tarihi köklerimiz, sizin için de bizim için de ezizdir; bizim için Yunis Emre de ezizdir, Dede Gorgut da ezizdir, Manas da ezizdir, Fuzulî de ezizdir, Nizamî de ezizdir; bizim için, bizim 20 nci Asırda yazıp yaratmış şahsiyetler de ezizdir; o cümleden, Tefîk Fikret de ezizdir, Reşat Nuri de ezizdir, Abdüllhak Hami t de ezizdir ve muasır 20 nci Asırda Azerbaycan Halkının yetirdiği büyük yazıcılar, şairler, bestekârlar, alimler de ezizdir. (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 12)

XIX. Yüzyıl başlarında bağımsızlığını aybeden Azerbaycan'ın XX. Yüzyıl başlarında 1918'de ilk demokratik bir cumhuriyet kurulduğunu aktaran, bu cumhuriyet rejiminin Sovyet yönetimin gelmesi nedeniyle çok uzun ömürlü olamadığını anlatan Haydar Aliyev aynı zamanda bu dönemde I. Dünya Savaşı'ndan sonra öncelikle Türkiye ve Kafkasya ve Azerbaycan'da çatışmaların olduğunu, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Petrollerini ele geçirmek amacıyla saldırılar olduğunu, Azerbaycan Halkının büyük zararlar gördüğünü aktarmıştır. Aliyev sözlerine bu yıllarda başta Bakü olmak üzere Karabağ, Gence, Nahçıvan ve Azerbaycan'ın başka bölgelerinde Ermeni saldırıları olduğunu ve bu yıllarda Türkiye'nin yanlarında olduğunu, Kafkas Ordusu'nun Azerbaycan'a geldiğini ve Azerbaycan halkını birçok yerde Ermeni katliamından kurtardığını ve Azerbaycan'ın bu desteği hiçbir zaman unutmadığını da eklemiştir.

Haydar Aliyev konuşmasında son 70 yılda Türkiye ve Azerbaycan'ın birbirinden uzak kaldığını, ancak bu dönemde Türkiye'nin bağımsız bir devlet, cumhuriyet kimliğine göre geliştiğini, Azerbaycan'ın ise bağımsızlığını kaybettiğini, Sovyet yönetiminde bir çok şeyden mahrum kalmasına rağmen milli ve manevi değerlerini, anadillerini, dinlerini koruduğunu, ayrıca Azerbaycan halkının bu süreçte aldığı yüksek düzeyde eğitim sayesinde ilim, bilim ve medeniyette büyük ilerleme kaydettiğini de aktarmıştır (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 13)

Azerbaycan'ın çok büyük badireler atlatması ve önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmasına rağmen bağımsızlığını kazandığını, bağımsızlığı koruyacaklarını, bağımsız milli bir devlet olarak uluslararası düzeyde temsil edildiğini aktaran Aliyev bu konuda şunları söylemiştir.

“Biz, bu yılları yaşamışık, geçmişik, ikkiler vermişik, zerbelere maruz kalmışık, hamsa dözmüşük; ama, en büyük hoşbakklik Azerbaycan için ondan ibarettir ki, Azerbaycan, nihayet millî azatlığına nail olup, devlet müstakilligine nail oluptur ve artık devlet müstakilligini de mühkemlendiriptir, güçlendiriptir. Azerbaycan, indi, dünya birliğine dahildir. Beynel halk teşkilatların hamsi Özgüdür, dünya birliğinin beraber bir devletidir. Azerbaycan'ın devlet müstakilligi, bizim halkımızın tarihi naliyatıdır. Biz, bu naliyatman fakr edirik ve devlet müstakilligini

gözbeğimiz kibin koruyup, saklayacağız. Ne kadar çetin olsa da, ne kadar bize taziyeler olsa da, biz, devlet müstakillüğümüzü hiç vakit elimizden vermeyeceğiz. (Alkışlar) Ona göre, men, bugün, sizin karşınızda mesuliyetle beyan edirem ki, Azerbaycan'ın devlet müstakillığı ebedîdir, dönmezdir, sarsılmazdır.” (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 13)

Haydar Aliyev 1988 yılından itibaren Azerbaycan topraklarına Ermeni saldırılarının olduğunu, Azerbaycan Türklerinin yurdu olan Karabağ topraklarının büyük Ermenistan kurma hayalinde olan Ermeniler tarafından ele geçirilerek Ermenistan'a bağlanması isteklerini yürürlüğe koymaya başladıklarını, Ermenilerin Azerbaycan'ın Karabağ Topraklarına saldırılarının tesadüf olmadığını, II. Dünya Savaşı sonrasında güçlenen Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin doğusunda yer alan vilayetlerin de Ermenistan'a ve Gürcistan'a ait olduğunu iddia etmesine rağmen Türk Devlet Adamlarının “ *Böyük Atatürk'ün vasiyetlerine sadık olarak çok düzgün siyaset apardılar; çok düzgün haricî siyaset apardılar ve o çetin devirde, Türkiye'nin topraklarına iddiaların çok kızgın kalktığı bir devirde, Türkiye'nin başlıları, Türkiye'nin halkı, Türkiye'nin devleti, Türkiye'nin bütünlüğünü koruyup saklayabildi.* “demıştır (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 13).

Konuşmasında Azerbaycan'a karşı Ermeni saldırılarından sıkça söz etmekte ve işgal edilen topraklardan göç etmek zorunda kalan bir milyon Azerbaycan Türkü'nün Bakü ve çevresinde kurulan çadırlarda çok zor koşullarda yaşamak zorunda oldukları belirten Haydar Aliyev 1994 yılında bir hafta süren Azerbaycan –Ermenistan çatışmalarının dışında ateşkes durumunun devam etmekte olduğunu da belirtmektedir. Son üç yıldır süren ateşkesine rağmen hala Azerbaycan topraklarının Ermeni işgali altında olduğunu da sözlerine ekleyen Aliyev asıl görevlerinin bu toprakların işgalden kurtarılacak o topraklardan göç etmek zorunda kalan vatandaşların yeniden öz yurtlarına yerleştirmek olduğunu şağda verildiği şekilde ifade etmektedir. “ *Müstakillüğümüzü elde ederken, artık, biz, böyle bir tecavüz altındaydık ve Dağlık Karabağ, artık demiyorlar ki, Azerbaycan'ın hâkimiyetinden çıkmıştır.. Ondan sonra, ...Ermenistan silahlı kuvveleri, Azerbaycan topraklarının diğer hissesini de işgal etmeye nail oldular ve nihayet, indi, Azerbaycan arazisininin 20 faizi, Ermenistan silahlı kuvveleri tarafından işgal ediliptir; onların işgali altındadır ve bu işgal olmuş topraklardan, 1 milyondan artık Azerbaycan vatandaşı, sizin gardaş, bacularınız, didergin düşükler, kaçgın vaziyetindedirler. Ekseriyeti onların çadırlarda yaşayırlar ... Bildiğiniz gibi, bundan üç yıl önce 1994'ün Mai ayının 12'sinde - bir hafta sonra tamam.olacak- Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşin durdurulması hakkında sazaş elde olurluktur; üç yıldır ki, ateş yoktur. Bu, büyük nahlıyattır. Kan dökülmiyör, biz şebitler vermirik, insanlarımız müeeyen kadar rahatfaşıktır; ancak, verdiğimiz şebitler, şebitlerin kan gussesı, o insanların*

hem vücudunda, bedeninde hem kalbinde taşıdıkları yaralar, Azerbaycan'a vurulan bu zerbeler bizi rahat bırakabilmez. Aynı zamanda, bizim topraklarımız işgal altındadır; bizim vatandaşlarımız çadırlarda yaşıyorlar. Ona göre de, ateşkesin üç yıl devam etmesi müspet bir hal olmağa beraber, aynı zamanda, büyük sulhun elde edilmesi, Ermenistan-Azerbaycan münakaşasına son koyulması ve Azerbaycan'ın işgal olunmuş topraklarının azat olunması, gıdergin düşmüş Azerbaycan vatandaşlarının öz yerine yurtuna kayıtmaları, bizim karşıımızda duran esas vazifedir. Bu meseleyen, bilirsiniz ki, biz meşgul oluruk ve büyük memnuniyet, minnettarlık hissiyle demek istem ki, Azerbaycan'a Ermenistan tecavüzü başlayandan indiyeye kadar, Türkiye, Türkiye'nin halkı, Türkiye'nin devleti, Türkiye'nin Cumhuriyeti, hamisi Azerbaycan'ın yanındadırlar; Azerbaycan'la bir yerdedirler. Bizim derdimize siz hemşe serilisiniz ve bu meseleyi tek dert gam çekmek değil, bu meseleden Azerbaycan'ı hılas etmek için, biz, Türkiye'nin desteğini, emeli yardımını daimi hissetmişik ve hissedirik..." (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 14-15).

Dağlık Karabağ sorununun çözümü amacıyla devreye giren MİNS Grubu hakkında da bilgi veren Haydar Aliyev 1996 yılı Aralık ayında Lizbon'da yapılan toplantıda iki ülke arasında süren çatışmaların barış yoluyla sonuçlanmasına ilişkin alınan ve toplantıya katılan 54 üyeden 53 Devlet başkanının desteklediği ve Lizbon Prensipleri olarak bilinen üç önemli kararı da TBMM'deki konuşmasında dile getirmiştir. Bunlar;

"Birincisi, Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın arazi bütünlüğünü tanımaması. Çünkü, Ermenistan, imdiye kadar, Azerbaycan'ın arazi bütünlüğünü tanımak istemiyor.

İkincisi, Dağlık Karabağ, Azerbaycan respublikasının terkinde yüksek statüslü, aftanomye, yüksek dereceli özünü idare etme hükmü verilmesi,

Üçüncüsü; Dağlık Karabağ'ın bütün ahalisine, yani Ermeni Azerbaycan ahalisinin hamsına tehlikesizlik, güvenlik zamaneti verilmesi." (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 15-16).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra ve Ermenistan'la savaştığı süreçte içerde de iktidarı kaybetmek istemeyen kimi güçlerin silahlandığını, 1993 yılı Haziran ayında Azerbaycan'da Devlet Krizi olduğunu, bunun üzerine 15 Haziran 1993 tarihinde Nahçıvan'dan Bakü'ye davet edildiğini ve Azerbaycan Parlamentosu'nun başkanlığını üstlendiğini anlatan Haydar Aliyev bu dönemle ilgili TBMM'ne hesap verdiğini ifade etmiştir. Aliyev bu konuda şunları söylemiştir. *"1993 üncü yılın İyun ayının 15'inde, men, Parlamentin Sadri, Başkanı vazifesini üzerime götürdüm. Ancak, iki gün ondan sonra, Azerbaycan'ın o vakhi presidenti Ebulfeyz Aliyev Elçibey,*

gizli olarak, öz vazifesini bırakıp terk etti ve Bakú'den kaçtı ve imdiye gadar da Bakú'ye dönmüyüpdür ve böylelikle, imdi tasavvur edin; men Azerbaycan'da tek kaldım, Cumburbaşkan, president yok, Başnazır yok; men, hem Parlament Başkan hem de Presidentin, Cumburbaşkanının, sizin sözünle desek “vekili” gibi, selahiyetlerini hayata geçiren şahıs gibi iştirak... Bir talış cumhuriyeti düzelttiler orda, Azerbaycan'ın büyük bir bölgesini ele geçirdiler, Gence'de hemen Suret Hüseyinov, hansı ki, vaktiyle bu Ebulfeyz Elçibey tarafından Dağlık Karabağ'da en yüksek presidentin selahiyetli numayendesi ve en yüksek harbi vazifeni ona vermişler ki, güya o harb aparacaktı, Ermenileri garşısını alacaktı; o da, heç bir ubarede, harbe hazırlıq olmayan adam, yun fabrikasının geçmişte direktörü olan adam, gendi 35 yaşında olan bir adam, aynı zamanda çok mafyoz, narkotik işlerle meşgul olan bir adama getirip bole bir vezife vermişler. Onun eline vermişler, hem ordunun o cephede komutanlığını hem presidentin (cumburbaşkanının) selahiyetli numayendeliğini hem de başbakanın yardımcı vezifesini... Bu genç adam da, akılsız adam ki, reşip ki, benim elimde bir böyle vezife var demeyle, bir abdim kalup ki, gedip cumburbaşkanı olum. Ona göre de, silahlan toplayıp Bakú'ye hücum etmeye başlamıştı. Ancak, men, Bakú'ye gelerken, o hale, Gence'de öz güçleriyle oturmuştu ve talış cumhuriyetini yaratmış adamlar da onlarla irtibattaydılar. Siz bilirsiniz ki, o vakt, yaramaz bir adam, Rahim Gaziyev adlı bir şahıs, geçmişte, Halk Cephesinin, güya liderlerinden biri olan adamı da getirip Müdafaa Nazırı (Savunma Bakanı) koymuştular. O da ki.bir taraftan, başka bir ülkenin harici keşfiyatına hizmet eden bir adamdı; aynı zamanda, çok başarısız ve işi bilmeyen adamdı; yani, bu, ne harpte olupdu, ne savaştta olupdu, hardı san, melum olup, özde bir kikib melum olmuştu geçmişte. Böyle bir veziyet yaranmıştı aziz dostlar; ona göre de, men, tek kaldım. Oradan, Gence'den yine hücumlar devam edir. Böyle bir şeraitte, Azerbaycan'ı bu krizden çıkarmak lazımdı... çıkarttık krizden; ama, men, o vakt mecbur oldum, hemetos Suret Hüseyinov'u getirip, Azerbaycan'da Başbakan tayin edim; çünkü, başka yolu yoktu, onun elinde çok büyük harbiseler vardı. Ben, onu Başbakan tayin ettim ki, belki terbiye ediyim! Çünkü, bilirsiniz ki, ayırı da meşeden tutup getirip, birçok şeyi öğretme olur; hatta o bazen raks da edir. Ancak, böyle adamları görseniz, terbiye etmem mümkün değilmiş. Çünkü, onun kafası, o kadar dardı ki, biz, istediğimiz şeyleri kabul edebilmedi ve nihayet, 94 üncü yılın October ayında o, beni de devirme için yeni bir derbe başladı ve onun elinde de silahlar vardı; ama, benim elimde silah yoktu yine de; çünkü, Başbakan, kimi, silahlar onun elindeydi; ancak, halk benim elimdeydi. Bilirsiniz ki, men televizyeye halka müracaat ettim ve iki saatin içerisinde, gece vakti saat 23.00'ü geçmişti, Baku'nun vatandaşlarından yarım milyon adam President Sarayının önündeki meydana toplandı, bütün sarayı muhasaraya aldılar ve meni müdafaa ettiler. Onlar ise, bunu görüp geçdilar.” (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 15-16).

16 Haziran 1993 yılında Bakü’de Azatlık Meydanı’nda toplanan bir milyondan fazla insanın kendisini desteklediğini belirten Haydar Aliyev isyana kalkışanların Azernbaycan’dan kaçtıklarını, aradan geçen sürede bunların birer birer yakalanarak getirildiğini ve hapiste cezalarını çekmekte olduklarını aktarmıştır. Azerbaycan’da silaha sahip olan kimi kişilerin silah gücüyle hakimiyeti ele geçireceklerine inandıkları için daha sonra da 1994 yılı Ekim ayı ve 1995 yılı Mart ayında isyana kalkışıldığını hatta kendisine iltümatom verildiğini belirten Aliyev bu konu ile ilgili şunları söylemiştir. “*Yine bir problem yarandı; mene iltümatom verdiler; ki, “Haydar Aliyev istifa vermelidir; yoksa biz onu öldüreceğiz” Men dedim “men böyle şeylerden çok görmüşem, daha korkmüram” Çok danışıklıklar apardım onlarla, yola getirmek istedim; ama, yola gelmediler.* (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 17). Ayrıca Azerbaycan’da mevcut siyasi partilerin kimilerinin bu isyancılarla gizlice ilişkiye girdiklerini, 1995 yılında Kopenhag’dan dönüşü sırasında kendisini havaalanında öldürmek için yaptıkları planın Kendisine Süleyman Demirel’in bildirdiğini anlatmış ve isyancıların 17 Mart 1995’te Cumhurbaşkanlığı Sarayına, televizyon merkezine, Savunma Bakanlığı’na, İç İşleri Bakanlığı’na saldırdıklarını fakat bu saldırılara karşı başarılı olduklarını da aktarmıştır. Bu sözlerine kendisine karşı darbe hazırlanmasında ne yazık ki az da olsa Türkiye’nin de katkısı olduğunu da eklemiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir. “*Çok büyük, bilirsiniz, maalesef, siz değilsiniz, teessüf hissiyle değinmek istiyremki, hemen bu derbenin hazırlanmasında bir nice Türkiye vatandaşları da iştirak etmiştiler. Men, bunu, evveller heç yerde dememişim ve vaktiyle gizledirdim. Çünkü, men hesap edirdim ki, biz bu şeylerin öhtesinden geldik. Heç bir şey, Türkiye-Azerbaycan alakalarına leke getirmemelidir; ancak, hemen o, bu derbeni hazırlayanlardan biri, Ferman Demirkol adında bir şahıs. Sonra, biz onu bıraktık, geldi buraya gizli olarak Türkiye’ye. Dediler ki, bu Türkiye’de gizli yaşayacak, men de dedim, tabii, biz de bunu aşmayacak, geldi sizin televizyada, gazetyada, filanda feşmekanda açmalar verdi, ve cürbecür yalanlar danıştı. Kimdi bu adam? Vaktiyle, Halk Cephesi hâkimiyeti vakti, gelip, burada sizde bir TİKA Teşkilatı var, o teşkilatın orada nümayendesi, ondan maaş alır. Eyni zamanda, bu, Azerbaycan Parlamentinde getirip bunu müşavir goydular. Eyni zamanda, bunu Azerbaycan Devlet Üniversitesine getirip bir muallim vazifesi veripler; ancak, bu, ne müşavirlik edip ne TİKA işiyle meşgul olup ne de muallimlik edip, gedip koşuluktu cinayetkârlara ve onlarla birlikte bu derbeni hazırlayıptı. Buna da söz veripler ki, sen de bu devlet şurasının uzvu olacaksan, demek burada bir vazife alacaksan.*

Sonra, bir başka Türk vatandaşı, Kenan Gürel, bunlar teessüfler ki, Türkiye’nin bazı şahıslarıyla alakadar olmuşlular ve o derbede, âbura kadar iştirak etmiştiler. Biz, bunu evvellerde hissetmiştik; ama, bu mesele açılandan sonra bildik. Ancak, bunlar hapsi geride kalıp artık, biz bunlarla da öttük, eştik. Bakmayarak ki,

hemen o derbeni yaradan adamların bazıları kaçtılar; yine de Moskova'da, garpta, başka ülkelerde gizlendiler. Onlardan birisi de Türkiye'de gizlenir; men bunu da demek istirem ve men rica etmişim sizin emniyet organlarından ki, onları tapıp Azerbaycan'a teslim etsinler. Teessüf ki, bunu indiyeye kadar etmeyipiler... Şüphesiz ki, o gizlenmiş, ayrı ayrı terörist gruplar yine de var; Rusya'da, başka ülkelerde yerleşirler. Biz, onlardan hâlâ daha tamamıyla canımızı kurtarmamışız, tesadüfen yine bir hadise olabilir. Ancak, biz, eminamamlık yaratmışız, kanun, kaide yaratmışız, her ev öz işini bilir; kanunun hâkimliğini, kanunun âliliğini temin etmişiz. (Alkışlar) İnsanlar, imdi rahat yaşıyorlar ve böyle bir şeraitte, biz, Azerbaycan'da, Azerbaycan'ın dahil işleriyle meşgul olmaya imkân taptık.” (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 18).

1995 yılı Kasım ayında Azerbaycan Anayasa'sının kabul edildiğini, ilk kez 1995 yılı Aralık ayında Bağımsız Azerbaycan'da çok partili sisteme geçildiğini, demokratik bir seçim olduğunu ve parlamentonun oluşturulduğunu belirten Haydar Aliyev bu süreçte aynı zamanda özgürlüklerin de teminat altına alındığını ifade etmektedir.

1995 yılının ikinci yarısından itibaren ve 1996 yılı ve 1997 yılının ilk evresinde ekonomik reformların, özelleştirmelerin yapıldığını, Toprak Islah Kanunu'nun kabul edildiğini de anlatan Aliyev daha önce Sovyet döneminde devlet mülkü olan toprakların özel mülkiyete geçeceğini anlatmıştır.

Hazırlanan reformların hayata geçirilmesi, ticaretin liberalleşmesi, hayvancılığın, gıda ürünlerinin özelleştirilmesi gibi konularda hızla hareket ettiklerini de anlatan Aliyev Türkiye- Azerbaycan arasında artan ticari ilişkilere de değinmiştir. *“Türkiye ile Azerbaycan arasında ticaret alakaları, mal mübadelesi son üç yılda üç defa artıptır. Düz dümütlet rakamlar o kadar büyük değil. Bizim alakalarımız daha da gerek geniş olsun ve ticaret daha da çok olsun ve bu ticaret alakalarında, Türkiye'den Azerbaycan'a mal gelmesi daha da çoktu, nen ki Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelmesi. Bu da tabiidir, buna da biz itiraz etmirik; ancak, bunun hecmi artmalıdır ve biz, bunu artırmaya da çalışırık ve bundan sonra da çalışacayık.” (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 20).*

Azerbaycan Petrollerini naklinin sağlanmasına yönelik olarak imzalanan iki adet petrol boru hattı döşenmesine ilişkin antlaşmadan da söz eden Haydar Aliyev Rusya'nı karşı olmadığını, Türkiye'nin ve batının bu antlaşmadan memnun olduğunu, boru hattının 1998 yılları sonlarında Türkiye'ye ulaşacağını düşündüklerini, kendilerinin daha büyük boru hatları döşenmesi ve Azerbaycan ve Türkiye'nin bundan daha fazla yarar sağlayacağını bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve kendisinin imzaladıkları antlaşmaya göre en kısa sürede Bakü- Ceyhan Boru Hattı'nın inşa edilmesi isteklerini sözlerine eklemektedir. Bunun yansısı Aliyev 13 Mayıs 1997'de

Aşkatat'ta yapılacak olan toplantıda Türkmənistan doğalgazının Azerbaycan topraklarından Hazar'ın altından Türkiye'ye aktarılması projesinin de hayata geçirilmesi konusunda çalışmaların olduğunu aktarmakta, Özellikle Azerbaycan'da çok zengin petrol yataklarının olduğu ve dost ve kardeş ülke Türkiye'nin de bundan yararlanmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.

Azerbaycan'ın çok önemli sorunları olmasına rağmen geleceğlerinin parlak olduğunu, en önemli sorunlarının ise Rusya'dan stratejik destek ve silah desteği alan Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarına yönelik saldırılarını olduğunu, kendilerinin bu durumdan rahatsız olduklarını ve rahatsızlıklarını Rusya Cumhurbaşkanı'na yazdığı üç mektup ile dile getirdiğini şu sözleri ile ifade etmektedir.” *Bilirsiniz ki, sizinle serhat olan Ermenistan'da Rusya'nın büyük silahlı desteleri var, askerî hisseleri var. Onlar, orada, artık, askerî bazı statüsü alıplar ve Rusya ile Ermenistan arasında Askerî İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır ve bu anlaşma da Rusya ve Ermenistan Parlarhentlerinde tasdik olunmaktadır ve sizin sınırlarda da, Ermenistan-Türkiye sınırlarını koruyan askerler de Rusya'nın askerleridir.... Ben bunu açıkça demişem Rusya'nın başçularına, Rusya'nın devletinin başçularına demişem, demişem ki, niçin siz Ermenistan'da askerî bazı saklıyorsunuz, neye göre?.. Siz, kimden hücum gözlüyorsunuz? Bir aldaki Ermenistan'ın Rusya ile hiç sınırı yoktur. Ermenistan arazi nokterileriyle Rusya bağlı değil. Ermenistan küçük bir araziye maliktir; ama, bu arazi silahlarla doludur, askerlerle... Ben demişem, ne için bunu ediyorsunuz? Eğer, siz, Türkiye'den, özünüze karşı hücum gözlüyorsanız, Türkiye, hiç bak bunu etmez... Azerbaycan'ı da artık yirmi fayzın gelip Ermenistan'ı işgal ediktir. Böyle bir halda, Ermenistan'da bu kadar askerinin bazularının saklanması ne ehemmiyeti var?... Son iki ayda, malum olmaktadır ki, Rusya'dan Ermenistan'a son Uç il erzinde 1 milyar dolar değerinde ağır silahlar verilmiştir. Tanklar... T-72 tankı -en muasar tanktır; Rus tanklarıdır- silahlı maşınlar, toplar, roketler, çok uzağı vuran roketler.. O roketler ki, hansılardır ki kiple vermişler onlar onda. Siz, Türkiye'de, bir hakü kalktı ona göre, kiple verilmişti. Hemen o roketlerden de, orada gelipti ve başka; çok güçlü ateş açan silahlar verildi. Bu yakınlarda, malumat aldım ki, hatta, kimyevî silahlar da ora geçiltiktir. • 1 milyar değerinde, Rusya'nın Ermenistan'a silah vermesi, artık, Rusya'nın devlet organları, ‘ Savunma Bakanlığı tarafından... Rusya'nın Parlarmentinde bu Savunma Komitesi var; o komitenin apardığı araştırmadan meyan olup ve Rusya'nın Parlarmentinde müzakere olunmaktadır ve veriliptir Rusya'nın savcısına ki, bu yoklanılsın; yani, kim bunu edip kimi cezalandırmak lazımdı. “ (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 21).*

TBMM'sinde Azerbaycan'ın mevcut durumu hakkında bilgilerin paylaşmayı bir borç olarak bildiğini ifade eden Haydar Aliyev özellikle Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun barış yoluyla çözülmesini

istediklerin, üç yıl önce imzalanan ateşkes antlaşmasına uyduklarını, 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın Ermenistan'ın topraklarında hak iddia etmediğini, kendi toprak bütünlüğünü korumaya çalıştıklarını, Türkiye'nin rolünün Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında ve Kafkaslarda barış gelmesi için önemli olduğunu ifade etmektedir. Bu durumu da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "*cibanda sulh, yurtta sulh, bölgede sulh*" sözleriyle anlatmaktadır.

Azerbaycan Umum millî Lideri Haydar Aliyev konuşmasının sonunda Türkiye- Azerbaycan dostluğuna değinmiş ve sözlerini şu şekilde bitirmiştir. "*Türkiye, Azerbaycan dostluğu hakkında bir nece söz demek istirem. Bu dostluk ebedidir, sarsılmazdır ve biz, bütün gücümüzle, bütün varlığımızla bu dostluğu mükemlendirecek, inkişaf ettireceğiz; çünkü, Türkiye de demokratik bir cumhuriyettir, demokratik prensipler burada geniş tatbik olmaktadır. Türkiye'nin büyük demokratya tecrübesi var. Türkiye'nin cumhuriyet olarak, demokratik devlet olarak, laik devlet olarak -siz "laik" dersiniz, biz "dünyevi" deriz... bütün başka Türk dilli devletler için örnektir. Sizin, cumhuriyet tarihindeki geçtiğiniz yol da bizim için örnektir; sizin devlet kuruluşunuz da bizim için örnektir, sizin demokratya da bizim için örnektir. Sizin, bütün kanun, gaydalarımız da bizim için örnektir. Ona göre de, biz, Türkiye'nin bu yolları getmesini arzu ederik ve biz, Azerbaycan'da ümit vank ki, Türkiye daima bu yoluna gidecek, Türkiye daima Mustafa Kemal Atatürk'ün vasiyetlerini yerine getirecek. Türkiye, günü günden, dünyanın en kudretli, en inkişaf etmiş, en laikli devletlerinden biri olacaktır.) Men, sizin dikkatinize göre teşekkür edirem. Siznen bu görüşümnen çok memnun olduğumu bildirirem. Size ve Türkiye Halgıha, bir daha, bir daha, Azerbaycan Halgının sevgisini, mehebbetini çarptırırım."* (TBMM, 1997, 89. Birleşim, 22).

Haydar Aliyev TBMM'sinde üçüncü konuşmasını 13. 3. 2001 tarihinde 21. Dönem, 3. Yasama yılında 68. Birleşimde yapmıştır. Saat 15:00'te başlayan otumun başkanlığını Meclisbaşkanvekili Murat Sökmenoğlu, Katip üyelikleri de Bursa Milletvekili Burhan Orhan ve Erzincan Milletvekili Sebahattin Karakelle yapmaktadır. Meclis başkanının oturumunu açmasının ardından toplantı yetersayısının olması nedeniyle oturuma geçilmiş ve gündem dışı üç konuşma yapılmış, daha sonra da Türkiye'de resmi ziyarette bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu üyeleri ile Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev selamlanmıştır. İstiklal Marşının kabulünün yıldönümü nedeniyle İstanbul Milletvekili Nazif Okumuş Milliyetçi Hareket Partisi Grubu adına bir konuşma yapmış, Karabağ sorununa da değinmiştir. Gündemdeki konuların görüşülmesinin ardından Haydar Aliyev Genel Kurula konuşmasını yapmak üzere kürsüye davet edilmiştir. Konuşması sık sık alkışlarla Haydar Aliyev Genel kuruldaki katılımcıları ve Türk Halkını

selamlamasının ardından TBMM’de tekrar konuşmasına imkân verildiği için teşekkür etmiş, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in daveti üzerine Türkiye’ye geldiğini ve her Türkiye’ye gelişinde kendisini vatanında hissettiğini belirtmiştir.

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Başbakan Bülent Ecevit, Başbakan Yardımcıları Devlet Bahçeli, Mesut Yılmaz, Dışişleri Bakanı İsmail Cem, Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu ile temasta bulduklarını, bu görüşmelerin amacının Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini en üst seviyeye çıkarmak olduğunu aktaran Haydar Aliyev iki ülkenin ortak bir kökene, tarihe, milli manevi değerlere, dile ve dine mensup olduklarını belirtmekte ve kendilerinin buna çok değer verdiğini ifade etmektedir.

Azerbaycan’ın bağımsızlığını dünyada ilk tanıyan ülke olan ve o dönemden itibaren desteklerini sürdüren Türkiye- Azerbaycan arasında başlayan ilişkilerin stratejik vatanseverlik seviyesine ulaştığını söyleyen Haydar Aliyev Sovyet Hâkimiyeti döneminde de Türkiye ile yakın ilişkileri olamasa da sevgilerinin sürdüğünü, Türkiye’ye kavuşma arzusu ile yaşadıklarını, nihayet 10 yıl önce kavuştuklarını dile getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının ardında açılan TBMM’nin 80 yıllık tarihine vurgu yapan Aliyev Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının ardından Türkiye’nin önemli adımlar attığını, laik, demokratik bir hukuk devleti olarak dünya devletleri arasında yerini aldığını, Azerbaycanlıların bunula gurur duyduğunu ve kendilerine örnek ifade etmiştir. Ayrıca Atatürk’e de vurgu yapan Haydar Aliyev bu konuda şunları söylemektedir. “... *Bütün Türk dünyasının büyük şahsiyeti, büyük oğlu, beşer tarihinin meydana çıkardığı en büyük insanlardan biri Mustafa Kemal Atatürk’ün iradesiyle 1923 üncü yılda yer almış Türkiye Cumhuriyeti, o kadar güçlü temel esasında yer alıktır ki, o, artık, yetmişiki yıldır ki cumhuriyet gibi yaşıyor, inkişaf eder. Türkiye’de bunu hamı kıymetlendirir; ama, bilmelisiniz ki, biz, gardaş olarak, dost olarak, belki de sizden de çok bunun gadrini biliriz, bunu kıymetlendirdik. Biz Azerbaycan’da çok memnunuk ki, Türk Halkı, Türkiye Cumhuriyeti yaranannan Mustafa Kemal Atatürk’ün koyduğu yolla gidip ve bu yolda hemşe ona uğurlar getiriktir. Benden soruşanda ki, büyük Atatürk’ün Türk Halkına koyup gittiği irs neden ibarettir? Ben deyirem ki, bu irs o kadar büyüktür ki, hamsini ahat etmek mümkün değil; ancak, en büyük irs, onun yarattığı, kurduğu, yaşattığı ve bugün uğurla yaşayan Türkiye Cumhuriyetidir. Eyni zamanda, büyük Atatürk’ün Türk Halkına koyduğu büyük irs kahraman, yenilmez Türk Ordusudur; Türk askeridir... Mustafa Kemal Atatürk’ün yarattığı Türkiye, bir Türkiye Cumhuriyeti için değil, bütün Türk dünyası içindir; Azerbaycan içindir.*” (TBMM, 2001, 68. Birleşim, 481- 482).

Haydar Aliyev daha önce TBMM'nde 1994 ve 1997 yıllarında yaptığı konuşmalarda olduğu gibi Azerbaycan'ın 1918 yılında bağımsızlığını kazandığını fakat sadece 23 ay sonra yeniden kaybettiğini, 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ise Atatürk'ün vasiyetlerine uyduğu, O'nun gösterdiği yolda yürümeye devam ettiği için varlığını sürdürdüğünü anlatmıştır. 1991 Yılıının sonunda bağımsızlığını tekrar kazanan Azerbaycan'ın henüz çok genç bir devlet olduğu, 1988'den beri Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarına yönelik iddiaları olması nedeniyle çok fazla zorlukla karşılaştığını, Azerbaycan topraklarının bir kısmının Ermeniler tarafından işgal edildiğini, savaş halinde olan bir devletin bağımsızlığını korumasının zor olduğunu, fakat bütün zorluklara rağmen sadece bağımsızlıklarını korumakla kalmayıp aynı zamanda güçlendirdiklerini de anlatmaktadır.

Aliyev Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı süreçte uğraşmak zorunda kaldıkları sorunları şu şekilde sıralamaktadır.

“Birinci; Ermenistan'a daha da çok yardım edildi, Sovyetler Birliği zamanında, ondan sonra da bir nece ülkelerden Ermeni diasporasından yardımlar edildi; ama, Azerbaycan'a hiçbir yardım edilmedi.

İkinci; Ermeniler bu zaman Dağlık Karabağı'ı ele geçirtmek için dahilde olan bütün ziddiyetleri aradan kaldırdılar, hamisi bir idea etrafında -Ermenice buna mihatsum deyidiler; yani, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi- “mihatsum, mihatsum” sözü diyerek, hamisi birleşti; ama, Azerbaycan'da teessüftü ki, halk birleşebilmedi. Hâkimiyet uğrunda mübarzeler getti ve 1988 inci yıldan 1993 üncü yıla kadar dört defa hâkimiyet değişildi. Azerbaycan'da bezi siyasî kuvveler silahlı desteler yarattı ve bu silahlı destelerin hamisini seferber edip, cepheye gönderip, torpakları müdafaa etmeye vezne Azerbaycan'ın içerisinde hâkimiyet mübarzesi başladı ve ziddiyetler başladı. Bunlardan da Ermenistan çok meharetle istifade etti ve bunlar hamisi, son olarak, 1993'ün iyun ayında, yani haziran ayında, Azerbaycan'da vatandaş muharebesi yarattı. Vatandaş muharebesi, hem Azerbaycan'ın içinde gitti, ayrı ayrı silahlı desteler birbiriyle vuruşmaya başladı;... Öbürsü tereften ise, Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde bundan istifade ederek mesele, güney bölgesinde Dalışlar, orada bir Dalış cumhuriyeti yaratıp Moskova'ya müracaat ettiler ki “biz Rusya'ya katılmak isteyrik” yahut da ki, Azerbaycan'ın kuzeyinde Lezgiler var; onlar da bir cumhuriyet yaratmaya çalıştılar. Böyle bir zor durum 1993 üncü yılın Haziran ayında başverdi; vatandaş muharebesi, ancak, halkımızı biz birleştirebildik ve bunun uhdesinden geldik; ama, bununla da iş bitmedi. Ondan sonra 1994 üncü yılda, bazı, hele evlerinde silahlı olan, silahlı desteler olan insanlar bir darbe yapmak istediler. Onda artık ben Cumhurbaşkanıydım, prizident -Cumhurbaşkanıyım; ama, halk, kalktı, buna inkân vermedi. 1995 inci yılın Mart ayında yeniden bir silahlı deste,

bizim Dahili İşler Nazırı, yani, İçişler Bakanlığında olan bir silahlı deste yeniden bir darbe yapmak istedi; onun da karşılığını aldık. Tasavvur edin, 1991 inci yılın sonunda biz istiklalîyet elde etmişiz, ama, 1995 inci yıla kadar da öyle darbelerle rastlaşmışız. Bunlar tabiidür ki, Azerbaycan'ın iktisadiyatına da zarar verdi ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının işgal olunmasına imkânlar yarattı ve bunların neticesinde Azerbaycan topraklarının 20 faizi Ermenistan tarafından işgal olundu. Bu ağır muharebe zamanı, 1994 yılının May ayında, biz, Ermenistan'la ateşi yandırma hakkında saziş, anlaşma imzaladık. O vakten ateş yoktur altı yedi yıldır; ama, barış da yoktur. Biz, meseleyi barış yoluyla sülh yoluyla elde etmek istiyoruz; ancak, Ermeniler, öz üstünlüğüne, yani, bizim toprakları işgal ettiklerine göre ve işgal edilmiş topraklardan 1 milyon Azerbaycan'ı zorlan çıkardılar, onlar çadırlarda yaşıyorlar. Tasavvur edin, 7-8 il insan çadırda yaşasın; evini, eşiyini, her bir şeyini yitirmiş insan... Onlar, bundan istifade ederek, konstruktiv mulgeyden çekinirler.” (TBMM, 2001, 68. Birleşim, 482- 483).

Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkması için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi karar almasına rağmen Ermenistan'ın bu karar uymadığını, aynı zamanda Türkiye'nin de içinde yer aldığı ve Azerbaycan- Ermenistan sorununun barış yoluyla çözülmesi amacıyla oluşturulan MİNSK Grubu'nun tekliflerini kendilerinin kabul ettiğini, fakat Ermenistan'ın kabul etmediğini ifade eden Haydar Aliyev MİNSK Grubu içinde yer alan Amerika, Rusya, Fransa'nın Ermenistan'a yardım ettiklerini söyleyen Haydar Aliyev işgal altındaki Dağlık Karabağ sorununu hukuki yollarla çözülmesini istemelerine rağmen destek göremediklerini belirtmektedir. Ermenistan Başkanı Koçaryan ile görüşmeler yaptığını, bir sonuca ulaşamadıklarını da sözlerine ekleyen Aliyev ülkede birçok sorunu çözdüklerini, artık Azerbaycan'da istikrarın hâkim olduğunu belirtmekte, bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir. ”... *İstikrar, Azerbaycan'da artık, 1995, 1996 ncı yıldan indi hükümü sürür ve bu zaman bize imkân verdi ki, biz, artık, Azerbaycan'ın iktisadiyatıyla meşgul olak; çünkü, Azerbaycan, öz devlet müstakilligini ilan edende, beyan ediptir ki, Azerbaycan, demokrate yoluyla gelecek ve biz, demokrate yoluyla gelirik. Azerbaycan, hukukî devlet guracak; biz, hukukî devlet gururuk. Azerbaycan'da, bütün vicdan azatlığı, söz azatlığı, matbuat azatlığı temin olacak; biz, bunu etmişik. Azerbaycan, dünyevî devlet olacak; biz bunu beyan etmişik -siz “laik” dersiniz, biz “dünyevî” derik- devlet olacak; biz, bunu etmişik. Bu yoldan gelirik ve bu yoldan da heç vakt dönmeyeceğiz... Azerbaycan, öz müstakilligini bundan sonra heç vakt elinden vermeyecek ve tuttuğu yol ile, demokratya yoluyla, hukukî devlet, dünyevî devlet yoluyla, pazar iktisadiyatı yoluyla ilerleyecektir...*” (TBMM, 2001, 68. Birleşim, 484).

Son dönemlerde hayata geçirilen reformlar ve özelleştirmeler sayesinde Azerbaycan'da gelişmelerin görüldüğünü, 1994 yılında imzalanan kontrat ile

11 şirketin Azerbaycan Petrollerini işletmeye başladıklarını, bunun dünyada büyük ses getirdiğini 1997 yılında Petrol çıkarıp ihraç etmeye başladıklarını, Bakü- Ceyhan, Bakü- Tiflis- Ceyhan Boru Hatlarının inşasına başladığını anlatan Aliyev Hazar Denizi, Azeri Çırac Güneşli Petrol yataklarından 60 Milyon ton petrol çıkarılarak ihraç edileceğini belirtmiştir. Bakü- Ceyhan Boru Hattının hem iktisadi, hem siyasi, hem de stratejik noktadan Türkiye ve Azerbaycan için önemli olduğunu belirten Aliyev iki ülke arasında imzalanan kontrata göre Türkiye'nin payının %1.75 olduğu, Tansu Çiller'in talebi üzerine bunu %5'e çıkardıklarını, "Şahdeniz" yatağında yapılacak aramalardan çıkan petrolün %10 Türkiye'nin payı olduğunu aktarmıştır. Türk Petrol Şirketlerinin Azerbaycan'da tahmini olarak 460 milyon Dolar yatırım yaptığını, ilk aşamada 160 milyon dolar gelir elde ettiklerini de sözlerine ekleyen Haydar Aliyev Azerbaycan'ın sadece petrol yataklarına değil aynı zamanda doğalgaz yataklarına da sahip olduklarını, kendilerinin gaza ihtiyacı olan Türkiye'ye ihraç etmek islediklerini, bunu için anlaşma imzaladıklarını ve bu anlaşma gereğince ilk aşamada Gürcistan üzerinden 6 milyar metreküp gazın, daha sonra da 15-20 metreküp gazın Türkiye gönderileceğini belirtmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra demokrasinin gereği olarak 1995 yılı sonlarında Azerbaycan'da çok partili sisteme geçildiğini, ilk parlamenter seçimin yapıldığını ve TBMM'de kendisi ile beraber bu seçimde parlamentoya giren 17 milletvekilin de olduğunu ifade eden Haydar Aliyev TBMM'nin kendileri ve diğer demokratik bağımsızlığını yeni kazanan devletler için özellikle de Türk Dilli, Türk Köklü devletler için çok önemli bir okul olacağını ifade etmekte ve Türkiye'nin sadece Azerbaycan'a değil diğer Türk Devletlerine de ellerinden gelen yardımı yapacaklarından emin olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinin aynı zamanda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tarihi olduğunu vurgulayan Haydar Aliyev bu tarihsel sürecin XII. Yüzyılın Sonları, XXI. Yüzyılın başlarına gelindiği noktada dünya için, özellikle de Türk Dünyası ve Türk Dilli Devletler için öneminden söz etmektedir.

Azerbaycan'da özelleştirmelerden de söz eden Haydar Aliyev bu konuda şunları söylemiştir. *"Özelleştirme geçirdik; bütün ticaret özelleştirildi, bütün başka sahaların çoku özelleştirildi. İndi, büyük fabrikalar, fılanlar, onlar özelleştirilecektir. Bunların neticesinde, indii, Azerbaycan'ın, mesela ticareti 98 faiz özel sektördadır; kentteserrufat -süz tarım deyirsiniz- onun 98 faizi özel sektördadır; sanayi istihsalinin 40 faizi özel sektördadır; nakliyatta yük taşımalarının tahminen 60 faizi özel sektördadır. Yani, bir kısa zamanda, biz, birinci beş yılda yitirdik; çünkü, bunları yapabilmedik; ama, bu son beş yıl içerisinde çok süratle, hızla bunu ilerledik ve bunların neticesinde bizim iktisadiyatımız inkişaf etti ve*

indi, mesela, eğer götürsək, geçen yılın, yani 2000 inci yılın göstergelerini umumî tahlı mehsul 11 faiz artırdık, kentteserrufat mehsulları istihsalı tahminen 9 faiz artırdık, sanayi istihsalı tahminen 6 faiz artırdık. Eđer, geçmişte ilde, deęil de, 20-25 faiz azalırsa, indi, biz, beş yıldaki ilbeyin artırırık; ama, Azerbaycan'ın potensiyalı böyüktür. Eđer, biz, bu topraklarımızı işgalden azat etsek. 1 milyon kaçgını, köçgünü biz yerlerine kaytarabilsek ve bu muharebe şeraitinden kurtulabilsek, Azerbaycan'ın iktisadiyatı çok inkişaf edecektir ve Türkiye'nin yakın dostu, gardaşı kimi, Azerbaycan daima Türkiye'ynen bütün sahalarında bir olacaktır; alakadar olacaktır. "(TBMM, 2001, 68. Birleşim, 485).

Konuşmasında Türkiye Azerbaycan dostluęuna da yer veren Haydar Aliyev bu dostluęun ebedi olduęunu, hiçbir şekilde sarsılmayacaęını, Azerbaycan halkı için de bu dostluk ve kardeşlięin çok deęerli olduęunu, Türkiye'nin de özellikle Ermenistan işgalinden kurtulması Azerbaycan'a desteęinden emin olduęunu ifade eden Aliyev bu konuda "Türkiye, bizim için hem dosttu, hem gardaştı, hem dayak noktasıydı, hem arkadır. Bizim Kafkas Bölgesinde, bilirsiniz ki, durum çok iyi deęil. Çünkü, Azerbaycan'ın komşularıyla, Ermenistan'la biz savaştayık, diđer komşularımızla münasebetlerimizde çok problemler var. Ona göre, biz, dünyada, bizim bir numaralı müttefikimiz, bir numaralı dostumuz Türkiye'dir... Bizim, Türkiye'nin kömeęine de ihtiyacımız var. Yani iktisadî noktayı nazardan burada bizim bir problemimiz yoktur, il be il bizim bu işler gidir ve gidecektir; ancak, siyasî noktayı nazardan, strateji noktayı nazardan ve Ermenistan - Azerbaycan konfliktinin hallolması noktayı nazarından, bizim, Türkiye'nin yardımına çok köme ihtiyacımız var. Men, son defa Paris'te Ermenistan Cumhurbaşkanıyla görüştüüm, sonra birlikte biz, Chirac, Koçeryan, men görüştüük, bazı varyantlara baktık; ama, o varyantların hiçbirisini biz kabul edebilmirik. Ona göre de, gerek Türkiye Minsk Kurpunun uzvi kimin, aynı zamanda bizim dostumuz, kardeşimiz kimin, bir tek Azerbaycan için deęil bu, bu Türkiye için de büyük tehlikedir, bütün Kafkas için de tehlikedir... Türkiye-Azerbaycan dostluęu ebedîdir, sarsılmazdır. (Alkışlar) Azerbaycan Halkı, bu dostluęu, bu gardaşlıęı yüksek giymetlendirir ve bunu, özü için en önemli bir hal hesap edir. Biz, bu dostluęa sadık olacaęık; biz, hem işe siznen bir yerde olacaęık ve inanırım ki, siz de, hem işe Azerbaycan'nan bir yerde olacaksınız, Azerbaycan'ın teklenmesine yol vermeyeceksiniz, Azerbaycan'ın ağır problemlerinin, hususen Ermenistan işgalından Azerbaycan'ın kurtulmasına, siz, öz imkânlarımızı istifade edeceksiniz."(TBMM, 2001, 68. Birleşim, 486, 488).

Haydar TBMM'sindeki konuşmasını Men size bir de teşekkür edirem ve deyerem ki, yaşasın Türkiye'nin Büyük Millet Meclisi. Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti! Yaşasın Büyük Atatürk'ün yoluyla giden Türk Halkı, Türkiye Cumhuriyeti! "sözleri ile bitirmiştir.

Türkiye'nin suçlandığı “Sözde Ermeni Soykırım” hakkında Amerika, Fransa ve Avrupa Konseyi’nde itirazlarını dile getirdiğini aktaran Haydar Aliyev her zaman büyük bir devlet ve güçlü bir orduya sahip olan Türkiye’nin yanında olduklarını söylerken 1921 yılında Rusya ile yapılan Kars Antlaşmasına vurgu yapmaktadır. Ermenistan’da bazı Taşnakların Kars Antlaşmasını iptal ettirmek, Türkiye’nin doğusunun, Nahçıvan’ın Ermenilere verilmesini istediklerini, Ermenilerin bazı yerlerden destek aldığını, kendilerinin de böyle bir zamanda birlikte olmaları gerektiğini söylemektedir. Türklerin Ermenilere değil, Ermenilerin 1918’de Azerbaycan Türklerine karşı soykırım uyguladığını, Kazım Karabekir Paşa’nın Nahçıvan’a, Kafkas Ordusunun da Bakü’ye gelmeseydi belki de tüm Azerbaycan Halkının Ermeni soykırımına uğrayacağını da sözlerine eklemiştir.

Haydar Aliyev Ermeni Diasporasının faaliyetlerinden de söz etmekte, bu konuda şunları dile getirmektedir. *“Mesela, Chirac, bana ne dedi ‘bilirsiniz, burada 600 000-700 000 Ermeni yaşıyor; yani, Fransa’da. Onlar, Fransa Parlamenti’nin karşısına çadır kuruplar, oraya gelen parlamenti üyelerini, o çadıra tartıllar...” Onlar da oy almak istirler seçimlerde ve yakınlarda seçim olacaktır. “..Onlarla konuşurlar, onlar da gelir oy verir soykırımına.” Ancak, o, bana dedi ki, “Fransa’da çok Türk de var, oldukça çok Türk var; ama, Türklere hiçbir şey etmirler.” Amerika’da Ermeni diasporası var. Onlar; görürsünüz, her defa, hem Azerbaycan meselesini hem Türkiye meselesini kongrese kaldırırlar; ama, Amerika’da ne kadar Türkler var. Bes niye birleşirler? Bizim de halklarımızın bir çatışmayan cihet ondan ibarettir ki, biz, gücümüzü birleştirmirik, biz, bu şeylerde ileriye düşürürük. Onlar ileriye düşür ve dünyanın içtimayati aldatırlar; ama, bunlara bakmayarak, ben hesap edirem ki, hak, adalet bizim tarafımızdadır; Türkiye’nin tarafındadır; Azerbaycan’ın tarafındadır ve bundan sonra da böyle olacaktır. Biz, sadece bu hadiselerden ders almalyık, bu hadiselerden netice çıkarmalyık ve gücümüzü artırmalyık, propagandamızı artırmalyık ve devletlerimizi korumalyık. Burada, yine de, Türkiye... Türkiye... Türkiye öndedir.*“(TBMM, 2001, 68. Birleşim, 487).

Azerbaycan halkını Türk dilli devletlerin, Türkiye’nin tarihine, Azerbaycan- Türkiye ilişkilerine özellikle de Atatürk’ün öğrenilmesine büyük önem verdiklerini belirten Haydar Aliyev Büyük Atatürk’ün günümüzdeki ve gelecekteki nesillere bıraktığı mirasın çok değerli bir hazine olduğunu, aradan yıllar geçse de bu mirasın araştırılmasına devam edileceğini, kendisinin Atatürk ve Türk Tarihi araştırmalar konusunda araştırmalar yapılması için başkanlığını üstlendiği bir merkez kurduğunu söylemektedir.

Azerbaycan ve Türkiye’nin bilim insanlarının da birleşmesi gerektiğini, Türk Tarihi, Azerbaycan Tarihi, Türk Dilli Devletlerin Tarihi, özellikle de

Atatürk hakkında arařtırmalar yapılmasını isteyen Haydar Aliyev kendisinin de genç yaşlarından itibaren TBMM Hakkında bilgi edinmeye başladığını, kendisine mecliste konuşma imkânı verildiği için teşekkür etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Türkiye Cumhuriyeti'ne resmi ziyarette bulunduğu 1994, 1997 ve 2001 yıllarında TBMM'ni de ziyaret etmiş burada Meclis üyeleri ve konuklara hitaben konuşma yapmıştır. Bu konuşmalarında özellikle Türkiye Azerbaycan dostluğu üzerinde duran Haydar Aliyev aynı zamanda Türkiye ile imzalanan işbirliği antlaşmaları hakkında da bilgi vermiştir. Her üç konuşmasında da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten söz eden Aliyev Atatürk İlke ve Devrimlerinin sadece Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Milleti için değil aynı zamanda Türk dilli milletler ve Azerbaycan Milleti için de yol gösterici olduğunu vurgulamıştır. Tarih boyunca Azerbaycan- Türkiye kardeşinin var olmasına rağmen iki kardeşin Sovyet hâkimiyeti döneminde birbirlerinden uzak düşmelerine rağmen bağlarının kopmadığını da ifade eden Aliyev konuşmalarında Azerbaycan'a yönelik Ermeni saldırılarından korunmasında da Türkiye'nin desteği vurgulamıştır. Özellikle askeri alanda yapılan stratejik antlaşmaların öneminden de söz eden Haydar Aliyev topraklarını Ermeni saldırılarından korumak ve Ermeni işgalinden kurtarmak için güçlü bir orduya ihtiyaç duyduklarını da dile getirmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra köklü bir değişim geçirdiğini, bu değişimin zor koşullara rağmen başarılı olduğunu da aktaran Aliyev Türkiye ile yapılacak işbirliklerinin her iki ülke için yararlı olacağını belirtmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel Hüseyin (2007), *Zirve Haydar Aliyev'in Hayatı*, İleri Yayınları, İstanbul.
- Aliyev Haydar (2011) *Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Ebedidir*, Haydar Aliyev Mirası Araştırma Merkezi, Bakü.
- Attar Aygün, Ulu Önder Haydar Aliyev'in 97. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle mesajı <http://www.tadiv.org/haberler/10-mayis-ulu-onder-heyder-eliev-in-97-dogum-yil-donumu-munasebetiyle-tadiv-baskani-profdray-gun-attarin-mesaji-7450.html>
- Babayev Fuat, Babayeva Metanet, Sultanzade Vügar (2008) Azerbaycan Halkının Milli Lideri Haydar Aliyev Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Vatandaşlık Entegrasyonunun Sağlanması Başlıca Garantörü Olarak, *Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri*, Yayına Hazırlayan İrfan Ünver Nasrattınoğlu, Ankara,
- Dikkaya Mehmet, Çaylak Adem (2008) Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar, *OAKA*, :C.3, Sayı , ss.157-208
- https://www.academia.edu/1084902/Haydar_Aliyev_D%C3%B6neminde_Azerbaycan%C4%B1n_Ekonomik_ve_Politik_D%C3%B6n%C5%9F%C3%BCm%C3%BC_F%C4%B1rsatlar_ve_Sorunlar
- Dikkaya Mehmet, Demirci Onur (2021) Azerbaycan'ın Küresel Ekonomiye Eklemlenmesinde Haydar Aliyev'in Rolü [researchgate.net/publication/355062427_Azerbaycan'in_Kuresel_Ekonomiye_Eklemlenmesinde_Haydar_Aliyev'in_Rolu/link/615c343c50be5507288007f0/download](https://www.researchgate.net/publication/355062427_Azerbaycan'in_Kuresel_Ekonomiye_Eklemlenmesinde_Haydar_Aliyev'in_Rolu/link/615c343c50be5507288007f0/download)
- Heydar Aliyev, Gesamtnationaler Führer des Aserbaidshanischen Volkes <https://lib.aliyevheritage.org/de/2169646.html>
- Özkul Kifayet (2021) Sanat, Mimari ve Tarihin Mekânı; Haydar Aliyev Kültür Merkezi, *Doğumunun 98. Yılında Azerbaycan'ın Mimari Haydar Aliyev Uluslararası Kongresi*, Edt. Prof. Dr. Ahmet Veliyev, Bakü
- TBMM Tutanak Dergisi Dönem 19, Yasama Yılı 3, Cilt 53, 69. Birleşim, 9.2.1994,
- <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c053/tbmm19053069.pdf>
- TBBM Tutanak Dergisi, Dönem 20, Yasama Yılı 2, Cilt, 26, 89.. Birleşim, 4.6.1997, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c026/tbmm20026089.pdf>
- TBBM Tutanak Dergisi, Dönem 21, Yasama Yılı 3, Cilt, 56, 68. Birleşim, 13.3.2001,
- <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c056/tbmm21056068.pdf>

Heydər Əliyevin Liderlik Modeli: Milli İntibaha və Tərəqqiyə Xidmət Edən Siyasət

İradə HÜSEYNOVA¹

1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur.

Heydər Əliyev

Ötən yüzilliyin 60-cı illərinin axırlarında – Heydər Əliyevin Azərbaycana yenicə rəhbər təyin olunduğu ərafədə keçmiş Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri olan vətənimiz iqtisadi cəhətdən çox geridə qalmış vəziyyətdə idi. İttifaq əhəmiyyətli müəssisələr istisna olmaqla, əslində, sənayenin digər sahələrinə diqqət yetirilmir, respublikanın təbii sərvətlərindən və potensial imkanlarından lazımınca istifadə olunmurdu. Neft sənayesi əvvəlki səviyyədə işləmirdi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesində mütəmadi dayanmalar baş verir, bir çox sahələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri getdikcə aşağı düşürdü. Kənd təsərrüfatında və sənayedə durum daha kəskin hal almışdı. Yığılıb qalmış çoxsaylı problemlər isə Azərbaycana rəhbərlik etmək kimi çətin vəzifəni daşıyacaq insandan həddən artıq böyük cəsarət və yüksək idarəçilik qabiliyyəti tələb edirdi.

1 Bakı Dövlət Universitetinin “Qafqaz xalqları tarixi” kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi, Elm, təhsil və innovasiyaların inkişafında xidmətlərinə görə Beynəlxalq “Sokrat” mükafatı laureatı, Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və həmin akademiyanın Beynəlxalq Qızıl ulduz mükafatı laureatı

Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın Birinci katibi seçilən vaxt respublika iqtisadiyyatı dərindən iqtisadi böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdu. 60-cı illərdə iqtisadiyyatın inkişafında mənfi meyillər özünü göstərirdi. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafdan geridə qalması artıq nəzərə çarpırdı. Bir çox sahələrdə - milli gəlirin inkişaf templərinə, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə və ictimai əməyin məhsuldarlığına görə Azərbaycan ümumittifaq göstəricilərindən geridə qalırdı. 1940-cı ilə nisbətən 1965-ci ildə Azərbaycanda məcmu ictimai məhsul 3,6 dəfə, sənaye məhsullarının həcmi 4 dəfə artmışdı. Lakin ümumittifaq üzrə bu göstəricilər müvafiq surətdə 5,7 və 7,9 dəfəyə çatırdı. Azərbaycan SSR milli gəlirin həcminə görə də ümumittifaq səviyyəsindən 2 dəfə geri qalırdı.

Neft sənayesi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesində işlərin fasiləsiz aparılması pozulur, bir çox sahələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağı düşürdü.

Kənd təsərrüfatının istehsal səviyyəsi aşağı düşməkdə davam edirdi. Meliorasiya və dəmyə torpaqların suvarılmasında, kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsində nöqsanlar var idi. Kənd təsərrüfatında taxılın, pambığın, tərəvəzin, üzümün, çay yarpağının və başqa bitkilərin məhsuldarlığı aşağı səviyyədə idi.

Respublikanı belə bir ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün çıxış yolu axtarıb tapılmalı idi. İqtisadiyyatın inkişafı üçün prinsip etibarlı ilə yeni konseptual proqram işlənməsi, xalq təsərrüfatında köklü struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, təsərrüfatçılıq işində yeni metodlar tətbiq edilməsi və i.a. zəruri vəzifələr kimi qarşıda dururdu. Bu çətin və mürəkkəb işlərin həyata keçirilməsində güclü, bacarıqlı təşkilatçı, cəsarətli bir rəhbərə ehtiyac var idi. Belə bir rəhbər isə məhz Heydər Əliyev idi [5, s. 35-36].

Böyük strateq Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə ölkənin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə, qəbul etdiyi cəsarətli qərarlarla, həyata keçirdiyi tikinti-quruculuq tədbirləri, habelə bir neçə onillikdən sonra müstəqillik nemətinə qovuşacaq respublikamızın sabahına hesablanmış digər məqsədyönlü addımları ilə özünün ümummilli lider obrazını yaratmış, tarix isə böyük öndərin bu statusunu bütün mərhələlərdə qorumuşdur. Azərbaycan xalqı özünün müstəqil inkişaf yolunda məhz ulu öndərimiz Heydər Əliyevin respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə əsas qoyulmuş zəngin iqtisadi-siyasi, mənəvi və intellektual potensiala istinad etmişdir. 14 il ərzində respublikada yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın müstəqilliyi üçün zəmin yaratmışdır.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, müstəqilliyə aparan yolumuzun təməl daşını hələ o zaman gələcəyə baxan, həyatın sərt, çətin sınaqlarına sinə gərən, ən çətin şəraitdə düzgün çıxış yolu tapan, daim xalqı ilə yaşayan, qəlbində vətən sevgisi, milli ruh gəzdirən qüdrətli şəxsiyyət Heydər Əliyev qoymuşdur! [6]

1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Azərbaycan Kommunist Partiyasının Plenumunda Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi və Büro üzvü seçilməsi barədə təklif müzakirə edilir.

Respublikaya 10 il başçılıq edən Vəli Axundov plenumda çıxış edərək, Heydər Əliyev haqqında demişdir: *«Heydər Əliyevə xas olan bütün siyasi və iş keyfiyyətləri söyləməyə imkan verir ki, o, respublikaya layiqincə rəhbərlik edəcək, böyük və çətin işin öhdəsindən bacarıqla gələcək. O, kifayət qədər savadlı, hərtərəfli hazırlıqlı, yüksək intellektə malik insandır. Bütün kadrlara qarşı eyni düzgün mövqedədir, çünki kifayət qədər obyektiv, vicdanlı və ləyaqətli insandır. Çekistin isti ürəyi, aydın ağılı, təmiz əli olmalıdır. Bütün bu keyfiyyətlər Heydər Əliyevdə vardır və mən əminəm ki, o, respublikaya bacarıqla rəhbərlik edəcək»* [7, s. 167].

Plenum yekdilliklə Heydər Əliyevə səs verir və o, AKP MK-nın Birinci katibi vəzifəsinə seçilir. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilmiş plenumunda Heydər Əliyevin rəhbər vəzifəyə namizədliyinin yekdilliklə dəstəklənməsi onun özünü kamil şəxsiyyət, yüksək idarəçilik keyfiyyətlərinə malik rəhbər kadr kimi təsdiqləməsindən xəbər verirdi. Plenumda çıxış edən Heydər Əliyev bildirir ki, o, tam məsuliyyətlə qarşıda duran çətin və mürəkkəb vəzifələri dərk edir və öz əməli işində bunların həlli üçün əlindən gələni əsirgəməyəcək. Qeyri-adi, fitri istedadı, təşkilatçılıq və idarəçilik məharəti, ən əsası, vətənpərvərliyi, milli ideallara bağlılığı ilə ilk gündən Azərbaycanın üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemləri aradan qaldırmaq, qanunçuluğu və hüquq qaydalarını gücləndirmək, ciddi sosial bəlaya çevrilmiş korrupsiyaya, rüşvətxorluğa qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirmək istiqamətində əzmkar fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev mütərəqqi idarəçilik ənənələrinin əsasını qoymuş, cəmiyyətin normal inkişaf ahəngini təmin etmişdir.

1969-cu il iyul plenumunun qərarlarının tarixi əhəmiyyət daşdığını həyat özü göstərdi. Bu plenum respublikanın sürətli inkişafında, xalqımızın taleyində dönüş mərhələsi oldu. Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gələn Heydər Əliyev keçmiş İttifaqın iqtisadiyyatı üçün xammal mənbəyinə çevrilmiş respublikamızın yeni inkişaf strategiyasını hazırlayıb qısa müddətdə həyata keçirdi. Böyük öndər respublikamızın üzləşdiyi problemləri ilk gündən düzgün müəyyənləşdirməklə, onların həlli üçün lazımı iradə, qətiyyət və

prinsipiallıq göstərmiş, hər cür riskə rəğmən, o dövrün nöqsanlarını açıq deməkdən çəkinməmişdir.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycana inamla rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə formalaşdırdığı sənaye və istehsal potensialı bugünün özündə də davamlı iqtisadi yüksəliş üçün möhkəm özü, bünövrəyə çevrilmişdir. O dövrdə keçmiş SSRİ-nin ən geridə qalmış respublikalarından biri kimi tanınan, iqtisadi, mənəvi-ideoloji böhran keçirən Azərbaycan sanki taleyin ümidinə buraxılmış kimi görünürdü. Böyük strateqin respublikanın ağır iqtisadi, siyasi, mənəvi böhran keçirdiyi belə bir dövrdə – 1969-cu ilin 14 iyulunda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi isə respublikanı işıqlı gələcəyə doğru aparacaq yolun başlanğıcına çevrilmişdir. Yeni rəhbərin ilk gündən ədalətə, qanunçuluğa tapınaraq respublikada əliəyriliyə, rüşvətxorluğa, dövlət əmlakının mənimsənilməsi hallarına qarşı kəskin mübarizəyə qalxması, paralel olaraq yüksək yenilikçiliyi, təşəbbüskarlığı, islahatlara meyilliyi respublika ictimaiyyətində nikbinliyi, sabaha inamı artırmışdır [5].

Bunun nəticəsində əvvəllər bütün əsas göstəricilər üzrə ölkə miqyasından geri qalan Azərbaycan tezliklə İttifaqın ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi.

Ötən əsrin 60-cı illərinin axırlarında Heydər Əliyev dahi bir şəxsiyyət kimi daim gələcəyə, irəliyə, sabaha baxır, bütün işlərini Azərbaycanın gələcək müstəqilliyinin təmin edilməsi ideyasının gerçəkləşdirilməsinə yönəldirdi. Digər tərəfdən, azərbaycanlılar üçün o dövrün mürəkkəbliklərindən, çətinliklərindən biri də sovet Azərbaycanının partiya və inzibati orqanlarında kök salmış erməni mafiyası idi. Öz hakimiyyətini vaxtilə XI Qızıl ordunun qanlı süngüləri hesabına bərqərar etmiş Bakıda yaşayan ermənilər siyasi-iqtisadi, hərbi və hüquq-mühafizə orqanlarında, bir sözlə, hakimiyyətin bütün pillələrində isti yuva qurmuşdular və qüvvələrini milli kadrların yetişməsinin qarşısını almağa yönəlmişdilər. Bakı onlar üçün öz zənginliyi ilə Kremlin hakimiyyət dəhlizlərini ələ keçirməkdə maliyyə və kadr bazası idi. Bütün bunları itirməkdən narahat olan erməni mafiyası Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi orqanlarında durmadan yüksələn və yüksəldikcə də Azərbaycan milli elitası ilə güclü əlaqələr yaradan, xalqını, millətini sevən böyük vətənpərvər Heydər Əliyevin qarşısını almaz qətiyyətini görür və qorxuya düşürdülər.

1969-cu ildə Azərbaycanın rəhbərliyinə irəli çəkilən Heydər Əliyev milli mənafelərə xidmət göstərmək məqsədilə mövcud rejimin sərt qanunları çərçivəsində Azərbaycanın intibahı və tərəqqisi, onun iqtisadiyyatının, elm və təhsilinin yüksəldilməsi üçün çox ustalıqla və düşünülmüş siyasət yeritməyə nail olmuşdur. Heydər Əliyev fenomeninin unikalığı ondadır ki, o, öz

siyasətini heç bir zaman birtərəfli qurmurdu. Ümummillî liderin gördüyü bütün işlər kompleks tədbirlər sistemindən ibarət idi. Bu baxımdan, 1970-ci illərdə Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığına başlanılması xüsusi olaraq maraq doğurur. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılar hərbi kadr hazırlığına və SSRİ hərbi elitasına yaxın buraxılmırdılar. Halbuki, SSRİ səviyyəsində strateji əhəmiyyət kəsb edən bir neçə ali hərbi məktəb Azərbaycan ərazisində idi. Həmin məktəblərdə təhsil alan kursantların milli mənsubiyyəti Azərbaycan üçün həqiqətən acınacaqlı idi. Respublika ərazisində yerləşməsinə baxmayaraq, bu məktəblərin minlərlə məzunu arasında yalnız beş-altı azərbaycanlı vardı və onların da çoxu “beynəlmiləl” ailələrin üzvləri idilər. Təbii ki, bu tendensiya həmişə azərbaycanlı olması ilə fəxr edən Heydər Əliyev kimi böyük şəxsiyyəti narahat etməyə bilməzdi. Dövlət başçısının şəxsi müdaxiləsi və qayğısı ilə 70-ci illərdən başlayaraq, Bakıdakı ali hərbi məktəblərə qəbul olunan gənclərin sırasında azərbaycanlıların sayı intensiv şəkildə artmağa başladı. Artıq 1979-cu ilin statistikasına görə, kursantların 65 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Lakin, bununla belə, Heydər Əliyev milli hərbi kadr hazırlığı sahəsində daha bir addım atdı. Belə ki, Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaradılması imkan verdi ki, gənclərin marağı hərbi sahəyə yönəldilsin. Birmənalı şəkildə etiraf edilməlidir ki, bu da Azərbaycanın çox da uzaq olmayan gələcək dövlət müstəqilliyinə hesablanan addımlardan biri idi.

Ulu öndər respublikada elmin inkişafı üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinə, elmin, mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən ən güdrətli vasitələrdən biri də təhsildir. Başçariyyətin çoxəsrlik təcrübəsi də göstərir ki, elmə, təhsilə qiymət verməyi bacaran xalqlar və dövlət başçıları öz ölkələrinin sürətli inkişafını təmin etmiş olurlar. Heydər Əliyev dühasının böyüklüyü də məhz ondadır ki, o, bütün fəaliyyəti boyu bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, cəmiyyətdə yüksək bilikli, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır.

Heydər Əliyev deyirdi ki, *“Ümumi çətinliklər nə qədər olsa da, biz elmə, təhsilə daim qayğı göstərməliyik və elmin inkişafı üçün mövcud imkanlardan daha çox istifadə etməliyik”* [8]. Ulu öndərin ölkəyə bir qərindən artıq davam edən rəhbərliyi dövründə, millətə liderlik fəaliyyətində təhsilə, elmə, mədəniyyətə, bütövlükdə xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə qayğı hər zaman üstün yer tutmuş, prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Əslində, tariximizin son 33 illik milli intibahı mahiyyət etibarilə xalqın maariflənmə səviyyəsinin yüksəlişi, fundamental elmin yaranması, milli mədəniyyətin tərəqqisi ilə sıx bağlı olmuşdur ki, bunların hamısı təhsil sistemi və ondan səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu mənada, təhsilin milli tərəqqidəki böyük rolundan danışarkən, möhtərəm

Prezidentimizin nitqinə müraciət etməsək olmaz: «...*təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycanın elmi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır və on illərlə əldə etdiyimiz nailiyyəti heç vaxt unutmamalıyıq...*» [9].

Keçmiş SSRİ-nin dünyəvi səviyyəli təhsil ocaqlarına tələbələrin göndərilməsi geniş miqyas aldı. Statistik rəqəmlər təsdiqləyir ki, 1970-ci illərə kimi Cənubi Qafqaz respublikaları arasında azərbaycanlıların SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almalarına süni maneələr yaradılır, hətta müəyyən limit qoyulurdu. Azərbaycanlılara, bir qayda olaraq, əsasən ədəbiyyat, musiqi və s. sahələr üzrə ittifaq miqyaslı ali məktəblərdə təhsil almaq imkanı verilirdi.

Bu barədə möhtərəm Heydər Əliyev deyir: «*Həmin il, 1969-cu il avqustun sonunda mən ilk dəfə, sayı 50 nəfərdən az olan gənclərlə o vaxt işlədiyim iş yerindəki kiçik bir salonda görüşdüm, danışdım, onlara öz tövsiyələrimi verdim. Ancaq bu, mənim üçün də böyük bir signal oldu ki, bu işlə məşğul olmaq, həm də çox ciddi məşğul olmaq lazımdır... bu iş, bu təşəbbüs yalnız və yalnız ondan irəli gəlirdi ki, mən istəyirdim biz özümüzün, ölkəmizin, respublikamızın ali təhsil ocaqlarının, eyni zamanda, o vaxt yaşadığımız ölkənin mərkəzi və daha yüksək səviyyəli ali məktəblərinin imkanlarından səmərəli istifadə edərək, Azərbaycanın gələcəyi üçün lazım olan kadrlar hazırlayaq. Bu təşəbbüsün doğrulmasının səbəbi və məqsədi bundan ibarət olmuşdur... 1969-cu ildə biz respublikadan kənara oxumağa heç 50 nəfər də göndərə bilmədik, 1970-ci ildə 60 nəfər göndərdik. Ondan sonra bu rəqəmi ilbəlil artırırdıq. Nəhayət, biz 1975-ci ildə, gərək ki, 600 nəfər, 1977-1978-ci illərdə hər il 800-900 nəfər gənci respublikadan kənar ali məktəblərə göndərirdik» [10, s. 212-217].*

1970-ci illərdən başlayaraq, bu istiqamətdə də ciddi dönüş əldə edildi və həmin dövrdən başlayaraq, hər il yüzlərlə azərbaycanlı ittifaqın ən nüfuzlu ali məktəblərinin iqtisadiyyat, hüquq, beynəlxalq hüquq, diplomatiya, texnika və s. kimi mühüm elmi sahələrinə təhsil almağa göndərilirdi. Həmin dövrdə gənclərimiz üçün keçmiş İttifaqın ən iri ali təhsil mərkəzlərində oxumaq üçün geniş imkan yaranmışdı. Bu siyasət Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinin intellektual bazasının yaradılmasına yönələn cəsarətli addımlar idi. Təbii ki, sonradan müstəqil dövlət quruculuğunda bu addımın oynadığı əvəzsiz rol göz qabağında idi. Ölkə başçısı Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və İttifaq rəhbərliyində böyük nüfuz sahibi

olması nəticəsində Azərbaycan gəncləri Moskva, Leninqrad, Kiyev, Donetsk, Novosibirsk və digər şəhərlərin ali məktəblərinə göndərilirdi. 1969-1982-ci illərdə 15 mindən çox azərbaycanlı tələbə keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir [11, s. 20].

Əbədi rəhbərimiz 1970-1987-ci illərdə Azərbaycandan kənar ali təhsil almış mütəxəssislərin 1998-ci il avqustun 31-də keçirilən ümumrespublika toplantısında demişdir: *«Mən 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbər seçildəndən sonra dərhal, birinci növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Bilirsiniz ki, mən o vaxta qədər də dövlət işində işləmişdim. Azərbaycanda təhsilin, xüsusilə, ali təhsilin vəziyyəti məni daim maraqlandırmışdı və mən bu barədə xeyli məlumatla malik idim. Ona görə də bizim təhsilin nailiyyətlərini də, qüsurlarını, nöqsanlarını da bilirdim. Şübhəsiz ki, respublikanın başçısı kimi məsuliyyətimi də dərk edirdim. Ona görə də mən birinci növbədə təhsil məsələlərinə ciddi fikir verirdim. Araşdırmalar apararkən mənə aydın oldu ki, Azərbaycandan kənar, respublikanın özündə hazırlana bilməyən ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün respublikaya 50 nəfərlik limit verilibdir... Mən dərhal maraqlandım ki, bəs siz bu limitə kimləri seçmişsiniz, kimləri oxumağa göndərirsiniz? Siyahını aldım, çox təəssüfləndim... siyahıya baxanda gördüm ki, təyin olunmuş namizədlərin içərisində azərbaycanlılar azlıq təşkil edirlər; çoxluğu isə başqa millətlərdən olan gənclər təşkil edirlər ... Sonrakı illərdə də bu məsələ bir az çətin idi. Bilirsiniz ki, Azərbaycanda bir çox millətlərin nümayəndələri vardır. O vaxt mən iki-üç ildən sonra hər il respublikadan kənar oxumağa göndərilənlərin 97-98 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına nail oldum» [12].*

Keçmiş SSRİ-nin 46 şəhərinin 50-yə qədər təhsil ocağında, tək Moskvanın isə 30-dək ali məktəbində mindən çox tələbəmiz təhsil alırdı. Bütün bunlar ölkə rəhbərinin Azərbaycan gəncliyinə göstərdiyi böyük qayğının təzahürü idi. 1970-1980-ci illərin əvvəllərində ali təhsil sahəsində yaranan fundamental maddi-texniki baza, mütərəqqi ənənələr müasir ali təhsilimizin möhkəm bünövrəsini təşkil edir. On il ərzində ali təhsilli ixtisaslı kadrların sayı respublikada iki dəfə artmışdı.

Onu da qeyd etməliyəm ki, müasir dövrdə, müstəqillik şəraitində Azərbaycanın yüksək ixtisaslı mütəxəssislər sarıdan çətinlik çəkməməsi məhz 1969-1982-ci illərdə görülən səmərəli işlərin nəticəsidir.

Faktiki olaraq, qısa müddətdə Azərbaycanın yeni tipli milli kadr bazası yaradıldı, bir çox elmi məktəblərin əsası qoyuldu. 1969-cu il avqust plenumunda iki əsas prinsip irəli sürüldü: milliləşmə konsepsiyasına uyğunluq və yüksək peşəkarlıq, 70-ci illərin ortalarında düzgün yeridilən kadr siyasəti

nəticəsində bu mühüm vəzifələr artıq yerinə yetirildi. Hər bir erməni kadrlarının vəzifədən götürülməsi o zaman nə qədər həyəcan və qalmaqal doğursa da, görülən tədbirlər ən yüksək səviyyədə respublika başçısı möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən himayə olunurdu. Mərkəzdə də aydın başa düşürdülər ki, respublika rəhbəri yerlərdə aparılan kadrların milliləşdirilməsi siyasətini və dəyişikliklərini daim müdafiə edir. Çünki düzgün kadr siyasəti elə xalqımızın vətənpərvər oğlu Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasi xətti idi.

Xalqımızın görkəmli oğlu Heydər Əliyev uzaqgörən və məqsədli siyasi xətt yeridərək, birinci növbədə milli kadrların yüksəlişinə nail oldu və rəhbər vəzifələr tutmuş erməniləri oradan uzaqlaşdırdı. Yeri gəlmişkən, xatırladım ki, ulu öndər əmək fəaliyyətinə başladığı ilk vaxtlardan respublikamızın özünün müstəqil yaşamağa və inkişaf etməyə qadir olması ideyası ilə yaşamış, mövcud imkanları daxilində fəaliyyət göstərmişdir. Hələ 1950-ci illərdən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində idarə rəisi kimi məsul vəzifəyə təyin olunan vaxtda burada milli kadrların irəli çəkilməsi ilə məşğul olmuş, milliləşmə siyasəti həyata keçirməyə başlamışdı. Böyük və dönməz iradəyə malik möhtərəm Heydər Əliyev hələ o zamanlar çox gözəl anlayırdı ki, ən qorxulu qüvvə onu hədəfə götürmüş erməni mafiyasıdır. Moskvada Anastas Mikoyandan himayə və məsləhət alan bu mənfur millətin nümayəndələri respublika rəhbərinə göz qoyur, onun hər bir hərəkətini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev isə erməni fitnələrini ustalıqla dəf edirdi.

Ulu öndərin keçən əsrin 70-80-ci illərində böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi təhsil, elm və mədəniyyət sahəsindəki uğurlu siyasəti həqiqətən bu gün, müstəqil Azərbaycanın milli sərvəti olan zəngin intellektual potensialının yüksəkliyində özünü göstərir və bəhrələrini verir. Əgər o illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təhsil müəssisələrinin zəngin şəbəkəsi yaranmasaydı, onların möhkəm maddi-texniki bazası qurulmasaydı, respublikadan kənarında Azərbaycan üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, xüsusən, milli hərbi kadrlar hazırlanmasaydı, elmi-tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafı təmin olunmasaydı, şübhəsiz, Azərbaycanın bu gün müasir sivilizasiyaya cavab verən böyük elmi, milli təhsil sistemi və zəngin mədəniyyəti də ola bilməzdi. Müqayisə üçün deyək ki, təkcə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci mərhələsində, yəni 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, şəhər və kəndlərində 350 mindən çox şagird yeri olan 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdi [13, s. 13].

Bu illərdə texniki peşə təhsili məktəblərinin sayı 76-dan 184-ə, ali məktəblərin sayı isə 12-dən 17-yə çatdırılmışdı. Respublikadan kənarında

Azərbaycan üçün təhsil almağa göndərilənlərin sayı 1969-cu ildəki 47 nəfərdən, 1975-ci ildə 14 dəfədən çox artaraq, 700 nəfərə yaxın, sonrakı illərdə isə 1000-1400 nəfərə yüksəlmiş, nəticədə o illərdə Azərbaycan üçün ən zəruri ixtisaslar üzrə 15 mindən artıq mütəxəssis hazırlanmışdı [5, s. 374]. Təhsil sahəsində o illərdə qazanılmış bütün bu böyük tarixi nailiyyətlər Heydər Əliyevin adı, ideyaları və titanik fəaliyyəti ilə bağlıdır.

1970-1980-ci illərdə tədricən 8 illik təhsildən 10 illik təhsilə keçid üçün zəmin yaradıldı. Hələ 1972-ci il avqustun 10-da respublika rəhbərliyi «Ümumi icbari təhsilə keçidin başa çatdırılması haqqında» xüsusi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarla orta məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, yüksək ixtisaslı müəllimlərin sayının artırılması, təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdı. Qərarla göstərilirdi: «*Cari ildə 8-ci sinfi bitirən şagirdlərin 90 faizi öz təhsillərini orta ümumtəhsil məktəblərində davam etdirirlər... Bu işin daha da genişləndirilməsi üçün daha ciddi tədbirlər görülsün: gənclərin orta təhsillə tam əhatə olunması, məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, günü uzadılmış qrupların düzgün təşkili, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, məktəb binalarının tikintisi və təmiri məsələlərinə ciddi nəzarət edilsin, məktəb binalarının digər müəssisə və idarələrə verilməsi qadağan edilsin...*» [14]. Nəticədə, orta təhsil alan uşaqların sayı 1980-ci ildə 710 minə qədər artdı. Həmin illər ali məktəblərin həyatında da əsl dönüş mərhələsi olmuşdu.

Həmin illərin bir maraqlı faktını da qeyd etmək yerinə düşərdi: hələ 1981-ci ildə sovet imperiyasının totalitar rejiminin hökm sürdüyü bir şəraitdə respublikada Cənubi Azərbaycandan gələn həmvətənlərimizin təhsili üçün də geniş imkanlar yaradılmışdı. Millətini sevən, öz taleyini xalqın taleyinə bağlayan, həmvətənlərinin təəssübünü çəkən Heydər Əliyev Cənubi Azərbaycandan müraciət edən 10 azərbaycanlı gəncin Bakıda təhsil almasına razılıq verdi. Bu barədə xüsusi qəbul olunan qərarla göstərilirdi ki, 1981-1982-ci tədris ilindən başlayaraq, Bakının ali məktəblərinə hər il 10 nəfər İran vətəndaşı olan azərbaycanlı gəncin qəbulu nəzərdə tutulsun. Nazirlər Sovetinə həvalə edilmişdi ki, həmin tələbələr tədris müddəti ərzində təqaüdlə və müvafiq zəruri vəsaitlə təmin edilsinlər [15].

1980-ci il mayın 28-də ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində çıxış edən ulu öndər 70-ci illərdə ali məktəb həyatının sağlamlaşdırılması sahəsində görülən işlərin nəticələrindən danışarkən, deyirdi: «*Ən vacib məsələ budur ki, adamlarda ədalətə, həqiqətə inam, respublikamızın bütün işlərində, o cümlədən ali məktəblərdə bərqərar olan obyektivliyə inam yaranmışdır. Bu illər ərzində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi, tədrisin keyfiyyəti, buraxılan mütəxəssislərin, bütövlükdə ali məktəblərin*

fəaliyyətinin keyfiyyəti xeyli yüksəlmişdir» [16]. Möhtərəm Heydər Əliyev Moskvaya rəhbər vəzifəyə gedəndə artıq Azərbaycan qüdrətli iqtisadiyyata, zəngin intellektual potensiala malik olan bir dövlətə çevrilmişdi.

Sovetlər İttifaqının ən məsul vəzifələrindən birini tutan möhtərəm Heydər Əliyev Moskvada işlədiyi dövrdə də təhsil məsələlərinə böyük önəm vermişdir. Belə ki, 1984-cü il aprelin 12-də SSRİ Ali Sovetinin 11-ci çağırış birinci sessiyasında Dövlət İslahat Komissiyasının sədri kimi «Ümumtəhsil və texniki peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri haqqında» böyük bir məruzə ilə çıxış etmişdir. Məruzədə təlim-tərbiyə prosesinin əsasında şəxsiyyətin formalaşması kimi mühüm bir amilin durduğu xüsusi qeyd olunmuşdur. Ona görə də ümumtəhsil sistemində islahatın keçirilməsi vacib məsələ kimi vurğulanırdı və gənc nəslin yetişməsində təlimin, tədrisin zəruriliyi ilə yanaşı, onların həyata və əməyə hazırlığının da çox böyük rol oynadığı əsas xətt kimi qeyd olunurdu. Heydər Əliyev məruzəsində göstərirdi: *«Bu günün məktəblisi hansı istedadla malik olmasından – istər əkinçi, yaxud kosmonavt, istər inşaatçı, ya rəssam, istər poladərindən, yaxud həkim olmasından asılı olmayaraq, məqsədinə öz gərgin zəhməti, əməyilə nail olmalıdır. Ancaq əməyilə xalqın rifahı, doğma vətəninin mənafeyi naminə çalışanlar əsl vətəndaş kimi özünü təsdiq edə bilərlər»* [17].

Lakin möhtərəm Heydər Əliyev orada işlədiyi müddətdə ayrı-ayrı rəhbərlərin müxtəlif millətlərə qarşı ikili münasibətlərini görür və imkan düşdükcə obyektivlik naminə müsəlman-türk dünyasının mənafeyini müdafiə edirdi. Ermənipərəst M.S.Qorbaçova isə əslən türk olan, xalqını, millətini sevən Heydər Əliyevin belə yüksək vəzifədə olması əlverişli deyildi. Digər tərəfdən, erməni mafiyası da həmin dövrdə öz niyyətlərinə nail olmaq üçün böyük siyasətçini vəzifədən kənarlaşdırmağı qərara almışdı. Ermənilərin məqsədləli şəkildə atdığı hər bir addım isə Azərbaycanı iflasa, faciyyəyə gətirirdi. Ümummilli lider 2002-ci il iyunun 13-də Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illik yubileyindəki çıxışında həmin dövrü xarakterizə edən bir çox məqamlara toxundu. Burada ayrı-ayrı illərdə müxtəlif statusla fəaliyyət göstərən, bəzi subyektiv, mənfi amillər nəticəsində gah bağlanan, gah da müxtəlif adlarla bərpa edilən təhsil ocağının müəyyən çətinlikləri, mənəvi əyintiləri barədə söhbət açıldı və ziyalılığın dolğun tərif verildi: ziyalı xalqın mənəvi dəyərlərinin bilicisi və gələcəyə ötürücüsüdür. Ziyalı öz xalqı, öz milləti üçün “xeyir nədir, şər nədir” suallarının ətrafı cavablarını bilməlidir. Ulu öndərin nitqində bu fikirlə bağlı xatırlanan məqamların hansı məqsədlərlə edildiyi açıq şəkildə göstərildi: *«Heç kəs anlamırdı ki, artıq o zaman Azərbaycana qarşı Dağlıq Qarabağ probleminin meydana çıxması üçün cürbəcür hərəkətlər başlanı, Azərbaycana qarşı təzyiqlər göstərilən*

zaman onlar bu əməlləri ilə öz ölkələrinə, respublikalarına, xalqına, millətinə zərər gətirir, onu ləkələyirlər...» [18, s. 303].

Heydər Əliyev bu məqamlara toxunaraq, göstərmək istəyirdi ki, 1985-1986-cı illərdə Moskvadakı erməni mafiyası artıq Dağlıq Qarabağ problemini ortaya qoyub öz xeyirləri naminə həll etmək üçün onlara ən böyük maneə olan Heydər Əliyev şəxsiyyətini aradan götürməyi qərara almışdılar. Ona görə də respublikanın bütün sahələrində, o cümlədən elm, təhsil müəssisələrində də ziddiyyətli, qarışıq hadisələr törədir, bununla da böyük rəhbərə qarşı təbliğat işini qururdular. *«Mərkəzi Komitənin təlimatçısı səviyyəsində həll olunan bir məsələ o zaman Siyasi Büroya çıxarıldı. Bunu kim etdi? Bizim öz həmvətənlərimiz, azərbaycanlılar. Ermənilərin əlində oyuncaq olaraq bu işləri edən şəxslər...»* [18, s. 304].

Bu gün biz tarixçilər də birmənalı şəkildə təsdiqləyirik ki, Heydər Əliyevin sovet siyasi arenasında rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycanda milli özünüdərk hissi güclənmiş, bütün ideoloji maneələri dəf edərək, müstəqil düşüncəyə, dövlətçilik təfəkkürünə yol açılmışdır. Ümummilliyət lideri Heydər Əliyevin tarixi missiyası həm də o dövrdə xalqın daxilində toplanan milli ruhu və idealları keçmiş rejimin hücumlarından qoruyaraq xalqın milli yüksəlişini təmin etmək, hüquqlarını qorumaq olmuşdur. Böyük şəxsiyyət həmin dövrdə bütün ideoloji-siyasi maneələrə sinə gərərək Azərbaycan xalqının milli inkişaf konsepsiyasını irəli sürmüş, ictimai şüurdakı qorxunu, ehtiyatlılığı aradan qaldırmağı, cəmiyyəti bütün sahələr üzrə gələcək mənəvi yüksəlişlərə ruhlandırmağı bacarmışdır.

Ulu öndər həmin illərdə xalqın mədəni-mənəvi irsinə, adət-ənənələrinə, milli dəyərlərinə də diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Heydər Əliyev dini abidələrə, məscidlərə ehtiyatla, böyük məharətlə qayğı göstərir, dövrün ab-havasını nəzərə alaraq, onları tarixi mədəniyyət abidələri kimi bərpa etdirib xalqın ixtiyarına verirdi. 70-80-ci illərdə məscidlərin bərpa olunaraq dindarların istifadəsinə verilməsi məlum səbəblərdən mümkün olmadığından, dağılmaqda olan məbədgahlar tarixi abidələr adı altında bərpa edilərək, muzey kimi xalqın istifadəsinə verilirdi. Bununla da, bir tərəfdən, həmin abidələrin dağıdılmasının qarşısı alınır, digər tərəfdən, xalqın dini inanclarının qapalı şəkildə də olsa, qorunub saxlanılmasına şərait yaradılırdı. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Qurban və Ramazan bayramlarının keçirilməsinə heç bir əngəl yaradılmırdı. Dindarlar bu bayramları sovet rejimi şəraitində qeyri-rəsmi səviyyədə keçirir, eyni zamanda, dini ayinləri rahatlıqla icra edə bilirdilər. Xalqımızın qədim milli bayramı olan Novruz bayramı məhz ulu öndərin xeyir-duası ilə keçirilir, Azərbaycan televiziyası ilə yayımlanırdı. Bütün sovet tarixi ərzində bu bayramın rəsmən keçirilməsi

və televiziya ilə yayımlanması da məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümumxalq bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsi Azərbaycan xalqının milli ruhunu yüksəltdir, milli irsə, tarixə böyük məhəbbət yaradır, milli özünüdərk gücləndirirdi. Məhz müdrik rəhbərin qayğısı ilə o illərdə qorunub saxlanılan milli-mənəvi dəyərlər sonralar Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinin bərpasında müstəsna rol oynamışdır. Bir sıra müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq həmin illərdə Azərbaycanda tanınmış ziyalı və şairlər xalqda özünüdərk hissənə ciddi impulslar verən əsərlər yazmış, ulu öndərin milli təəssübkeşliyi, xalqına bağlılığı onları həbs olunaraq zindana atılmaq təhlükəsindən hifz etmişdir.

1970-ci illərdən başlayaraq mahir siyasətçi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli-mənəvi dəyərlərdən olan dini dəyərlərin dirçəliş və inkişafı baş verdi. Allahsızlığı özünə ideya qərarı vermiş Sovet imperiyasının müstəmləkəsi olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində xalqın mənəvi həyatına son dərəcə mənfi təsir göstərən allahsızlaşdırma və dinsizləşdirmə siyasətinin qarşısı alındı. 1920-37-ci illərdə bolşeviklərin ruhanilərə qarşı apardıqları amansız repressiyalar nəticəsində yüksək səviyyəli dini təhsil almış ziyalı din xadimlərinin sayı heçə endirilmiş, onların yerində nəinki savadsız, hətta əksəriyyəti heç bir mənəvi keyfiyyətə malik olmayan “ruhanilər” əyləşdirilmişdi. Yalnız 1970-ci illərdən başlayaraq Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə keçmiş Özbəkistan SSR-də fəaliyyət göstərən ali ruhani institutlarında təhsil almaq üçün onlarca saf düşüncəli gənc göndərilmişdi. Bu da öz növbəsində dini dəyərlərin dirçəliş və onun xalq arasında layiqli qiymətinin özünə qaytarılması yolunda misilsiz rol oynamışdı. Belə ki, əgər 1970-ci illərə qədər Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsində 70 nəfərə yaxın əksəriyyəti qoca və savadsız ruhani çalışırdısa, artıq 1970-ci illərin sonunda bu idarədə savad dərəcəsi və mədəni səviyyəsi ilə seçilən, əsasən, gənclərdən ibarət olan yüzdən artıq kadr işləyirdi.

Artıq “qırmızı terror”a məruz qalmış ruhanilərin yerlərini dolduran savadlı ruhanilər Heydər Əliyevin onlar üçün yaratdığı münbit və təhlükəsiz şəraitdən istifadə edərək dini dəyərləri xalqa geniş şəkildə çatdırmağa can atırdılar. Ruhanilərin təbliğatı üçün yaradılan şəraitdən əlavə, vətəndaşların dini ayinləri sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün də respublika rəhbərliyi tərəfindən tam təhlükəsiz mənəvi mühit yaradılmışdı. Bu işdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1976-cı il sentyabrın 13-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə qəbul olunmuş “Azərbaycan SSR-də dini birliklər haqqında” Əsasnamə müstəsna rol oynamışdır.

1970-ci illərdə Azərbaycanda qeydə alınmış qırxdan artıq müsəlman dini birliyi fəaliyyət göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılarına Sovet

üsul-idarəsinin milli-mənəvi dəyərlərə vurduğu zərbələri xalqa çatdırmağı və dini dəyərləri xalqa olduğu kimi təqdim etməyi məqsəd qoyan on iki müsəlman dini birliyi isə gizli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Aydın məsələdir ki, xalqlar həbsxanası olan SSRİ-də gizli fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkün idi. Sadəcə, bu birliklərin fəaliyyət göstərə bilməsinin ən böyük səbəbi Heydər Əliyevin gizli himayəsi olmuşdu. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, Sovet DTK-sının radikal islam yuvası adlandırıldığı və daim təzyiq altında saxladığı Nardaran kəndində fəaliyyət göstərən məscid 1970-ci ildə, Corat qəsəbəsində fəaliyyət göstərən məscid isə 1977-ci ildə müvafiq Sovet təşkilatlarında qeydiyyatdan keçirilmişdilər.

Azərbaycan sovetləşəndən bir müddət sonra Sovet hökuməti dəfn mərasimləri ilə bağlı dini mərasimləri xalqın həyatından çıxarıb atmağa çalışmış və bu istiqamətdə xoşagəlməz tədbirlərə əl atmışdı. Xüsusilə, respublikada dövlət vəzifəsində olan şəxslərin istər özləri, istərsə də yaxınları dünyalarını dəyişmiş insanların dəfn mərasimlərində dini qaydalara əməl edərdilərsə, hətta burada iştirak etsələr belə, təqiblərə məruz qalır, əksər hallarda kommunist partiyasından xaric olunur, ictimai məzəmmətlə tutduğu vəzifələrdən azad edilirdilər. Respublikada insan mənəviyyatını təhqir edən bu hal 1970-ci ilə qədər davam etmişdi. Yalnız Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin «Respublikanın şəhərlərində və başqa yaşayış məntəqələrində dəfn xidmətinin yaxşılaşdırılmasına dair» tərtib etdiyi 1971-ci il 23 noyabr tarixli protokoldan sonra marksizm bayrağı altında imperiya tərəfindən həyata keçirilən bu şərəfsiz planın qarşısı alındı.

Heydər Əliyevin dini dəyərlərin dirçəlişi sahəsində apardığı bir sıra mühüm tədbirlər sayəsində artıq dünyanın bir sıra ölkələrində keçirilən beynəlxalq dini konfranslarda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin işçiləri də iştirak etmiş və məruzələrlə çıxış etmək imkanına malik olmuşdular. İlk dəfə olaraq, Azərbaycan ruhaniləri 1970-ci ilin oktyabrında Daşkənd şəhərində keçirilən dini konfransda təmsil olunmuşdular. 1973-cü il oktyabr ayının axırlarında Moskvada keçirilən planetin sülhsevər qüvvələrinin Ümumdünya Konqresində də Azərbaycandan gəlmiş ruhanilər iştirak etmişdilər. Beynəlxalq dini konfranslarda Azərbaycan ruhaniləri yüksək səviyyədə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq nümayiş etdirməkdə idilər.

Heydər Əliyevin xüsusi diqqəti nəticəsində alimlərimiz tərəfindən islam dini elmi baxımdan araşdırılmağa başladı. Artıq həm yüksək səviyyəli ruhanilər bu çətin işin öhdəsindən layiqincə gələ bilər, həm də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları da bu əhəmiyyətli işin yerinə yetirilməsi üçün cəlb edilirdilər.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev strategiyasının ardıcıl şəkildə davam etdirildiyi Azərbaycan Respublikası hazırda sürətlə, davamlı şəkildə bütün sahələr üzrə inkişaf etməkdədir. Bunun yeganə səbəbi isə Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən ulu öndərin müdrik və alternativi olmayan siyasətinin uğurla davam etdirilməsində, Heydər Əliyev ideyalarına sadiqlikdə və xalqın da bu siyasəti dəstəkləməsindədir. İqtisadi, sosial, mədəni və həyatımızın digər vacib sferalarında həmçinin müşahidə olunan tərəqqi, vətəndaş həmrəyliyi, sosial rifah ölkə vətəndaşlarının istək və arzularına uyğun şəkildə təmin olunur. Bu baxımdan, Azərbaycanda bərqərar olmuş ictimai-siyasi sabitlik, tolerant mühit, multikulturalist cəmiyyət bir daha sübut edir ki, ölkəmiz düzgün yoldadır.

Dövlətimizin başçısı Azərbaycanın seçdiyi yolun yeganə düzgün yol olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Bugünkü Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bugünkü Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Bu, sadəcə olaraq sözlər deyildir. Bu, reallıqdır, bu, həqiqətdir. 1993-2003-cü illərdə siyasi sistemin möhkəmlənməsi, dövlətçilik ənənələrinin yaradılması, azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar olunması nəticəsində bu gün Azərbaycan uğurla inkişaf edən ölkəyə çevrilibdir. O illərdə həm siyasi islahatlar, dünya birliyinə inteqrasiya siyasətimiz, həm daxildə aparılan iqtisadi və sosial islahatlar uğurlu inkişaf üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan bu möhkəm təməl üzərində uğurla inkişaf edir. Azərbaycan bu gün Heydər Əliyev yolu ilə gedir. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanda yaşayır və özünü bütün istiqamətlərdə göstərir”.

Fəxr edirik ki, ümummilli liderimiz, müasir Azərbaycanın memarı, əbədi rəhbərimiz Heydər Əliyevin misilsiz, alternativi olmayan daxili və xarici siyasətini və ideyalarını möhtərəm cənab Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildən etibarən uğurla davam etdirir. Məhz bu uğurlu fəaliyyət ölkənin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu möhkəmləndirir, Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olduğunu sübut edir, ölkə vətəndaşlarının dövlət başçısının ətrafında getdikcə daha sıx birləşməsinə səbəb olur. Qətiyyətlə demək olar ki, məhz bu düşünülmüş siyasət respublikada dayanıqlı inkişafı, Azərbaycan xalqının rifah halının yüksəlməsini, ictimai-siyasi sabitliyi, vətəndaş həmrəyliyi, əzmlə aparılan dövlət quruculuğunu hərtərəfli təmin edir.

HEYDƏR ƏLİYEVİN LİDERLİK MODELİ: MİLLİ İNTİBAHA VƏ TƏRƏQQİYƏ XİDMƏT EDƏN SİYASƏT

Xülasə

Məqalədə müstəqil Azərbaycanın inkişafında Heydər Əliyevin tarixi rolundan bəhs olunur və ayrı-ayrı sahələrdə əldə edilən uğurlara diqqət yetirilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayan və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətindəki tarixi əhəmiyyət daşıyan fəaliyyəti təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövrü Azərbaycan tarixinə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olaraq, xalqın milli mənlilik şüurunun, müstəqillik ideallarının oyanışına güclü təkan vermişdir. Ümummillə liderin respublikada elm və təhsilin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edən qərarlar təhlil edilir, eyni zamanda dini dəyərlərin dirçəlişi sahəsində atılan addımlara aydınlıq gətirilir. Müəllif tərəfindən ulu öndərin alternativ olmaayan düşünölmüş daxili və xarici siyasətinin bu gün onun siyasi varisi, Heydər Əliyev siyasi məktəbinin layiqli yetirməsi və davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 612 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, 136 s.
3. Əliyev İlham. İqtibaslar və təhlil. Bakı: Azərbaycan, 2006, 328 s.
4. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı: Azər nəşr, 2009, 416 s.
5. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
6. Hüseynova İ. 14 iyul 1969-cu il – milli tariximizin döniş anı. “Səs” qəzeti, 13 iyul 2015
7. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: Təhsil, 2003, 504 s.
8. Prezident Fərmanının işığında: Elm və təhsilin vəhdət zərurəti. “Respublika” qəzeti, 7 sentyabr 2022
9. Gənclərimiz elm və təhsilin davamlı inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir “Xaq qəzeti” qəzeti, 1 aprel 2021
10. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. XVII cild. Bakı: Azər nəşr, 2005, 528 s.
11. «Əsrlərə bərabər illər. 1969-1999. Faktlar və rəqəmlər»/Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi. Bakı: Nuro, 2002, 58 s.

12. Elmin və təhsilin inkişafı strategiyası ulu öndərin adı ilə bağlıdır . “Respublika” qəzeti, 3 may 2013
13. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi (Tərt. edənlər: Adıgözəlov Z., Mustafayev İ.). Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2003, 368 s.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər arxivi. Fond 1. Siyahı 59, iş 73, vərəq 56-57
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi, Fond 1, siyahı 68, iş 84, vərəq 155-159
16. 12 dekabr ümummillî lider Heydər Əliyevin anım günüdür. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 12 dekabr 2008.
17. Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi. Fond 7523, siyahı 143, iş 20, vərəq 40-47
18. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. III cild. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 432 s.
19. Гусейнова Ирада. Мультикультурализм и его практическая реализация на Кавказе // Geostrategiya, 2013, № 06 (18), noyabr - dekabr, səh. 21-24
20. Гусейнова Ирада. «Гейдар Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру» Баку, 2005, 504 с.

Ulu Öndərin Qadın Siyasəti

Sədaqət ƏLİYEVƏ¹

Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında qadınların oynadıqları rol olduqca mühümdür. Ölkə əhalisinin 50,4%-ni təşkil edən zərif cinsin nümayəndələri, bir çox taleyüklü məsələlərdə kişilərlə çiyin-çiyinə mübarizə aparır, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının, mədəni və sosial yüksəlişinin aparıcı qüvvəsi rolunda çıxış edirlər.

Qadınlarımız barədə çox yazılıb deyilsə də, məqsədimiz onları təkrarlamaq deyil, fərqli ampulada nəzəri-diqqətinizə çatdırmaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda tarix boyu bilikli, savadlı, maarifpərvər, şair, yazıçı, hökmdar qadınlar olmuş və onların səsi-sorağı bu torpaqlardan çox-çox uzaqlara da yayılmışdır. Qadınları müasir həyatın demək olar ki, bütün sahələrində görmək müstəqil Azərbaycanın və ümummilli lider Heydər Əliyev siyasətinin uğurudur. Sosioloq, psixoloq, alim, menecer, hüquqşünas, pilot, hərbi qadınlarımızın sayı çoxaldıqca, gender bərabərliyi sahəsində mövcud çatışmazlıqlar da ortadan qalxar və onlar daha çox mütərəqqi ictimai dəyişikliklərə qoşular və ictimai proseslərdə fəal iştirak edərlər.

Azərbaycanın keçmiş olduğu tarixi yola nəzər saldıqda, qadınların ölkə həyatında oynadıqları rolun heç də təsadüfi olmadığını, uzun tarixi dövr ərzində formalaşdığını görə bilərik. Milli folklorumuz, adət və ənənələrimiz, tarixi şəxsiyyətlərimizin fəaliyyəti tarixən qadın faktorunun önəmli olduğunu, ailənin, cəmiyyətin və dövlətin formalaşmasında ciddi rol oynadığını göstərən bariz sübutlar hesab edilə bilər. Dövlət quruculuğu və mühüm siyasi qərarların verilməsində qadınların həmişə əhəmiyyətli yer tutduqlarını tarixi mənbələr də göstərir. Hələ qədim dövrlərdə, Manna və Atropatena

1 Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-mail: sadagat-aliyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7383-110X

dövlətlərinin zamanında qadınlar bir çox məsələlərə təsir etmək imkanlarına malik idilər. Qadınların nüfuzu, cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etməsi sonrakı dövrlərdə də müşahidə edilirdi. Səlcuqların hakimiyyəti dövründə, Səfəvi İmperiyasında da qadınlar bir çox dövlət işlərində yaxından iştirak edirdilər.

Məlum olduğu kimi, ADR-in yaranması ilə qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının oynadığı rol barədə təsəvvürlər kökündən dəyişməyə başladı. Qadın orta əsrlərdə daşdığı ailə qoruyucusu funksiyası ilə yanaşı, özünü daha geniş miqyasda göstərməyə başladı. Müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq qadının seçmək və seçilmək hüququnu Azərbaycan əldə etmişdi. Burada dövlət siyasəti ilə yanaşı, digər məqamları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz; belə ki, Azərbaycan qadınının tarixən fəallığı, mübarizə əzmi, mühüm dövlət vəzifələrini tutması, hətta bəzi hallarda dövlətə uğurla rəhbərlik etməsi kimi tarixi inkişaf zəminində formalaşmış xüsusiyyətlər bu qərarın verilməsinə gətirib çıxarmışdır. Yəni, Azərbaycan Demokratik Respublikası qadınlara seçki hüququ verərkən, Azərbaycan qadını bu hüquqdan layiqincə bəhrələnməyə hazır vəziyyətdə idi. Tomrisdən Sara Xatuna, Nigardan Həcərə, Taclı Bəyimdən Tuti Bikəyə qədər, ölkəmizdə qadınların ən ağır yüklərin altına girməsi və şərəflə daşınması hamıya məlum idi. Məhz bu kontekstdə seçki hüququ əldə edən Azərbaycan qadını, bu hüququ heç də formal şəkildə daşımadı, ölkə tarixinin ən keşməkeşli və ağır zamanlarında meydana atılaraq kişilərlə birlikdə bu məsuliyyəti daşımağı bacardı. Ona görə də, ADR zamanında qadınlara seçki hüququ verilməsindən danışarkən, bəzilərinin tarixi inkişaf prosesini nəzərə almadan, bu hüququ formal bir qanunvericilik aktı kimi qələmə vermələri, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Bir çox müəlliflərin də qeyd etdikləri kimi, Azərbaycanda qadınların seçki hüququ əldə etmələri, onları Amerikanın və Avropanın əksər ölkələrindəki həmcinslərindən irəli çıxarırdı. Hazırda dünyanın aparıcı dövlətləri sayılan bir çox ölkələrdə, həmin zamanlarda qadına seçki hüququ verilməsi ağılaşılmaz hadisə hesab edilirdi. Lakin Azərbaycan qadını nəinki bu hüququ layiqincə qiymətləndirdi, hətta ADR-in süqutundan sonra, Sovet Hakimiyyəti illərində meydana çıxan çoxsaylı tərəqqipərvər qadınlar, birbaşa olmasa da, ADR-in bu hüquqi aktından bəhrələnməmiş və ruhlanmışdılar.

Azərbaycanda gender siyasətinin həyata keçirilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və bu siyasətin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilməsi cəmiyyətdə gender problemlərinin həllindəki uğurlarla nəticələnmişdir.

1995-ci ildə Pekində keçirilmiş dördüncü Ümumdünya Pekin konfransından sonra qadınlara münasibətdə siyasətimiz yeni çalarlar qazandı və Pekin konfransına hazırlıq məqsədilə 1994-cü ildə Azərbaycanda Milli Hazırlıq Komitəsi yaradıldı. “Hazırlıq Komitəsinin vəzifələrinə bunlar daxil idi: postsovet dövründə qadınların rolu və vəziyyətinin qiymətləndirilməsi; keçid dövründə qadınların rolu və vəziyyətinin gözdən keçirilməsi; qadın təşkilatlarının yaradılmasına dəstək vasitəsilə qadınların ictimai həyata fəal cəlb olunması; cəmiyyətdə qadın statusunun artırılmasına və cinslərin bərabərliyinə nail olmağa yönəldilmiş hərəkət proqramlarının işlənilməsi” (1). “Bütün dünyada gender bərabərliyinə nail olmaqla bağlı qadınların qarşısında qoyulan məsələlər ancaq kişilərlə tərəf müqabillik əsasında həll oluna bilər” (2). Əsas tövsiyə isə qadınların cəmiyyət həyatında önəmli rolə malik olacaq qərarların qəbul olunması prosesində iştirakı məsələsi ilə bağlı idi. Belə ki, qərarların qəbulu zamanı bütün səviyyələrdə qadınların iştirakı olmadan və qadınların maraqları nəzərə alınmadan bərabərliyə, inkişafa, sülhə nail olmaq mümkün deyil.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə respublikamıza ilk dəfə rəhbər təyin edildiyi vaxtdan etibarən fəaliyyətinin hər dövründə qadın problemləri və haqlarının müdafiəsinə çevrilmişdir. Onun qadınlara olan münasibəti ailə həyatında, həyat yoldaşının təmsalında da açıq-aşkar bilinirdi. Zərifə xanım Əliyevaya verdiyi yüksək dəyər heç kimin diqqətindən yayınmazdı. Hər kəs onların bir-birilərinə necə qarşılıqlı hörmət münasibəti bəslədiklərinin şahidi olmuşdur. Ulu Öndər 2001-ci il aprelin 28-də Zərifə xanımın xatirəsinə həsr olunmuş gecədə söylədiyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi: “...Mənim üçün o, birinci növbədə böyük bir insan idi. Zərifə xanım sədaqətli həyat yoldaşı, çox mehriban ana, mənim ailəmi, mənim uşaqlarımı, mənim nəvələrimi yaşadan, bəyükdən bir fədakar insan kimi qəlbimdə yaşayır...”

Aparılan işlərin nəticəsi olaraq, elə həmin ilin sentyabrında Azərbaycan qadınlarının Birinci qurultayı – müstəqil Azərbaycanın ilk qadın forumu çağırıldı. Qurultayda görülmüş işlərin nəticələri müzakirə olundu və Azərbaycan qadınlarının Milli Şurası yaradıldı. 2000-ci il, martın 6-da “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərman imzalandı. Bu fərmanda qadınların kişilərlə bərabər dövlət strukturlarında rəhbər vəzifələri tutmalarının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanır. Elə həmin vaxt respublikanın Nazirlər Kabineti qadınların siyasi fəaliyyətdə daha fəal iştirakına təkan verən “Azərbaycan Respublikasının qadın məsələləri üzrə milli fəaliyyət Planı haqqında” qərar qəbul etdi. Çünki “müstəqil Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət strukturlarında qadınların təmsil olunması dövlətimizin dünyəvi və demokratik xarakterini əks etdirir” (3).

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1998-ci ildə verdiyi fərmanla yaradılmışdır. Həmin dövrdə Komitə, Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi adlandırılırdı. 2006-cı ildən etibarən isə, adı dəyişdirilərək Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə çevrilmişdir. 6 fevral 2006-cı il tarixində Prezidentin fərmanı ilə Hicran Hüseynova bu komitənin sərdi təyin edilib. Komitə ailə, qadın və uşaq problemləri ilə bağlı rəsmi dövlət siyasətini və tənzimləmə mexanizmlərini reallaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusunu daşıyır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, milli qadın siyasəti yenidən aktualıq kəsb etməyə başladı. Tarixi və milli köklər üzərində qurulmuş qadın siyasətində üç əsas prinsipi, daha doğrusu üç mənbəni qeyd etmək zəruridir. Bu mənbələr islamçılıq, türkçülük və müasir dövrün milli qadın siyasəti təcrübəsi idi. Belə ki, islam dinində qadına verilən böyük əhəmiyyət, türk düşüncəsindən gələn mərdlik və qəhrəmanlıq anlayışları, ADR və SSRİ dövründə formalaşmış qadın siyasəti təcrübəsi ilə vəhdət şəklində tətbiq olunduqda, daha yaxşı nəticələrin alınması təbii hesab edilə bilərdi. Bütün bu meylləri uzaqgörənliyi ilə hiss edən və birləşdirməyə nail olan ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında, müasir dövrə xas milli qadın siyasəti aparılmağa başladı. Burada ədalət naminə bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. Məhz Sovet Hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə qadınların yüksək intellekti ilə formalaşan təbəqə formalaşmış, akademik Zərifə Əliyeva, Aida İmanquliyeva kimi qabaqcıl və dünya miqyasında tanınan qadınlar ön plana çıxmışdılar. Üstəlik, ulu öndərin həm SSRİ dövründə, həm də müstəqillik epoxasında ölkəyə rəhbərlik etməsi, onun qadın siyasətinin bütün incəliklərini bilməsi, bütün müasir və ənənəvi tendensiyaları vahid şəkllə salmaq bacarığı, ustalıq və uzaqgörənliklə aparılan qadın siyasəti tez bir zamanda öz bəhrəsini verməyə başladı.

“Ölkəmizdə dövlət qadın siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsinin və dövlət siyasətinə qaldırılmasının məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz bir tarixi faktıdır. O, qadınların idarəetmə, qərar qəbul etmə və sosial həyatın bütün sahələrində irəli çəkilməsini vacib bilmişdir. Azərbaycanda qadın hüquqlarının qorunması, təbliğ olunması, onlara yüksək imtiyazların verilməsi, qadınların dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində və qanunların qəbul edilməsində iştirakının artırılması Heydər Əliyev siyasətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən idi. Ulu öndərin qadınlarla bağlı məsələlərin həlli üçün imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlar qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində irəliyə doğru atılmış tarixi addımlar olmuşdur. Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı ki, dövlət quruculuğunun bütün mərhələlərində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan

qadınları ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitliyin və əmin-amanlığın qorunması, milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bu gün də var qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycanda lider qadınlar, sahibkar qadınlar yetişir. İqtisadiyyatda, siyasətdə, elmdə, təhsildə, bir sözlə bunu hər sahədə görmək olar. Hökumətdə, nazirlikdə, Milli Məclisdə qadınlarımızın fəallığı artmaqda davam edir. Bu kimi müsbət nəticələrin əldə edilməsində Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə qadın hüquqlarının qorunması üçün bir çox qanunlar qəbul etməsi, fərman və sərəncamlar imzalaması, beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq mühüm sənədlərin ölkəmizdə tətbiq olmasını reallaşdırmasındakı rolu danılmazdır” (4).

Müasir cəmiyyətdə Azərbaycan qadınının oynadığı rol kifayət qədər böyükdür. Artıq qadın ana, övlad tərbiyəçisi olmaqdan çıxaraq, öz üzərinə daha böyük missiya götürmüşdür. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində, ictimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatın bütün sektorlarında qadınlar getdikcə daha böyük rol oynamağa başlayırlar. Yerli özünüidarə orqanlarının işində qadınların rolunun artması xüsusilə təqdirə layiqdir. Ölkə rəhbərliyinin diqqət və qayğısı nəticəsində qadınların bələdiyyələrdə təmsilçiliyi 4 faizdən 35 faizə qədər yüksəlmişdir və hər yeni seçkilərdə qadınların sayının artması müşahidə edilir. Bu dövlət qayğısı ilə yanaşı, qadınların da ictimai fəaliyyətə marağının artması, onlarda ictimai-siyasi fəallığın yüksəlməsinin göstəricisidir. Əgər son 100 il ərzində qadınlar daha çox müəllim, həkim, elm və incəsənət xadimi kimi fəaliyyətə önəm verirdilərsə, son illər ərzində ictimai-siyasi fəaliyyət, xüsusilə də dövlət idarəetməsində qadınların rolu günbəgün artmaqdadır. Ən yüksək və ali dövlət vəzifələrinə qadınların təyin edilməsi, onlara etimad göstərilməsi həm də digər qadınların hüquqlarının qorunmasında, çətinliklərinin həll edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu gün bu siyasəti ləyaqətlə davam etdirən Prezidentimiz İlham Əliyev ölkənin ictimai-siyasi həyatında qadın nümayəndəliklərinin genişlənməsinə çox böyük diqqət yetirir. Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə müxtəlif sahələrdə fərqlənmiş bir çox qadınlar yüksək mükafat və fəxri adlara layiq görülməklə. Qadınların ictimai-siyasi həyata daha çox cəlb olunması, uşaqların hüquqlarının təmin edilməsi və onlar üçün zəruri şəraitin yaradılması sahəsində ciddi işlər görülür. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamı olaraq ölkə rəhbəri İlham Əliyev tərəfindən aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse Prezidenti və Ali Qanunverici orqana xanımlar rəhbərlik edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

<http://www.scfwca.gov.az/post/341/pekin-beyannamesi-ve-fealiyyet-platformasinin-qebul-olunmasinin-20-illiyine-hesr-olunmus-tedbir>

Gender bərabərliyinin hərtərəfli təmini Azərbaycan dövlətinin başlıca məqsədlərindəndir. Azərbaycan. – 2010. – 5 iyun – s.5.

Mübariz Qurbanlı. Azərbaycan. – 2011. – 8 may. – s.8.

<http://scfwca.gov.az/post/1123/heyder-eliyev-ve-dovlet-qadin-siyaseti-muasir-dovlet-qadin-siyasetinin-banisi>

Bir Lider Olarak Haydar Aliyev'in Vefatının Ardından Türk Basınında Yer Alan Haber Fotoğraflarının Göstergelimsel Analizi

Eda ER¹

GİRİŞ

Toplumların yönetimi oldukça hassas ve tarihin akışı üzerinde belirleyici etkisi olan bir konudur. Bu yönetim sürecinde ‘liderler’ ön plana çıkan aktörler olarak önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle toplumsal yaşamı merkezine alan tarih, siyaset, iletişim ve sosyoloji çalışmaları içinde “liderlik” dikkat çeken bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle siyasal iletişim çalışmaları içinde ‘liderlik’ konusu, üzerinde önemle durulan ve çalışmalar içinde sıklıkla yer verilen bir alandır.

20. yüzyılla birlikte dikkatleri üzerine çekmeye başlayan bir kavram olan liderliğe yönelik yapılan çalışmalarda oldukça fazla sayıda tanıma ulaşmak mümkündür. Bu kavrama yönelik olarak en çok vurgulanan noktalar liderin grup gereksinimlerini ve isteklerini fark ederek bunları karşılama noktasında faaliyet gösteren; insanları zihinsel, fiziksel ve duygusal olarak etkileyip ikna ederek onlara amaçları doğrultusunda isteklerini yaptırabilen; toplulukları yönetebilme istek ve yetisine sahip kişiler olmalarına ilişkindir (Erçetin, 2000: 5-6’dan aktaran Karadoğan Doruk, 2012: 129). Dolayısıyla bir liderin kitleleri ikna edip peşinden sürükleyebilmesi için iletişim becerisinin yüksek olması ile birlikte kendisine ve amaçlarına dönük farkındalık yaratıcı,

---

1 Dr. Öğretim Üyesi, Ege Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü. ORCID: 0000-0001-6366-3301

olası sorunları önden görüp onlara yönelik çözüm üretici, vizyon sahibi ve öngörülü olma özelliklerini taşıması gerekmektedir.

Genel bir bakış açısıyla ve en basit tanımıyla lider her alanda ön planda olan kişi anlamına gelmektedir. Liderlik kavramı iş, okul, aile, arkadaş ilişkileri vb. kişilerarası iletişimin söz konusu olduğu hayatın her alanında karşımıza çıkabilen bir olgudur. Liderlik bir insanın yaşantısı boyunca deneyimlediği iletişim süreçlerinin tamamında söz konusu olabilmektedir. Ancak liderlik deyince öncelikli olarak siyaset alanı akla gelmektedir. Çünkü liderlik kavramı iktidar kavramına doğrudan gönderme yapan bir kavramdır. Bu bağlamda iktidara sahip olabilmek bir liderin öncelikli amacı olarak ön plana çıkmaktadır. İktidara talip olmak beraberinde iyi yaratılmış bir liderlik imajını gerektirmektedir. Bayraktaroğlu ve Çeliker'in belirttiği gibi liderler medya tarafından yaratılan birer imaj-mit kahramanlarıdır. İmajın yaratılmasında görsellik önemli bir unsurdur ve bu nedenle fotoğraflar bu süreçte etkili bir araç olarak ön plana çıkmaktadırlar. Dolayısıyla siyasi anlamda imaj yaratmada ve yaratılan imajı idealize etmede basının vazgeçilmez bir rolü bulunmaktadır (2011: 11). Bu doğrultuda istenilen olumlu ve etkili bir imajın fotoğraf üzerinden yaratılmasında önemli bir araç olan medya, iktidarların her zaman üzerinde hakimiyet kurmak istedikleri bir alan olarak ön plana çıkmaktadır.

İktidarlar tarafından medya mecraları toplumsal belleğin oluşturulması hatta üretilmesi sürecinde kullanılan en önemli araçtır. Turam'ın da belirttiği gibi bu araçlar herhangi bir konudaki enformasyonu kısa zamanda geniş kitlelere yayabilmekte ve bu yüzden günlük hayatımızda çok etkili olmaktadır (1994:45). Dünyanın herhangi bir yerinde olan bir olayı tüm dünyaya iletme gücüne sahip olan bu araçlar bir kurum veya kişi hakkındaki görüş, düşünce ve kanıların toplamı demek olan imajın oluşturulması ve yayılması sürecinde de önemli bir role sahiptir. Olaylar, kurumlar veya kişiler hakkında hatırlanabilecek veriler olarak işlev gören ve bu araçlar üzerinden dolaşıma sokulan fotoğraf, haber, metin, görüntü gibi materyaller imajın yayılması sürecinde yapıtaş görevi görmektedir (Ertürk, 2009: 92-94). Yazılı ve görsel medya iletileri aracılığıyla özellikle iktidarların amaçlarına hizmet edecek gerçekliklerin yaratılarak bireylerin zihinlerindeki algıların yönlendirilmesine hizmet edilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu noktada, medyadan aktarılan hareketli ve durağan görüntüler, ikna edici birer kanıt olarak işlev görmeleri nedeniyle yazılı mesajlardan çoğu zaman daha fazla dikkat çekmektedir. Medyada yer alan hareketli ve durağan görseller sanal bir imaj yaratılmasına hizmet etmektedir. İktidarlar da ideolojileri doğrultusunda kitleleri ikna edebilmek ve yönlendirebilmek için bu imajları sıklıkla kullanmaktadırlar.

Bu yolla yaratılmak istenilen olumlu imajlar ideolojileri ve partileri olduğu kadar, liderlerin temsilini de kapsamaktadır.

Yapılan araştırmalarda, lider imajının yaratılması sürecinde, genel olarak görseller ve fotoğraflar üzerinden devingen ve durağan görüntülerin akılda kalıcılığına yönelik gerçekleştirilen karşılaştırmalar neticesinde tek bir görüntünün daha çok akılda kalıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sabit olması nedeniyle izleyiciye inceleme ve izleme olanağı sunan fotoğraf, yazıları ve söylemleriyle anlatamadıkları birçok şeyi tek bir kareyle anlatabilme avantajını da liderlere sunmaktadır (Bayraktaroğlu ve Çeliker, 2011: 3, 12). Böylelikle mesajın alınması sürecinde aynı görsel mesaja daha uzun süre bakılması ve bu yolla mesajın etkinliğinin de artması söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle durağan görüntülerden oluşan fotoğraflar liderlik imajının yaratılmasında önemli bir işleve sahiptir.

Günümüzde her alanda ön plana çıkan imajların ağırlıklı şekilde görsel olarak üretildiği görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri artık uzun metinlerin tercih edilmemesi ve mesajların görseller aracılığıyla aktarılmasının daha etkili olmasıdır. Bu nedenle görsel kültürün eğmen olduğu bu dönemde iletişim kurmak ve insanları bilgilendirmek amacıyla görsel mesajlar tercih edilmektedir. Bu mesajların yer aldığı ortamlar arasında ise en çok kullanılan araçlardan biri fotoğraftır (Uztuğ, 2007: 355). Yazılı iletişim yerine görsel iletişimin daha kolay ve hızlı bir şekilde bireylerin dikkatlerini çekmesi ve aktarılmak istenilen mesajın daha etkin bir şekilde amacına ulaşabilmesi nedeniyle siyasiler açısından da imaj yaratmada ve kitleleri etkileme noktasında fotoğraflar sıklıkla tercih edilen bir araç haline gelmektedir. Dolayısıyla da liderlerin özellikle haber fotoğraflarında nasıl bir temsil bağlamında sunuldukları da önem verilen bir husus olarak ön plana çıkmaktadır.

Liderler açısından yaratılan imajlar insanların onlara yönelik algısının yönlendirilmesini ve akılda ne şekilde kalacaklarının belirlenmesini sağlamaktadır. “Kişisel imajımız oluştuğu zaman, onu algılayan kişi veya grup tarafından yokluğumuzda ya da gıyabımızda hakkımızda hissedilen, düşünülen negatif-pozitif varsayımları içermektedir” (Çakır, 2002: 28’den aktaran Saraçaydın, 2020: 152). Dolayısıyla liderlerin imajlarının doğru yönetimi yalnızca yaşarlarken değil, vefatlarından sonra da toplumların onlar hakkındaki düşüncelerini şekillendirmesi açısından önemlidir. Bu nedenle çalışma kapsamında “tek millet iki devlet” söylemi ile Türkiye’nin kardeş ülke olarak benimsendiğinin altını çizen ve Azerbaycan’ın milli lideri olarak tarihe adını yazdıran ve yaşamını yitirmesinin ardından hem ülkesinde hem de dünyada derin üzüntüye neden olan Haydar Aliyev’in vefatı sonrasında

Türkiye'deki gazetelerde yayımlanan haber fotoğraflarındaki görsel temsilinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

LİDERLİK İMAJI VE FOTOĞRAFIN ROLÜ:

Fotoğraf en basit haliyle yaşanan bir “an”ın analog veya dijital formatta kaydedilmesidir. Zamanı dondurma olanağı sunan “bir fotoğrafın gücü, zamanın normal akışı içerisinde hemen birbirinin yerini alan anları incelemeye tabi hale getirmesinde yatar” (Sontag, 2008: 136). Böylelikle hızla akan zaman içinde ‘an’a ilişkin dikkatlerden kaçan noktaları fark etme olanağı sunar. “Fotoğraf, belirli bir enstantanenin görüntüsüdür. Gerçeklikten koparılmış olan zaman ve mekândır. Bu nedenle fotoğraf, belirli gerçekliğe ait kalıntıdır” (Altaş, 2020: 179). Bu açıdan bakıldığında, zaman içerisinde yok olmaya mahkum olan her kişinin/olayın var olma sürecine ilişkin ‘an’larının fotoğraflanması; o kişiyi/olayı, gerçekleştiği zaman ve mekanın kısıtlılığından çıkararak sonsuzluğun içine taşımaktadır. Teknolojik gelişmeler de bu duruma hizmet ederek ‘an’ların varlığını sonsuzlaştırmaktadır. Dijital teknolojide yaşanan gelişmelerin artması beraberinde her ‘an’ın kolaylıkla ve analog çekimlerdeki gibi herhangi bir maliyet söz konusu olmadan zamanın dondurularak kaydedilebilmesine olanak sağlamaktadır. “Bir görüntünün görüntüsü” (Sontag, 2008: 4) olan fotoğraf “bir dilbilgisi ve -daha da önemlisi- bir görme etiği” (Sontag, 2008: 2) oluşturarak yazılı dile nazaran daha etkili olan “bir ifade aracı” (Berger, 2007: 75) halini almaktadır. Böylelikle yaşanan ‘an’lara ilişkin görsel bir kanıt olma özelliği sayesinde etkili bir görsel ifade aracı haline gelen fotoğraf vasıtasıyla kitleler üzerinde yönlendirici olabilmek mümkün hale gelmektedir.

Freund’un belirttiği gibi fotoğraf artık gündelik yaşantının her an içinde yer alarak onun ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir. Tüm toplumsal sınıflarda aynı kabulü görmesi nedeniyle işçinin, zanaatçının, tüccarın, memurun ve sanayicinin evine girerek özellikle siyasiler açısından oldukça önemli bir husus olarak görülmeye başlamıştır. Böylelikle toplumun en öne çıkan ve en önde gelen araçlarından biri haline gelmiş ve belgesel niteliği kazanmasıyla birlikte de yaşamın en güvenilir ve en tarafsız çoğaltma biçimi olma özelliğini kazanmıştır (2008: 8-9). Böylelikle varoluş açısından asla bir daha yinelenemeyecek olanın mekanik olarak yinelenmesini sağlamaktadır. Burada önemli olan nokta, fotoğrafın sonsuza dek kopyaladığı şeyin alında yalnız bir kere olmasıdır (Barthes, 1996: 18). Durağan tek karede ortaya çıkan bir bütünlük olma özelliği taşıyan fotoğrafın en büyük gücü de çekilen tek karedeki görsel anlatımından; tek karenin çoğaltılabilir (Kılıç’tan, 2005: 32’den aktaran Uygun, 2007: 66) ve zamana yayılabilir olmasından gelmektedir. Özellikle yeni medya ortamlarının gelişmesiyle birlikte çekilen

fotoğraflara ulaşabilme konusunda kolaylıklar da beraberinde doğmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde haber fotoğraflarının hedef kitlesi ile bulunduğu alanların niteliği ve niceliğinde de farklılaşmaların olduğunu söylemek mümkündür. Eskiden sadece basılı olarak bireylerin ulaşabildiği haberler ve dolayısıyla haber fotoğrafları artık internet ortamında ve hatta telefonlarda bile her an ulaşılabilir durumdadır. İnternet mecrasında bir kere yer alan bir fotoğrafın artık tüm dünyadaki kitleler tarafından zamandan bağımsız bir şekilde görülür halde olması, özellikle liderler açısından fotoğraflarının çok daha önemli hale gelmesine neden olmuştur.

Genel bir bakış açısıyla “kişinin kendisinin ya da başkalarının zihninde oluşan, bilgilenme, yargılama ve ilişkiler gibi etkileşimlerle biçimlenen bir imge” (Çakır, 2004: 19’dan aktaran Damlapınar ve Balcı, 2005: 61) olarak açıklanabilecek imaj; “bir objenin görsel veya düşünsel olarak görüntülenmesi, fotoğraf, sinema ve televizyon aracılığıyla tekrar oluşturulması ve sözlü veya yazılı bir dille yapılan çağrışımlar” (Barthes, 1990: 30’dan aktaran Özdemirci, 2004: 60) bütünü olarak da tanımlanmaktadır. Bu tanıma bakıldığında fotoğrafın da önemli bir araç olarak herhangi bir kişiye veya kuruma yönelik bir imaj oluşturulması sürecinde etkin bir rol aldığını söylemek mümkündür.

Olumlu imaj oluşturma ve bu imajı kuvvetlendirme noktasında önemli bir işleve sahip olan fotoğraflar üzerinden liderler medya ortamlarında her an görünebilir hale gelmekte ve fotoğraflardaki temsilleri kimi zaman sözel olmayan bir retorik türü olarak kendi temsillerini aşip aynı zamanda halkının görünen yüzü olmakta ve ülkesinin değerlerinin dış dünyada bir temsilcisi halini almaktadır (Gürbüz, 2019: 320-321).

Siyaset söz konusu olduğu zaman liderler ön plana çıkan başat kişiler olarak dikkat çekmektedirler. Bu bakımdan liderlerin imajı siyasetin yürütülmesi noktasında yönetilmesi gereken bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. “Siyasetçiler arasında yaygın bir görüşe göre, siyasetin yarısı imaj oluşturma, diğer yarısı ise insanları gerçeklerden bağımsız olarak oluşturulan o imaja inandırma sanatıdır” (Erzen, 2018: 137). Bu bağlamda adeta bir ‘silah’ olarak kullanılmak üzere liderler için kişisel ‘imaj’lar yaratılmaktadır. Toplum üzerinde yönlendirici olabilmek için hitap edilen topluluklara uygun şekilde tasarlanan imajlar vasıtasıyla liderlerin topluluklar tarafından daha çok tercih edilmesi sağlanmaktadır (Erzen, 2008: 66). Yani imaj yaratma çabasının altında hedef olarak görülen kitleleri etkileme amacı yatmaktadır.

İçinde yaşanan dönemin imaj çağı olması nedeniyle siyaset alanında etkili simgelerin oluşturulması son derece önemlidir. Bu çağda siyasiler sözel olmayan iletişimin, algıların yönlendirilmesindeki rolünün farkında olarak davranmaktadırlar. Bu bağlamda liderler açısından söylediklerinin ötesinde

o sözü nasıl söylediklerinin önemi ön plana çıkmaktadır. Günümüzde sözel mesajlara göre akılda kalıcı, inandırıcı ve ikna edici olan sözsüz iletişim unsurları olarak nitelenen dış görünümle ilgili öğeler; görünüş, iletişim tarzı, beden dili, duruş ve ün olarak sıralanmaktadır. Nitekim politik imajda; politikacının üslubu, beden dili, yaşam tarzı, karakteri, insanlarla ve ailesiyle ilişkisi, yönetsel başarı, iş yapma becerileri gibi faktörler etkili olmaktadır (Taşçıoğlu ve Sarıtaş, 2015: 38-39). Beden dilinin yoğunluklu olarak içinde yer aldığı sözel olmayan iletişim, “konuşma gibi, bilgi iletiminin bir yoludur” (Navarro ve Karlins, 2022: 22) ve kişinin kendisi hakkında karşısındaki bireylere mesajlar aktardığı bir iletişim türüdür. Bu tarz sözel olmayan iletişim, etkileşimi yönetme gücüne sahiptir. Çünkü sözel olmayan iletişim, yazılı bir metnin aktarmayacağı duyguların ve ilişki kurma biçiminin aktarılmasına olanak sağlamaktadır. Üstünlük, alçakgönüllülük, endişe, keyif ve bunlara benzer o andaki iletişimi yönlendirebilecek pek çok enformasyon bir takım jestler ve mimikler, ses tonu, bedenin duruşu gibi sözel olmayan iletişim işaretleri ile belirtilerek sözlü iletişimden çok daha dikkat çekici ve etkileyici bir araç sunmaktadır (Yanikkaya, 2009: 46).

Bir siyasi lider imajı onun fiziksel varlığı kaynaklı görsel izlenimleri, medyada yansıtılan görüntüsü ve politik bir lider olarak insanların zihninde yer eden temsilleri sonucunda oluşmaktadır (Taşçıoğlu ve Sarıtaş, 2015: 41). İmajın yaratılmasına yönelik kampanyalarda dış görünüme dair unsurlar sürecin önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Çünkü beden dili, giyim, renkler gibi görsel öğeler seçmen üzerinde etkili olan önemli unsurları oluşturmaktadır (Özel Sağlantı, 2009: 173). Düşünceleri simgeleştiren görseller bütünü olarak kıyafetler ve aksesuarlar liderlerin sözsüz iletişim kodları olarak önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle siyasi liderler ideolojik alt yapılarını destekleyecek görünümleri tercih ederek kitlelere sunmak istedikleri mesajları giyim kodları aracılığı ile aktarmaktadırlar (Gürer ve Gürer, 2011: 66). Bu doğrultuda siyasi liderlerin imajlarını yaratmak ve bu imajların etkisini kuvvetlendirmek için liderlerin taşınması gereken tüm kişisel özellikler (davranışları, karakterleri, yürüyüş ve duruş biçimleri ile jest ve mimiklerinin toplamından oluşan beden dilleri, giyim tarzları, fiziksel özellikleri, kendine güvenleri vb.) dikkatlice planlanarak kendilerine adeta bir yazılım gibi yüklenmektedir. Çünkü bir liderin dikkat çekerek ön plana çıkarılmasına ilişkin kurulan kitlesel iletişim sürecine yönelik olarak Çalır'ın da belirttiği gibi mesajların gönderilmesinde ve anlaşılmasında beden dilinin daha güvenilir ve inanılır bir etkisi bulunmaktadır ve bu nedenle istenilen olumlu imaja ulaşma noktasında etkin bir yere sahiptir (2019: 229). Dolayısıyla özellikle siyasi liderler açısından imajların belirlenen amaçlar

doğrultusunda planlanarak yaratılabilmesi için sözel olmayan iletişime vurgu yapan imaj yönetimi süreçleri önem kazanmaktadır.

Bahsi geçen noktalar değerlendirildiğinde, bir lidere yönelik imaj kavramı söz konusu olduğunda genel olarak görselliğin öne çıktığını ve fotoğraf kullanımı aracılığıyla görsel bir liderlik imajı oluşturmanın mümkün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Güllüpınar, 2010: 5). Çünkü unsurları itibariyle görsel özellikler bir liderin toplam imaj değerlerinin en somut göstergesidir. Gelişen iletişim teknolojilerinin de etkisiyle her alanda seçmenlerinin karşısına çıkma fırsatı yakalayan liderlerin bireyler üzerinde bıraktıkları ilk izlenim büyük oranda görsel özellikler üzerinden oluşmaktadır (Güllüpınar, 2016: 168). Dolayısıyla sayılan tüm bu özellikler kitleleri etkileme ve onlar üzerinde olumlu bir algı yaratabilme noktasında ayrı ayrı öneme sahiptir ve bu nedenle günümüz siyaset arenasında üzerinde titizlikle çalışılan simgeler haline gelmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmada hem Türkiye hem de Azerbaycan açısından önemli bir lider olarak görülen Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in vefatı üzerine Türk basınında yapılan haberlerde kullanılan fotoğraflarda bir lider olarak Aliyev'in nasıl temsil edildiğinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Araştırmanın evrenini 13-16 Aralık 2003 tarihleri arasında, Aliyev'in vefatı üzerine Türkiye'de basılan gazetelerde yayımlanan haber fotoğrafları oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Türk basınında ilgili tarihlerde haber yapan gazetelere ulaşmak amacıyla arşivler taranmış ve ulaşılan gazetelerden Akşam, Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Posta, Sabah, Radikal, Star, Takvim, Güneş, Gözcü, Türkiye, Vatan ve Zaman gazetelerinde konuya ilişkin olan haber fotoğrafları araştırma evrenine dahil edilmiştir. Belirlenen tarih aralığında ulaşılan 13 gazetede, 107 haber başlığına ve 142 haber fotoğrafına ulaşılmıştır. Haberlerde en fazla yas temasına vurgu yapacak şekilde cenaze kortejinin ve yas tutan Azerbaycan halkının bulunduğu fotoğraflara yer verildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra siyasiler ve oğlu İlham Aliyev'in yer aldığı fotoğraflar da haberlere eşlik etmektedir. Haydar Aliyev'in kendisinin tek başına olduğu fotoğrafların yanı sıra oğluyla, ailesiyle, Türk ve Dünya siyasileri ile birlikte çekilmiş fotoğrafları da haberler ile birlikte kullanılmıştır. Araştırma evreni içinde yer alan bu fotoğraflar arasından Aliyev'in yer aldığı ve onun liderlik özelliklerini en iyi şekilde ortaya koyabilmeyi sağlayacak olan fotoğraflar amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Amaçlı örnekleme yönteminde araştırmacı kendi uzmanlığına dayanarak yanıt aradığı soruyu ayrıntılı ve derinlemesine inceleyebilmek için, temsili olduğunu düşündüğü

bir grubu örneklem olarak seçebilmektedir (Sümer, Demirutku ve Özkan, 2005: 44). Bu doğrultuda çalışmanın amacını ortaya koyabilmek için veri sunabilecek olan fotoğraflar; Aliyev'in halkı selamladığı fotoğraf, naaşının taşındığı kortej fotoğrafı, siyasislerle birlikte olan fotoğrafı ve oğlu İlham Aliyev ile olan fotoğrafı olarak belirlenmiştir.

Amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilen fotoğraflar göstergebilimsel analiz ile incelenerek Aliyev'in liderlik imajına yönelik özellikler ortaya konmaya çalışılmıştır. Göstergebilim anlamın nasıl, ne şekilde oluşturulduğunu ortaya koymaya çalışan bir analiz yöntemidir. Literatürde göstergebilimsel analize yönelik farklı kuramcılarının farklı analiz teknikleri uyguladığı görülmektedir (Bkz: Saussure, 1998; Peirce, 2004; Barthes, 1979, Barthes 2003, Barthes, 2016). Çalışmada haber fotoğraflarındaki anlamı ortaya çıkarabilmek için Ferdinand de Saussure'ün metodolojisindeki gösterge, gösteren ve gösterilen kavramlarını esas alan analiz yöntemi kullanılmıştır.

HABER FOTOĞRAFLARININ ANALİZİ:

Fotoğraf Analizi: Haydar Aliyev

Gösterge: 13 Aralık 2003 tarihli Akşam Gazetesi’nde yer alan “Haydar Aliyev vefat etti” başlıklı haber fotoğrafı

Gösteren: Haydar Aliyev, el sallama hareketi, lacivert ceket, düz beyaz gömlek, bordo kravat, gülümseyen yüz ifadesi

Gösterilen: Fotoğraftaki tüm unsurlar incelediğinde anlam açısından resmiyet, ciddiyet, otorite, saygınlık, barış, dürüstlük, samimiyet ve güven temalarına göndermede bulunulduğu görülmektedir.

Aliyev’in vefatı sonrası Türkiye’deki gazetelerde yer alan vefat haberlerine eklenen fotoğraflardaki beden dili temsilinde farklı zamanlarda çekilmiş el sallama ve selamlama şeklindeki kol hareketine sıklıkla yer verildiği dikkat çekmektedir. El sallamak selamlaşmak ve vedalaşmak anlamına gelmektedir. Fotoğrafın çekilme zamanı düşünüldüğünde selamlaşma hareketi olarak yapılan bu beden dili hareketini, haberin basım zamanı ve haberdeki “Haydar Aliyev veda etti” başlığıyla bir arada değerlendirdiğimizde sevenlerine ve Cumhurbaşkanlığı yaptığı topluma bir veda etme olarak okumak da mümkündür.

Tarihin eski dönemlerinden beri selamlaşma eylemi ‘barış’ anlamı taşıyan bir davranış ve iletişim şekli olarak kabul görmektedir. Türk kültüründe de selamlaşmaya yönelik beden dili hareketlerinin yoğun olarak “el”, “baş” ve “bağır” bölgeleri üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. (Keskin, 2017: 128) Türk kültüründe selamlamanın önemli bir yeri vardır ve hem bir ortama girildiğinde hem de ortamdan çıkıldığında selam verilmesi bir gelenek olarak önemsenmektedir. Buradan hareketle fotoğrafta Aliyev’in bel planda kadrajlanarak verilmesi özellikle el sallama hareketine vurgu yapılmasını sağlamaktadır. Güvenilir ve kendinden emin duruşu ile Aliyev burada aynı zamanda halkına ‘barış’ vurgusu da yapmaktadır. Buradaki selamlama hareketinde elinin baş bölgesine yakın olması misafirperver bir imayla halkına ‘başımın üstünde yeriniz var’ mesajını dolaylı olarak verip halkını yüceltmesi şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca avuç içini insanlara göstermesi dürüstlük ve samimiyet anlamlarını taşımaktadır.

Yüzündeki ifadeye bakıldığında ise çift anlamı bir arada içerdiği görülmektedir. Yüzüne bakıldığında ilk dikkat çeken dudaklarda yer alan hafif bir tebessüm olmaktadır. Buradaki tebessüm el salladığı topluluğa duyduğu sevginin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. El sallama hareketi ile gülümsemenin bir arada yer alması hitap ettiği topluluğa duyduğu saygıyı ve verdiği değeri göstermektedir. Ancak fotoğrafı büyültüp bakışlarına detaylı bakıldığında gülümsemeye tezatlık yaratacak şekilde ciddiyet barındırdığını ve bunun da Aliyev’in otoriter tavrını yansıttığını söyleyebiliriz.

Aliyev'in giyim tercihi siyasilerde genel olarak görmeye alışık olduğumuz şekilde takım elbise üzerindedir. Bel planda kadrajlanan fotoğrafta takım elbisenin ceket kısmı, gömlek ve kravat gözükmektedir. Takım elbise giysi kodu olarak bir ciddiyet anlamı taşımaktadır. Burada ceketle tercih edilen lacivert renk de bu anlamı pekiştirmek üzere işlev görmektedir. Ayrıca resmiyet ve devlet, otorite anlamlarını da taşıyan lacivert ceketin içine giyilmiş olan beyaz gömlek doğruluk, dürüstlük, temizlik anlamlarını taşımakta ve Aliyev'e yönelik güven duygusunu pekiştirmeye hizmet etmektedir. Bordo tonlardaki kravat ceket ve gömleğin renkleri ile kontrast oluşturarak dikkat çekmektedir. Kravat kullanımı başlı başına ciddiyet ve resmiyet göstergesidir. Bordo rengin tercih edilmesi ise seçkinlik, otorite ve güç çağrışımları yapmaktadır. Kravata dikkatli bakıldığında aksesuar olarak kravat iğnesi kullanıldığı göze çarpmaktadır. Giyim kodları açısından bakıldığında kravat iğnesi, rozet vb. aksesuar kullanımları yaratılmak istenilen imajı kuvvetlendirme noktasında destekleyici öğeler olarak önem taşımakta ve kimi zaman ait olunan grup veya ideolojiye dair ipuçları sunmaktadır. Aliyev'in bu fotoğrafta kravat iğnesi kullanması onun otoriter yapısı ile birlikte düşünüldüğünde düzen ve disiplin vurgusu oluşturmakta ve ayrıca şıklık ve seçkinlik göstergesi olarak da imajını kuvvetlendirmektedir.

Fotoğraf Analizi: Cenaze Korteji

Azerbaycan, Aliyev'i dualarla uğurladı

Aliyev'in naaşı Devlet Mezarlığı'na kortej eşliğinde götürüldü. Yol boyunca toplanan yüz binlerce Azerbaycanlı, eski devlet başkanlarını son yolculuğuna gözyaşlarıyla uğurladı. Bu sırada sirenler çalınırken, bazı camilerde de Kur'an okundu.

Gösterge: 16 Aralık 2003 tarihli Zaman Gazetesi'nde yer alan "Azerbaycan Aliyev' dualarla uğurladı" başlıklı haber fotoğrafı

Gösteren: Billboard/pano (el sallama hareketi, gri ceket, beyaz gömlek, bordo çizgili kravat, ve gülümseyen yüz ifadesi ile Haydar Aliyev; 'Yeni Azerbaycan uğruna' yazısı), cenaze korteji, üzerine Azerbaycan bayrağı konmuş olan kırmızı tabut, kırmızı karanfiller, eli silahlı askerler

Gösterilen: Fotoğraftaki tüm unsurlar incelediğinde anlam açısından yas, saygı, sevgi, ciddiyet, otorite, güven ve devlet temalarına göndermede bulunulduğu görülmektedir.

Aliyev'in naaşının Devlet Mezarlığı'na götürüldüğü bir 'an'a ilişkin olan fotoğrafta kortej yürüyüşüne tanıklık edilmektedir. Türkiye'de Aliyev'in vefatı sonrası yayımlanan haberlere eşlik eden fotoğrafların çoğunda yas teması ve kortej yürüyüşü yer almaktadır. Bu fotoğrafların çoğunda on binlerin katıldığı yedi kilometrelik kortej yürüyüşündeki kalabalık, siyasiler, ellerinde Aliyev'in çerçevesi fotoğrafını taşıyan, karanfiller koyan ve gözyaşları akıtan Azeri halkı gösterilerek duyulan yasın ve üzüntünün büyüklüğüne vurgu yapılmaktadır. Özbil'in belirttiği gibi Cumhurbaşkanı'nın yaptığı hizmetlerin önemi ve bunun halk üzerindeki izleri halkın cenaze törenlerine olan katılımını etkilemektedir. Cenaze törenlerine toplumsal katılımın yoğun olmasındaki bir başka kriter ise Cumhurbaşkanı'nın popüler oluşu ve ona duyulan saygı ile ilgilidir (2012: 58). Haber fotoğraflarına yansıdığı şekliyle Aliyev'in cenazesine ve uzun kortej yürüyüşüne halkın katılımının bu denli yoğun olması Azerbaycanlıların ülke kurucularına olan sevgi ve saygısını göstermektedir.

Görselde Azerbaycan gelenekleri kapsamında naaşının yer aldığı kırmızı bir tabut ve tabutun üzerine sarılmış olan Azerbaycan bayrağı yer almaktadır. Bu imgeler Aliyev'in devlet lideri olduğunun simgeleyen araçlardır. Ayrıca eli silahlı askerlerin fotoğrafta yer alması da yine vefat eden kişinin bir devlet temsilcisi olduğunu simgeleyen bir imgedir. Tabutun önünde yer alan ve yas-kortej temasının işlendiği diğer haber fotoğraflarında da yer verilen kırmızı karanfiller de yine önemli bir imge olarak görülebilir. Cenaze törenlerinde kırmızı karanfillerin kullanılması vefat edilen kişiye duyulan saygı ve sevginin bir göstergesidir. Aliyev'in cenaze töreninde oldukça fazla sayıda kırmızı karanfilin halk tarafından kullanıldığı "Aliyev'e Kırmızı Karanfilli Uğurlama", "Yer Gök Karanfil" cümleleriyle haber alt başlıklarına yansımıştır. Kırmızı karanfilin Azerbaycan'da sadece şehitlik mertebesine ulaşanlar için kullanımı üzerine 16 Şubat 2003 tarihli Yeni Şafak gazetesinde şu cümlelere yer verilmektedir (<https://www.yenisafak.com/gundem/aliyev-ugurlandi-2678621>, Erişim Tarihi: 20.03.2023):

“Azeriler, liderleri Aliyev’i şehitlik mertebesine ulaşanlar için düzenlenen bir törenle uğurladı. Bakü’de yer gök karanfillerle donatıldı. Azerbaycan’da böyle bir tören en son Ruslar tarafından şehit edilen Azeriler için düzenlenmişti. Bakü’de tüm yollar, Azerilerin şehitlik mertebesine yükselenler için kullandıkları kırmızı karanfillerle kaplandı. Azeri vatandaşlar da ellerindeki kırmızı karanfillerle Aliyev’i uğurladı. Bu karanfiller daha önce Azerbaycan’da Rus ordusu tarafından şehit edilen Azerilerin cenaze törenlerinde kullanılmıştı.”

Haber fotoğrafında Aliyev’in gülen yüzüyle halkı selamladığı fotoğrafının bulunduğu billboard/pano da oldukça dikkat çekmektedir. Yas ve üzüntü içinde yürüyen kortejin, gülümseyen ve halkını selamlayan Aliyev’in fotoğrafının yer aldığı bir panonun önünden geçtiği ‘an’ı kareleyen bu görsel, vefat haberlerinde yer alan kortej fotoğrafları arasında öne çıkmaktadır. Gazetelerde yer alan vefat haberlerinde bir konuşma veya etkinlik sırasında halkını selamlayan Aliyev’in başka fotoğrafları da hatırı sayılır miktarda yer almaktadır. Adeta Aliyev’in sembol hareketlerinden biri olarak değerlendirilebilecek bu beden dili ifadesinin yer aldığı fotoğrafın bulunduğu pano önünden kortejin geçtiği bu kare; hem selamlama jestinin Aliyev’i sembolize etmesine, hem de Aliyev’in vedasına gönderme yapmasına hizmet etmektedir. Bu fotoğraf karesi ile Aliyev adeta kendi naaşının uğurlanmasını izleyen ve halkını son kez selamlayarak onlara veda eden bir lider olarak konumlandırılmaktadır. Aliyev’in gözleri kısılacak şekilde gülümsemesiyle halkı el sallayarak selamlama hareketi onun samimiyetinin, halka duyduğu saygının ve kendini onlarla eşit görmesinin bir sembolü olarak okunabilir. Bu fotoğrafta da avuç içlerinin el salladığı kişilere dönük olması dürüstlük ve samimiyet çağrışımı yaratmaktadır. Aliyev’in elinin bulunduğu hizada, elinin arkasında yer alan “Azerbaycan” yazısında yer alan harflerin içinde halkın fotoğraflarının yer aldığı görülmektedir. Bu detay, gülen bir yüz ifadesiyle birlikte halkına el sallayan Aliyev’in halkla bütünleşen bir lider olmasına vurgu yapmaktadır.

Aliyev’in giyim kodlarını incelediğimizde gri bir ceket, içine düz beyaz bir gömlek ve çizgili bir kravat taktığı görülmektedir. Ceket-gömlek tercihi ciddiyet ve resmiyet göstergesidir ve Aliyev’e güçlü, otoriter, karizmatik lider imajı sağlamaktadır. Ceket gri rengin tercih edilmesi diploması, ciddiyet ve olgunluk çağrışımları yaratmaktadır. Düz beyaz gömlek doğruluk, dürüstlük, temizlik ve güven duygularını uyandırmaktadır. Yine ciddiyet ve resmiyetin göstergesi olan kravat aksesuarının kullanımında dikkat çekmek için zıt bir renk olan bordonun tercih edildiği görülmektedir. Bordo renk asil, güçlü, güvenilir ve başarılı bir imaj yaratırken meydan okuma duygusunu

da ortaya çıkarmakta ve yazıyla birlikte düşünüldüğünde savaşı yapısını ortaya çıkarmaktadır. Kravatın çizgili olması da dinamizm vurgusu yaparak Aliyev'in karakter yapısına göndermede bulunmaktadır. Panoda yer alan yazıda 'Yeni Azerbaycan namine! / Yeni Azerbaycan uğruna!' yazmaktadır. Arka fon olarak ise beyazdan mora gradyan bir geçiş tercih edilmiştir. Bu fonda bağımsızlığını kazanan 'Yeni Azerbaycan'a vurgu yapmak üzere beyaz rengin yeni başlangıç, barış, özgürlük, hoşgörü, bağlanma, istikrar çağrışımları ile mor rengin asalet çağrışımı bir arada kullanılmaktadır. Yarattıkları istenilen bu anlam aynı zamanda asil bir lider olan Haydar Aliyev ile istikrarın sağlandığı fikrini de aynı fonun önünde Aliyev'in yer almasıyla pekiştirmektedir.

Panoda yazan yazı 'Yeni Azerbaycan uğruna' cümlesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da yüksek oy oranıyla Cumhurbaşkanı seçilen Aliyev'in partisi olan 'Yeni Azerbaycan Partisi'ne ve Sovyet Azerbaycan'ın ardından bağımsızlığını kazanıp tarih sahnesinde kendine yeni bir sayfa açan 'Azerbaycan Cumhuriyeti'ne vurgu yapmaktadır. Bu yeni Azerbaycan'ın büyük lideri olarak 1993 yılında ezici çoğunlukla seçilen ve hastalığına kadar 1993-2003 yılları arasında ülkeye cumhurbaşkanlığı yapan Haydar Aliyev görülmektedir. Bahsi geçen yıllar boyunca yaşanan hiçbir şeyin kolay olmadığına ve yaşamını ülkesine adadığına billboardda yer alan görseldeki 'uğruna' kelimesi ile vurgu yapılmaktadır. Nitekim "Azerbaycanlıların sevgisini kazanan Aliyev'in hatırası, halkın kendisine verdiği ulusal lider anlamındaki 'Umummillî Lider' unvanıyla" (<https://www.dha.com.tr/gundem/azerbaycanin-millî-lideri-haydar-aliyev-vefatınınin-18inci-yilinda-anildi-1866143>, Erişim Tarihi: 24.03.2023) günümüzde de yaşatılmaya devam etmektedir. Bu görsel de Haydar Aliyev'in halkına duyduğu sevgiyi ve liderlik vasfını ön plana çıkarırken halkının kendisine duyduğu saygıyı da imgelemektedir.

Fotoğraf Analizi: Haydar Aliyev, Erdoğan ve Bush

Gösterge: 13 Aralık 2003 tarihli Vatan Gazetesi'nde yer alan "KGB'den Cumhurbaşkanlığı'na" başlıklı haber fotoğrafı

Gösteren: Soldaki görsel: Dönemin Türkiye Başbakanı Erdoğan, Haydar Aliyev, takım elbise, kravat, el sıkışma, gülümseyen yüz ifadeleri

Sağdaki Görsel : Dönemin ABD Başbakanı Bush, Haydar Aliyev, takım elbise, kravat, el sıkışma, gülümseyen yüz ifadeleri

Gösterilen: Fotoğraftaki tüm unsurlar incelediğinde anlam açısından samimiyet, saygı, eşitlik, ciddiyet, otorite, güven ve devlet temalarına göndermede bulunulduğu görülmektedir.

Haydar Aliyev liderliğini ispatlamış ve dünya çapında saygı kazanmış, dönemin diğer ülke yöneticileriyle iletişim halinde olan bir liderdir. Ölümünün ardından Türkiye'de yayımlanan ve kendisine yer verilen gazete haberlerindeki temsillerine bakıldığında siyasilerle kurduğu iletişim anlarına ilişkin karelere yer verildiği görülmektedir. Siyasilerle iletişim sürecindeki temsillerine bakıldığında Aliyev'in onlarla kol kola ya da tokalaşırken, grup halinde bir şeyler içerlerken ve hemen hepsinde güler yüzlü olduğu fotoğraflarına yer verildiği görülmektedir. Bu fotoğraflardaki yüz ifadesine eşlik eden bedensel temas ve tokalaşma eylemlerinde güven veren bir şekilde ellerin birbirini tam olarak kavraması, Aliyev'in samimi ve eşitlikçi bir iletişim tarzını benimsediğini ortaya koymaktadır.

Her iki görselde de liderlerin hepsi koyu renk takım elbise ve içine düz beyaz gömlek ve kravat giymişlerdir. Giyim kodları üzerinden bakıldığında siyasi görüşmeye uygun kıyafet tercihleri yapıldığı görülmektedir. Koyu renk takım elbise tercihi liderlere iddialı, asil, özgüvenli ve güçlü bir imaj yaratmaktadır. İçine dikkat çekecek ve zıtlık oluşturacak şekilde düz beyaz gömlek giymeleri iddialı ve özgüvenli bir imaj oluşturulmasını sağlamaktadır.

Görsellerin ikisinde de liderlerin başları çekim yapılan yöne doğrudur. Bakışları kameranın objektifini yakalamak istercesine karşıya doğrudur. Hepsinin yüzünde gülümseme ifadesi bulunmaktadır. Yüzlerindeki sakin ve tedirgin olmayan ifade görüşme amacının gergin olmayan bir konuda olacağına işaret etmektedir. Tüm liderlerin kaşlarının da gülümseme ve bakışlarını destekler şekilde memnuniyet ifade etmesi görüşmedeki samimiyetlerine ilişkin bir algı uyandırmaktadır.

Her iki fotoğraf da liderlerin el sıkışma anını göstermektedir. El sıkışma özellikle siyasilerin imajları açısından beden dili unsurları arasında önemli bir yere sahiptir. "El sıkışma kişisel ilişkilerin dilini uluslararası arenaya aktararak, devletler arası ilişkilerin kalitesi için bir metafor olarak yaygın şekilde kullanılmaktadır" (Kızıloğlu, 2022: 33). Protokol görüşmeleri sırasında

karşıdaki kişinin elinin normal bir güçle tamamının kavranarak tutulması, kişilerin ellerinin altta ya da üstte olmaması, her iki kişinin elinin de yanda olması eşitlikçi bir iletişim mesajı vermektedir. Elin karşı tarafın elinin üstünde tutulması ‘üstünlük, egemen taraf olma’, altta olması ise ‘zayıf taraf olma, çekingenlik’ imalarını taşımaktadır (Poyraz, 2018: 53). Dolayısıyla el sıkışma yöntemi liderler arasındaki güç savaşının sessiz ve sakin bir şekilde verildiği etkili bir beden dili aracıdır. Bu nedenle dünya çapında farklı ülkelerin liderlerinin bir araya geldikleri görüşmelerde el sıkışma anlarına gazeteciler tarafından da önem verilmekte, o anlar kameraya kaydedilerek sonrasında liderler arasındaki iletişimin boyutu el sıkışma üzerinden analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Soldaki görselde Aliyev ve Erdoğan’ın el sıkışması eşitlikçi, dengeli ve güvenli bir el sıkışma örneği olarak göze çarpmaktadır. Bel planda kadrajlanmış olan fotoğrafta her iki lider arasında ellerin sıkıca tutulduğu, baş parmak ve işaret parmağı arasındaki boşluğun karşı tarafın aynı boşluğu ile sıkıca kavrandığı görülmektedir. Bu, el sıkışmadaki samimiyete ve içtenliğe vurgu yapan bir beden dili sunmaktadır. Ayakta duran her iki liderin de ceketlerinin önü iliklenmiş durumdadır. Bu duruş hem birbirlerine duydukları saygı hem de birbirlerinin güç ve liderliklerini karşılıklı olarak onaylayıp kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Bu fotoğrafta her iki liderin beden dili Aliyev’in “Tek millet, iki devlet” söylemi üzerinden birbirlerini kardeş ülke olarak gören iki liderden beklenen bir samimiyet ve saygıyı barındırmaktadır.

Sağdaki görselde ise Aliyev ve Bush’un tokalaşma anı yer almaktadır. Her iki lider de oturarak el sıkışmaktadır. Burada ilk anda dikkat çeken nokta Aliyev’in dengeli bir şekilde oturduğu, Bush’un ise ona yaklaşmak için uzandığı bir beden dilinin söz konusu olmasıdır. Aliyev dik, sırtı koltuğa dayalı, rahat ve kendinden emin bir oturuş sergilerken Bush Aliyev’e doğru eğilirken dengeyi yakalamak için bacaklarının arasını daha fazla açmak zorunda kalmaktadır. Birine doğru eğilme davranışını o kişiye ve anlatacaklarına yönelik ilgiyi gösteren bir beden dili olarak da okuyabilmek mümkündür. Aliyev ve Bush arasındaki el sıkışma incelendiğinde Erdoğan ile olan el sıkışmadaki gibi tam kavrama hareketinin gerçekleştiği ama Aliyev’in avuç içinin Bush’unkine göre biraz daha aşağı doğru, Bush’unkinin ise biraz daha yukarı doğru bakmakta olduğu görülmektedir. Bu nedenle hem vücutların duruşu hem de tokalaşma bir arada okunduğunda hakimiyetin görece Aliyev’de olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır.

Fotoğraf Analizi: Haydar Aliyev ve oğlu İlham Aliyev

Gösterge: 13 Aralık 2003 tarihli Hürriyet Gazetesi'nde yer alan "Haydar Aliyev ABD'de öldü" başlıklı haber fotoğrafı

Gösteren: Haydar Aliyev, oğlu İlham Aliyev, takım elbise, düz beyaz gömlek, kravat, el ele tutuşma, gülümseyen yüz ifadesi

Gösterilen: Fotoğraftaki tüm unsurlar incelediğinde anlam açısından saygı, sevgi, ciddiyet, otorite, güven, samimiyet, baba figürü ve devlet temalarına göndermede bulunulduğu görülmektedir.

Siyasi açıdan liderliğini ispatlamış olan Haydar Aliyev hakkında ölümünün ardından Türkiye'de yayımlanan haberlerde oğlu İlham Aliyev'e vermiş olduğu siyasi desteğe ilişkin vurgulamalar da sıklıkla yer almaktadır. Ailesine ve eşine düşkün, onlarla vakit geçirmeyi seven bir lider olarak anılan Aliyev, hastalığı sonrası oğlu İlham Aliyev'in önce başbakan yapılmasını sağlamış ardından ise seçimlerden oğlu lehine çekildiğini belirterek oğlunun Cumhurbaşkanı seçilmesinin yolunu açmıştır. Bu durum dönemin gazetelerinde de yankı bulmuş, oğul İlham Aliyev babasının ardından seçimlerde galip gelerek Cumhurbaşkanı olmuştur.

Haydar Aliyev'in, ölümünün ardından ülkemizde çıkan haberlere eklenen oğluyla birlikte çekilmiş olan fotoğraflar, bu desteği vurgulayan metinlerle birlikte verilmiştir. 13 Aralık tarihli Hürriyet gazetesinde yer alan

fotoğraf incelendiğinde baba Aliyev'in oğluna verdiği destek ve oğlunun onu dinleyen ve izinden giden bir siyasi olacağı beden dilleri üzerinden de okunabilmektedir. Fotoğrafta takım elbiseli yer alan baba ve oğul siyasi açıdan ciddiyet tavrına sahip devlet adamı olduklarını giysi kodlarıyla aktarmaktadırlar. İkisi de lacivert ceket ve içine düz beyaz gömlek ve kravat tercih etmişlerdir. İkisinin aynı renk ve aynı tarz giyinmesi oğlunun babasının izinden giden bir siyasi olduğuna dair imaları taşımaktadır. Lacivert ceket otorite, resmiyet ve devlet göndermesiyle takım elbisenin yarattığı ciddiyet imajını pekiştirmektedir. Doğruluk, dürüstlük, temizlik anlamlarını taşıyan beyaz gömlek baba Haydar Aliyev'e duyulan güven duygusunun oğul İlham Aliyev'e de duyulmasına yönelik amaca da bir gönderme yapmaktadır. Bordo ve lacivert kravat tercihleri de yine ciddiyet ve resmiyet anlamlarını pekiştiren birer göstergedir. Bordo rengin baba Haydar Aliyev'de olması, fotoğrafın çekildiği dönem Cumhurbaşkanlığı görevinde olması nedeniyle kendisine dönük seçkinlik, otorite ve güç çağrışımlarını ön plana çıkarmaktadır. İlham Aliyev'in lacivert kravat tercihi ise bağlılık, güven, sorumluluk ve başarı imaları ile babasına ve devletine duyduğu bağlılık ve güven, kendisine duyulmasını istediği güven, babasından devralacağı ülke yönetimine ilişkin sorumluluk ve bu süreçte amaçladığı başarı çağrışımlarını yaratmaktadır.

Beden dilleri açısından değerlendirildiğinde Haydar Aliyev elini oğlunun elinin üstüne koymuş ve sıkı bir şekilde tutmaktadır. Bu el hareketi ile oğluna verdiği destek açık bir şekilde görülmektedir. Bu el teması Haydar Aliyev'in oğluna duyduğu güveni de göstermektedir. Her ikisinde de duyguları aktaran bakışlarda ve gülümsemede güven, samimiyet ve memnuniyet açıkça okunabilmektedir. Bu fotoğrafta beden dili açısından ikisi de samimi, içten ve rahat bir iletişim içinde temsil edilmektedir.

SONUÇ

Liderler vefatlarının ardından da toplumların belleğinde yaşamaya devam etmektedirler. Toplum tarafından benimsenmiş, sevilen ve saygı duyulan bireyler olan liderlerin ölüm yıldönümlerinde yapılan anma törenlerine büyük kalabalıkların katılımının olması bunun en açık kanıtıdır. 1993-2003 yılları arasında Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı yapmış olan Haydar Aliyev de böylesi liderlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Haydar Aliyev ülkesinde ulusal lider anlamına gelen "Umummilli lider" unvanıyla yaşatılmaya devam etmektedir. "Tek millet, iki devlet" sözüyle Türkiye ile olan olumlu ilişkilere ve kardeş ülke kavramına vurgu yapan Haydar Aliyev, dünya çapında liderliği konuşulan bir siyasi olarak tarihte yerini almıştır. Halkı tarafından sevilen bir lider olan Aliyev, vefat yıldönümlerinde sadece Azerbaycan'da değil, Türkiye'de de anılmaya devam etmektedir.

Haydar Aliyev'in 2003 yılında vefatı tüm dünyada üzüntü yaratmış ve basında da geniş yer bulmuştur. Özellikle Türk basınında, Haydar Aliyev'in vefatı üzerine yapılan haberlerin ve haberlerde kullanılan fotoğrafların sayısına bakıldığında oldukça fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bunu, Aliyev'in vefatının Türkiye'de de büyük yankı ve üzüntü uyandırdığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

Türk basınında, Haydar Aliyev'in vefatı üzerine yapılan haberlerin yarısından fazlasında en az iki veya daha fazla fotoğrafa yer verildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca vefatının gün bazında aynı gazetede birden fazla haberde yer alması da yine Türkiye'de Aliyev'e duyulan saygıyı ortaya koymaktadır. Bir ülkenin liderine duyulan saygı, o liderin toplumuna duyulan saygıyı da göstermektedir ki Türkiye'deki haber sayısının fazlalığı kardeş ülke temasının desteklendiğini gösterdiği için de ayrıca önemlidir. En çok fotoğraf paylaşımlarının olduğu haberlerde cenaze kortejine ve Azerbaycan halkına yer verildiği ve bunların Aliyev'e duyulan sevgiye ve onun vefatına duyulan yasa ve üzüntüye vurgu yapan haberler olduğu göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Aliyev'in hem Azerbaycan hem de Türkiye'de hem toplum hem de siyasiler nezdinde olumlu bir imaja ve sevilen bir lider özelliğine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Vefatının ardından korteje katılan insanlarda uyanan acı hissi kişilerin yüz ifadelerinde, Aliyev'in fotoğraflarını ellerinde sıkıca tutmalarında, cenaze kortejinin büyüklüğünde temsilini bulmakta; Cumhurbaşkanlığı sarayının önünde ve meydanlardaki fotoğraflarının önüne çiçek koyan insanların temsili de toplumun kendisine duyduğu saygıyı göstermektedir. Aliyev'in toplumun ve siyasilerin saygısını kazanan bir lider olduğu hem Türkiye'deki hem de dünyadaki önemli siyasilerle birlikte çekilen fotoğraflarına yer verilmesinden anlaşılmaktadır. Haydar Aliyev, simgesel düzeyde vasiyet olarak kendisinden sonra koltuğuna oğlu İlham Aliyev'in gelmesini istemiş ve bu durum yine haber fotoğraflarındaki kişi temsili yansımasını bulmuştur. Vefatının ardından vasiyetine duyulan saygı oğluyla birlikte çekilmiş fotoğrafların kullanılmasıyla temsil edilmektedir. Özerkan ve İnceoğlu günümüzde politikacıların eşleri, çocukları ve torunlarıyla birlikte basında yer almaya özen göstermelerinin, korumacı ve aile babası imajına ulaşma amacını gütmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir (1997: 7'den aktaran: Özel Sağlamtimur, 2009: 181). Haydar Aliyev'in imajı için de bu husus önem taşımaktadır. Bu durumu oğlu İlham Aliyev'le çekilen fotoğrafların yanı sıra ailesiyle birlikte çekilmiş olduğu fotoğraflardaki ve ayrıca kendisinin yaptırdığı karısının heykeline sevgiyle dokunduğu fotoğraftaki temsili üzerinden okumak mümkündür. Bu fotoğrafları birlikte değerlendirdiğimizde Aliyev'in aile babası, sahiplenici ve korumacı yönüne

vurgu yapılarak liderliğinin insani tarafının vurgulanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.

Haydar Aliyev için sunulan baba imajı sadece İlham Aliyev için değil, Azerbaycan toplumu için de geçerlidir. Haydar Aliyev Azerbaycan halkının kendisine “Haydar Baba” olarak hitap ettiği bir lider olarak anılmaktadır. Nitekim ölümü sonrası Türkiye’de yayımlanan gazete haberlerinde “Azerbaycan babasına ağlıyor”, “ ‘Baba’ Aliyev’siz Azerbaycan”, “ ‘Haydar Baba’ya veda”, “Can Azerbaycan, ‘Haydar Baba’ için yedi gün yasta”, “Azerbaycan’ın devlet babası Aliyev kimdir?”, “Azerbaycan, baba Aliyev’i kaybetti” başlıkları ile Haydar Aliyev’in ‘baba’ lider imajı pekiştirilmektedir.

Her lider gibi Aliyev’in de liderlik imajının oluşumunda önemli yere sahip olan giysi kodları incelendiğinde vefatının sonrasında gazetelerde yer alan haber fotoğraflarındaki görsel temsillerin tamamına yakınında lacivert ceket, beyaz gömlek ve koyu kırmızı/bordo kravat taktığı dikkat çekmektedir. Giyilen kıyafetler de her zaman simgesel anlam taşımakta ve karşıdaki kişilere sözsüz mesaj vermektedir. Lacivert ceket kullanımı ciddi ve güvenilir bir imaj yaratmak için bilinçli bir tercihtir. Aynı zamanda güç, otorite, devlet, resmiyet, inandırıcılık ve asalet çağrışımlarına vurgu yapan lacivert ceketin içinde kontrast yaratacak şekilde beyaz gömlek ve bordo kravat kullanımı ile güven ve azim duygularıyla da imajının bütünlüşmesi amaçlanmıştır. Aliyev’in giyim açısından yaptığı tercihler ile başarılı, kendinden emin ve güçlü bir imaj oluşturulmasına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

Son olarak ise halk ile iletişim halinde olan, halka duyduğu saygı ve sevgiyi beden diline yansıtan bir lider olarak Aliyev, halkının karşısına çıktığı her an onları el sallama hareketi ile selamlamakta ve bu adeta kendisinin başat beden dili hareketlerinden biri olarak ölümü sonrasındaki gazete haberlerine eşlik eden fotoğraflarda kendine yer bulmaktadır. Bu fotoğraflardaki beden dili ve yüz ifadeleri onun samimiyetini, halkı kucaklayan ve halkla iç içe bir lider olduğu yönünü ön plana çıkarmaktadır.

Liderler açısından duruma bakıldığında “imaj yaratmada kullanılan fotoğraflarda yer alması gereken göstergeler; lider portresi, portrede yüz ve yüzdeki ifade, beden dili, kıyafet, ortam/mekan ve simgeler/sembollerdir” (Bayraktaroğlu ve Çeliker, 2011: 14). Bu açıdan bakıldığında da haber fotoğraflarındaki Aliyev’in görsel temsili bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun liderlik vasfını vurgulayacak şekilde bunu pekiştiren bir sunum ortaya koyulduğu görülmektedir; kudretli, vatan sevgisi yüksek, dengeli ve kendinden hoşnut bir duruşu olan, özgüvenli, kararlı bir lider imajı. İncelemeye dahil edilen fotoğraflardaki tüm temaların, Aliyev’in liderlik

imajının yaratılmasında ön plana çıkarılan ve liderlik yönünün bileşenleri şeklinde görülebilecek temalar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan'ın milli lideri olan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in kardeş ülke olarak ilan edilen Türkiye'deki vefat haberlerinde kullanılan fotoğraflardaki temsili onun liderlik yönünü açıkça ortaya çıkarmaktadır. Her haber ve habere eşlik eden fotoğraf doğası gereği ideolojik bir işlev barındırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'deki gazetelerde yer alan haberlerin ve fotoğrafların tamamında olumlu bir lider imajı çizilmesi aynı zamanda Haydar Aliyev'e Türkiye'de ne kadar önem verildiğini de göstermektedir.

Bu çalışmada Haydar Aliyev'in vefatının ardından Türkiye'deki gazetelerde yayımlanan haber fotoğraflarına odaklanılmış ve göstergebilimsel analiz yapılarak onun liderlik imajına yönelik örtük anlamlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber ileride gerçekleştirilecek olan çalışmalarda Haydar Aliyev'in vefatıyla ilgili haberlerin söylem analizinin gerçekleştirilmesinin de ayrıca önem taşıdığı düşünülmektedir. Çünkü bir liderin vefatı sonrasında basında yer alan temsilleri, o liderin akıllarda bırakacağı izlenimlerin ne şekilde oluşturulmaya çalışıldığını ortaya koyması açısından önemli ipuçları vermektedir.

KAYNAKÇA:

- Barthes, R. (1979). *Göstergebilim İlkeleri*. Çev. Mehmet-Sema Rifat. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barthes, R. (1996). *Camera Lucida: Fotoğraf Üzerine Düşünceler*. Çev: Reha Akçakaya. İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.
- Barthes, R. (2003). *Çağdaş Söylenler*. Çev. Tahsin Yücel. İstanbul: Metis Yayınları.
- Barthes, R. (2016). *Göstergebilimsel Serüven*. Çev. Mehmet-Sema Rifat. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bayraktaroğlu, A. M. ve Çeliker, M. (2011). Lider İmajının Yaratılmasında Fotoğrafın İşlevi. *ART-E: Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*. sayı:4, numara:7. 1-29.
- Berger, J. (2007). Görünümler. *Anlatmanın Başka Bir Biçimi*. Ed. John Berger, Jean Mohr, Çev: Osman Akinhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Çalışır, G. (2019). Kültürlerarası İletişim ve Beden Dili. *Kültürlerarası İletişim: İletişim Odaklı Güncel Yaklaşımlar*. Ed: Selin Bitirim Okmeydan, Mine Saran. Konya: Eğitim Yayınevi. 221-237.
- Damlapınar, Z. ve Balcı, Ş. (2005). Seçmenin Zihnindeki Aday İmajını Belirleyen Etkenler: 28 Mart 2004 Yerel Seçimleri Alan Araştırması. *Selçuk İletişim Dergisi*. 4 (1). 58-79.
- Ertürk, K. Ö. (2009). Yazılı Basının Siyasal Lider İmajına Katkısı. *E-Journal of New World Sciences Academy*. 4 (1). 88-99.
- Freund, G. (2008). *Fotoğraf ve Toplum*. Çev. Şule Demirkol, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Güllüpinar, H. (2010). *Siyasal İletişim ve Aday İmajı*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Güllüpinar, H. (2016). Siyasal Lidere Duyulan Güvenin Liderin İmajı Üzerindeki Etkisi: 1 Kasım 2015 Milletvekili Genel Seçimleri Bağlamında Gerçekleştirilen Bir Araştırma. *7 Haziran'dan 1 Kasım'a Türkiye'de Siyasal İletişim Uygulamaları*. Ed: Şükrü Balcı. Konya: Literatürk Academia Yayınları. 157-201.
- Gürbüz, S. (2019). Siyasi Lider İmajına Etki Açısından Fotoğrafın Rolü: 2017 Halkoylaması Örneğinde Liderlerin Sosyal Medya Fotoğrafları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 18 (69). 318-331.
- Karadoğan Doruk, E. (2012). Sosyal Yaşamın Mimarı: Liderler. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0 (24). 127-141.
- Keskin, A. (2017). Türk Kültüründe “Selamlaşma” ve “Vedalaşma” Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. (43). 25-146.
- Kotanlı Kızıoğlu, Ş. (2022). Ülkelerarası Diplomatik İlişkilerde Beden Dili Kullanımı ve Sözsüz İletişimin Önemi: Sanal Başında Liderler. *Uluslara-*

- rası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*. 5 (1). 26-45 . doi: 10.33464/mediaj.1011684.
- Navarro, J. ve Karlins, M. (2022). *Beden Dili: Eski FBI Ajanından İnsanların Bedenini Okuma Rehberi*. Çev. Taylan Taftaf. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özbiç, A. (2012). Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarının Cenaze Merasimleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. 11 (22). 23-61.
- Özdemirci, A. (2004). *Popüler Kültür, Tüketim Psikolojisi ve İmaj Yönetimi: Türkiye (1950-1980)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özel Sağlamtimur, Z. (2009). Siyasi Lider İmajları: Gerçekliğin Yeniden Üretilmesi. *Siyasetin İletişimi*. Ed: Abdullah Özkan. İstanbul: Tasarım Yayınları. 169-191.
- Peirce, C. S. (2004). *Mantık Üzerine Yazılar*. Çev. Halit Yıldız. Ankara: Öteki Yayınları.
- Poyraz, E. (2018). İkna Edici İletişim ve Siyasal İkna Sürecinde Sözsüz İletişimin Yeri ve Önemi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma. *Kişilerarası İletişim: Güncel Yaklaşımlar ve Kuramsal Temeller*, Ed. Serhat Ulağlı. İstanbul: Motto Yayınları. 29-66.
- Saraçaydın, M. (2020). Kişisel İmaj Yönetimi Bağlamında Sosyal Medyanın Kullanımı, *Anasay 3 Aylık Ulusal hakemli – Süreli Dergi*. 4 (11). 149-170. doi: 10.33404/anasay.661012
- Saussure, F. D. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. Çev: Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Sontag, S. (2008). *Fotoğraf Üzerine*. Çev: Osman Akınhay. İstanbul Agora Kitaplığı.
- Sümer, N., Demirutku, K. Özkan, T. (2005). *Araştırma Teknikleri*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Şemsi Altaş, Ş. (2020). Görüntüdeki O 'An'. *Akdeniz Sanat Dergisi*. 14 (16). 169-181.
- Taşcıoğlu, R. ve Sarıtaş, A. (2015). Lider İmajı Oluşturmada Fotoğraf: 2011 Genel Seçimlerinde Kullanılan Yazılı Medya Siyasal Reklamları Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk İletişim Dergisi*. (8). Erzurum: Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi. 33-64.
- Turam, E. (1994). *Medyanın Siyasi Hayata Etkileri*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Uygun, S. (2007). *Reklam Fotoğrafçılığı ve Yaratıcılık* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uztuğ, F. *Siyasal İletişim Yönetimi*. İstanbul: MediaCat Yayınları.
- Ünal Erzen, M. (2018). Siyasal Reklamlara Siyasal İletişim Bağlamında Bir Bakış. *Medya ve İletişime Diyalektik Bakış*. Ed: Suat Gezgin, Konya: Eğitim Yayınevi. 119-144.

- Varlı Güreer, Z. ve Güreer, M. (2011). Siyasal İletişimde Sembolik İletişim Aracı Olarak Siyasal İçerikli Giyim Kodları Kullanımı. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*. (11). 55-81.
- Yanikkaya, B. (2009). 'Beden Dilimi Oku': Popüler Müzik ve Bir Metin Olarak Beden Dili, *Toplumbilim Dergisi: Beden Sosyolojisi Özel Sayısı*. (24). İstanbul: Bağlam Yayınevi. 45-60.
- , —, (2003). "Azerbaycan'ın Milli Lideri Haydar Aliyev, vefatının 18'inci yılında anıldı", <https://www.dha.com.tr/gundem/azerbaycanin-milli-lideri-haydar-aliyev-vefatinin-18inci-yilinda-anildi-1866143>, Erişim Tarihi: 24.03.2023.

İncelenen fotoğrafların kaynağı:

- Akşam Gazetesi, 13 Aralık 2003
Hürriyet Gazetesi, 13 Aralık 2003.
Vatan Gazetesi, 13 Aralık 2003.
Zaman Gazetesi, 16 Aralık 2003

İletişimde Vizyoner Liderlik Dili: Haydar Aliyev'in Yaptığı Konuşmalar

Zeynep ATEŞ¹

Hüdaî ATEŞ²

1. Giriş

Geçmişten günümüze sosyal bir varlık olan insan, varlığını sürdürebilmek ve diğer insanlarla etkileşim kurabilmek adına iletişim faaliyetlerine büyük önem göstermiştir. İnsanların sosyal bir varlık olduğunu ve bireyin sosyalleşmesinde iletişimin önemli ve etkin bir araç olduğunu tarih boyunca pek çok düşünür çeşitli şekillerde ifade etmiştir. Dolayısıyla tarih boyunca çeşitli şekillerde devam eden iletişim biçimleri, insanlar arasında bir ortaklığı da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu ortaklık neticesinde, bir arada yaşayan bireylerin oluşturduğu toplum ve toplumsal düzenin oluşmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilmektedir. Bu bakımdan, insanın oluşturduğu toplumsal düzen içerisinde, bir aradalığı sağlamak ve toplulukları kontrol edebilmek için bireyler kendi aralarında bir lidere veya yöneticiye ihtiyaç duyduğu görülmektedir.

Toplumları yönetme ve bunun devamlılığını sağlamak için yönetme olgusu ile bütünleşen “lider” ve “liderlik” kavramları üzerine pek çok tanım karşımıza çıkmaktadır. Lider; insan odaklı, yaratıcı, paylaşımcı, katılımcı, misyon ve vizyon sahibi öncü kişidir (Özgen, 2003, s.112). Koçel'e göre liderlik belirli koşullar altında yine belirli kişisel ya da grup amaçlarını

1 Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Doktora Programı öğrencisi, ORCID: 0000-0002-0911-2960

2 Araş. Gör. Yozgat Bozok Üniversitesi İletişim Fakültesi. ORCID: 0000-0001-8097-278X

geçekleştirmek maksadıyla bir kişinin başkalarının faaliyetlerini yönlendirmesi ve etkilemesini oluşturan bir süreç olarak tanımlamaktadır (2005, s.583). Bu noktadan hareketle liderlik bir davranış biçimi olarak görülmekle birlikte bireyleri ve kitleleri etkileme sanatı olarak da görülmektedir. Dolayısıyla lideri ve liderlik kavramını bir bütünün parçası yani bir takımın oyuncusu olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.

2. Literatür

Vizyoner Liderlikte İletişim Dili

Kendi içinde pek çok gruba ayrılan liderlik kavramında en çok dikkati çeken konulardan biri de vizyoner liderlik olmuştur. Bir liderde bulunması gereken en önemli kriterlerden biri olarak vizyon sahibi olması görülmektedir. Nitekim, vizyon kavramına alan yazında bakacak olursak, yönetim başlığı altında liderlik aşamalarının önemli bir basamağı olmakla birlikte düşünce ve eylemsel boyutuyla yeni liderlik anlayışlarına yönelik yaklaşımlarda ana temel bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır (Erçetin, 2000, s. 45). Doğan ve Hatipoğlu vizyon kavramını; hayal edilene yönelik olarak, gelecek için yapılan tüm çabasal eylemlerin başarıya ulaşmasında bir ideali baz alma olarak tanımlamaktadır (2009, s. 54). Bu bağlamda vizyon, bir liderde bulunması gereken başat bir kavram olarak yer almanın yanı sıra gelecek için yapılan tüm çabaların somut bir göstergesi olarak da sunulmaktadır. Öyle ki vizyon sahibi bir lider, yönettiği kitlenin geleceğini, daha iyi bir hale getirmek için önemli adımlar atarken, kitlelerin değerleri ile esas olabileceği öngörülmektedir. Özden'e göre vizyon, bireyin yaşamın amacını, içinde bulunduğu değer olgularının anlamını ve bunu yansıtırma biçimi olarak bir resim, tablo gibi ifade edilmektedir (2005, s. 63). Bundan sebeptir ki vizyon ve değer arasında sıkı bir ilişkiden söz etmek yanlış olmayacaktır. Ancak geçmiş, bugün, gelecek arasında sıkı bir bağlantı sağlayan, insanlara motivasyon ve enerji veren, mükemmeli başarmayı hedefleyen vizyon sahibi bir lider, kitleleri etkilemede büyük başarı sağlayabilecektir.

Bireyleri, kitlelerce etkileme ve kitleleri belli amaçlar uğruna harekete geçirebilme, toplum üzerinde kalıcı vizyonlar oluşturabilme ve bunu iletme yeteneğine sahip olma, vizyoner liderlik olarak tanımlanmaktadır (Erçetin, 2000, s50). Küçük ve Demirtaş ise, vizyoner liderliği, yönettiği toplumu koyduğu amaçlara ulaştıracak, gelecekleri için birlikte hareket etme potansiyelini sağlama ve gerek iletişim yöntemi gerekse de davranışlarıyla topluma ilham aşılayan ve motivasyon veren kişi olarak ifade etmektedir (2016, s.14). Buradan hareketle liderlerin, ilham verici ve motivasyonel olması, vizyoner liderlerden beklenen bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vizyoner lider, ilham vermeyi, öz bilinç, empati ve özgüvenden oluşan üç sac ayağı temeli üzerine koymaktadır. Böylelikle kendisinin ve toplumun yararına olacak bir amacı değerler ile uyumlu hale getirerek adımlar atabilmektedir (Barutçugil, 2013, s.78). Bu bakımdan vizyoner liderliği; fikir, iletişim ve eylemden oluşan bir süreç olarak ele alabileceğimiz görülmektedir. Vizyoner liderler, kendi kişisel tecrübe ve deneyimlerinden hareketle bir vizyon teması belirlemekte, bunu, güçlü bir iletişim yoluyla, yönettiği kitle ile paylaşmakta ve belirlediği vizyonu eylemsel hareketliliğe geçirmede, kitleleri yönetme kabiliyetine sahip olabilmektedir. Dolayısıyla vizyoner liderlerin, geleceği düşünerek hareket edebilmesi, bu hareket sonrasında, problem ile karşılaşması halinde, güçlü iletişim biçimleri ile problemi analiz etmesi ve gerekirse bu konuda iş birliği çalışmalarında bulunmaktan çekinmemesi beklenmektedir. Çünkü vizyoner liderlik, içinde bulunduğu örgütün geleceğini düşünebilen ve onların fikirlerini önemseyerek yapılacak değişikliklere birlikte karar verebilme potansiyeli ile hareket edebilen kişilere atfedilmektedir (Ehtiyar ve Tekin, 2011, s. 54). Sonuç olarak vizyoner liderler, yönettiği örgütlerin geleceğini düşünen, bunun için her türlü yardımı ve iş birliğini kabul ederek, aynı zamanda toplumsal fikir birliğine de önem veren, toplumun geleceğini emin adımlarla çizen kişiler olarak tanımlanabilmektedir.

Liderler, yöneticisi olduğu bireyleri ya da toplumları hem bilgi ve becerileriyle hem de kendine güvenleri, akılcı davranışları, vizyon ve misyon sahibi geniş perspektifli bakış açılarıyla etkilemek gibi güçlü iletişim becerileri ve etkili hitabetleri ile peşlerinden sürükleyebilme özelliklerine sahip olması önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Baysal ve Tekarslan liderliği, iletişim sürecinin destekleriyle kişilerarası davranışı etkileme olarak görmektedir (1998, s.201). Dolayısıyla liderler, içinde buldukları örgütlerin sadece yöneticileri olarak görülmemekle birlikte bireyleri birbirine bağlayan kitleleri harekete geçiren bir iletişim uzmanı konumunda da olduğu görülmektedir (Şahin, 2022, s.53.)

Liderlerin iletişim dilini, etkili ve verimli kullanmaları noktasında iletişimin bir başka biçimi olarak karşımıza çıkan siyasal iletişim kavramını incelemek ayrı bir önem kazanmaktadır. İkinci (2009) siyasal iletişimi; “yöneten ve yönetilen kesimlerin aktörlerince, buldukları konumları gereği, var olan iktidarları, iç ve dış güç odaklarına karşı güçlendirmek ya da etkisini azaltmak veya ele geçirmek üzere yeni siyasal olgular yaratmak, var olanları değiştirmek amacıyla, siyasal alanda ortaya koydukları, sonuçta kimlikleri ve siyasal kültürü ortaya çıkaracak, siyasal yapıyı biçimlendirecek olan, tanıtıma dönük her türlü eylem, strateji, teknik ve uygulamalar bütünüdür” şeklinde tanımlamaktadır (2009, s.47). Aziz ise, siyasal iletişimi; toplumun belli gruplarına, kitlelere ya da ülkelere kabul ettirmek ve bunu uygulamaya

koymak üzere siyasal aktörler tarafından çeşitli iletişim teknikleri ve türlerin kullanılması ile yapılan iletişim biçimi olarak ifade etmektedir (2007, s. 3-4). Sonuç olarak, siyasal iletişim kavramı; liderlerin, siyasal kültürü ve siyasal yapıyı şekillendirecek, içinde buldukları konumu güçlendirecek ve siyasal perspektifte yeni olgular yaratacak söz, eylem ve davranışların bütüncül iletişim yöntemleri ile yapılması biçimini göstermektedir.

Siyasal iletişimi, başat olarak kullanan siyasal aktörlerden biri olan liderler, faaliyet alanlarında bu iletişim biçimini esas alma ve onun gerekliliklerini yerine getirme eğilimi göstermektedir. Liderlerin siyasal iletişim metot ve araçlarını etkili kullanması ideolojik söylemlerini kitlelere yaymasına katkı sağlamaktadır (Öztürk, 2015). Nitekim bu noktada liderler kendi imajını ve kendisi tanımlayan temsillerin bütünü oluşturarak bir kimlik oluşturur ve hitap ettiği kesimde bu kimliği üzerinden bir etki kurduğu görülmektedir.

Liderlerin imaj ve kimlikleri, toplumu etkileme, yönlendirme, kitleleri peşinde sürüklenme ya da ideolojik söylemlerine taraf bulma noktasında yadsınamaz bir gereği oluşturmaktadır. Siyasal iletişimi güçlü temeller üzerine oturtan bir lider bulunduğu gruba bir seçim kazandırabileceği gibi, siyasal iletişimi düşük doğru bir temelde konumlanmamış bir lider gruba seçim de kaybettirebilmektedir. Özel'e (2009, s.172) göre, toplum kendisi ile empati kurabilen sorunlarını kendi sorunu gibi benimseyen ve bunu söylemlerinde bunu dile getiren lideri seçmeyi ona oy vermeyi tercih sıralamasında öne koymaktadır. Bu bağlamda, bir siyasal aktör konumunda olan bir liderin hitabet gücü, diksiyonu, jest ve mimiklerini yerinde kullanışı halkı etkileme, coşturma gücü kitlelerin desteğini almasında etkili olmaktadır. Fairhurst ve Sarr bu durumu "liderlik birçoğunun oynadığını bilmediği bir dil oyunudur" şeklinde tanımlamaktadır (1996, s. 7).

Sahip oldukları iletişim becerileriyle liderler, buldukları liderlik konumlarını güçlendirerek, toplumun üzerinde olumlu tutumlar uyandırmaktadır. Nitekim liderlerin kullandıkları motivasyon dili, onu takip eden kitlenin, psikolojik durumunu da daha iyi hale getirerek etkileşimin süregelen durumunu güçlü bir şekilde etkilemektedir (Ling ve Guo, 2020, s.2). Dolayısıyla, liderlikte iletişimin boyutları dinamik bir süreci ortaya çıkarmaktadır. Platon, liderlerin cesaret, akıl, tarafsızlık ve özdenetim gibi dört temel özelliğe sahip olması gerektiğini ileri sürerken; Aristo ise, liderlerin mantıklı, felsefi ve bilimsel bir düşünceye sahip olmasının zorunlu olduğunu dolayısıyla liderlerin bilge insanlar olması gerektiğini vurgulamaktadır (Sezgin ve Yalçın, 2018, s. 29-45)

Brown ve arkadaşları (2015, s.22) yaptıkları çalışmada, liderlerin toplumsal ya da etik kodların belirlemede etkin rol oynadıklarını ifade

etmektedir. Böylesi önemli rolleri üstlenmede, geçmişten günümüze bazı kişilerin liderlik rolleri ve toplumları etkileme, toplumların kaderini değiştirmede öne çıktıkları görülmektedir. Bu kişilere örnek olması bakımından, Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yönden gelişmesinde büyük katkıları olan ve Azerbaycan halkı üzerinde büyük öneme sahip Azerbaycan Cumhuriyetinin merhum lideri Haydar Aliyev, bu çalışmanın ana konusunu da oluşturan bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1918 yılında, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, birçok dünya ülkeleri ile başlayan ilişkilerde, Türkiye ile kurulan yakın ilişkilerdeki Aliyev'in rolünün önemli bir liderlik özelliği olarak incelenmesi kayda değer görülmektedir. Bu açıdan Merhum lider Haydar Aliyev'in, "Biz bir millet, iki devletiz" sözleri Türkiye-Azerbaycan arasındaki ilişkinin ne denli kuvvetli bir bağ üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Nitekim bu çalışmada, Haydar Aliyev'in liderlik özelliklerini yansıtan ve Türkiye ile dostluk ilişkilerini esas alan konuşmaları, liderlik olgusu üzerinden tartışılmaktadır.

Vizyoner Liderlikte Haydar Aliyev'in İletişim Dili

Tarih sahnesinde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından birçok ülke bağımsızlığını ilan ederken, Azerbaycan bunu güçlü bir mücadele ile elde eden ülkelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'ın, bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olması bakımından Türkiye'nin, Azerbaycan ile geçmişten bugüne yakın ilişkilerde bulunduğu görülmektedir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kardeşlik bağları, merhum lider Haydar Aliyev'in, Türkiye'de ve Azerbaycan'da yaptığı pek çok konuşmada sıklıkla vurgulanmaktadır. Haydar Aliyev 1997 yılında Ankara'da TBMM'ne yaptığı bir konuşmada sıklıkla bu dostluğu dile getirerek, Türkiye ile Azerbaycan halkının çok eski ve zengin bir tarihe sahip olduğunu ve halkların yüzyıllardır birlikte yaşadığını ifade etmektedir;

"...Türkiye, Azerbaycan'ın yakın dostudur, kardeşidir, bize en yakın ülkedir. Türkiye ile Azerbaycan arasında, Türk halkı ile Azerbaycan halkı arasında ilişkilerin eski ve çok zengin tarihi geçmişi vardır. Biz yüzyıllar boyunca birlikte yaşadık, ülkemizi, ulusumuzu, dinimizi, dilimizi, milli geleneklerimizi koruduk, sürdürdük ve bugün de bir aradayız. Azerbaycan halkı, Türkiye ile dostluktan büyük mutluluk olarak duyuyor. Türkiye ile mevcut ilişkilerin daha üst düzeye çıkarılmasına çalışıyoruz... Bu dostluk ebedidir, bozulmazdır..."³³

3 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in TBMM'ye hitaben yaptığı konuşma- Ankara, 6 Mayıs 1997

Yine Haydar Aliyev aynı tarihte yaptığı konuşmanın devamında Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dostluğun korunup geliştirileceğine Türkiye'nin demokrasi tecrübesine güvenini vurguladığı görülmektedir;

"...Biz tüm gücümüzle, tüm varlığımızla bu dostluğu koruyup pekiştireceğiz, geliştireceğiz. Zira Türkiye de demokratik bir cumhuriyettir; burada demokratik ilkeler geniş uygulanmaktadır. Türkiye'nin büyük demokrasi tecrübesi bulunuyor. Türkiye'nin bir cumhuriyet, demokratik, laik bir devlet olarak varlığını sürdürmesi Türk dili konuşan tüm diğer ülkelere örnektir. Cumhuriyet tarihinde kat ettiğiniz yol, devlet yapınız, demokrasiniz, yasalarınız bize örnektir. Onun için biz Türkiye'nin bu yolda ilerlemesini temenni ediyoruz..."

Haydar Aliyev, 1993 yılında, Azerbaycan Cumhuriyet Sarayında yaptığı yemin töreni konuşmasında, toplumun güvenini kazanan ve toplum için mücadele eden bir lider duruşu sergilediği görülmektedir. Aliyev bu konuşmasında, Azerbaycan halkının en zor günlerinde ona yüklediği sorumluluklarının bilincinde olan bir lider imajını yansıtmaktadır;

"...Azerbaycan halkı, tarihinin en karmaşık, trajik dönemini yaşıyor. Özel olarak bu dönemde tarafıma yüklenen görevin getirmiş olduğu sorumlulukların tam bilincindeyim ve tüm faaliyetimi, tüm hayatımı bu güveni hak etmeye, halkın ümitlerini gerçekleştirmeye sarf edeceğime söz veriyorum. Böylesine büyük sorumluluk gerektiren bir görevi üstlenirken öncelikle Azerbaycan halkının zekasına, bilgeliğine, gücüne güveniyorum. Azerbaycan halkının bana beslediği umutlar beni bu görevi üstlenmeye mecbur etmiştir. Bu umutların gerçekleşmesi için elimden geleni yapacağım..."²⁴

Yemin töreninde yaptığı konuşmanın devamında Haydar Aliyev'in, bir lider olarak, toplumun çıkarlarını gözeten ve toplumun refahı için adımlar atan vizyoner bir lider duruşu sergilediği söylenebilmektedir. Aliyev bu konuşmasında, tüm inancı ve güveni ile Azerbaycan'ın refahı için hareket edeceğini, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak için çalışacağını ve toplumu tüm farklılıkları ile bir bütün olarak göreceğini dile getirmektedir;

"Azerbaycan halkına bir kez daha derin teşekkür, saygı ve sevgilerimi sunar ve hayatımın sonuna kadar halkıma sadakatla hizmet edeceğime ve tüm faaliyetimi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelecek kalkınmasına adayacağıma söz veririm. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasına el basarak yemin ederim ki, tüm ilmimi, tecrübemi, gücümü Azerbaycan halkının, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin refahına adayacağım. Yemin ederim ki, Cumhurbaşkanlığı görevini yüce amaçlar, düşünceler doğrultusunda yapacak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tam

4 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Alirza oğlu Aliyev'in Yemin Töreninde Konuşması- Cumhuriyet Sarayı, Bakü, 10 Ekim 1993

bağımsızlığımı, egemenliğini, toprak bütünlüğünü sağlamak için her türlü çabaya harcayacağım. Yemin ederim ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasasının ve yasalarının uygulanmasının garantörü olacak, millet, dini inanç ve siyasi görüş farkı gözetmeksizin Azerbaycan vatandaşlarının hak ve özgürlüklerinin korunmasının, savunmasının garantörü olacağım. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde özgürlüğün, demokratik dönüşümlerin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin demokratik hukuk devleti olarak gelişmesinin garantörü olacağım. Yemin ederim ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne, Azerbaycan halkına onurla hizmet edecek, bağımsız devletimizin uygar dünya devletleri sırasında, dünya birliğinde hakkettiği yerini almasına çalışacağım. Kuran-ı Kerim'e el basarak yemin ederim ki, Azerbaycan halkının milli ve manevi geleneklerine daima bağlı kalacak ve bu geleneklerin bağımsız devletimizde yerleşmesini, yaşamasını ve gelişmesini temin edeceğim”.

Bu yemin törenindeki konuşmasının başka bir bölümünde, Haydar Aliyev'in bir lider olarak, toplumdaki değerlere önem verdiği, insan hakları konusundaki hassasiyetini ve bu konuda din, millet ayrımı gözetmeksizin tüm vatandaşlara eşit davranacağını sözünü verdiği görülmektedir;

“...Bu yüksek görevi yürüttüğüm sürece benim her zaman bu alanı dikkate alacağıma ve insan haklarının korunması bakımında her türlü güvenceyi sağlayacağıma emin olabilirsiniz. Kısaca, toplumumuzda insanların tam anlamıyla özgür olmaları için tüm gerekli koşullar sağlanacaktır... Cumhuriyetimizde tüm vatandaşlarımız, din ve millet ayrımı gözetilmeksizin, aynı hak ve özgürlüklere sahiptirler ve ileride de tüm vatandaşların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyal, siyasi yaşamında eşit haklarla yer almaları için tüm olanaklar sağlanacaktır...”.

Güçlü bir toplumsal lider duruşu sergilediği görülen Haydar Aliyev'in, 1993 yılında, Ankara TBMM'de yaptığı konuşmada, Azerbaycan'ın küllerinden yeniden doğduğunu, dini ve milli değerleri ile bir bütün olduğunu ve yönettiği toplumu tüm değerleri ile güçlü bir şekilde korumayı vadettiği görülmektedir;

*“Ben bugün şunu büyük gururla söylüyorum, zira ben burada bağımsız Azerbaycan'ı temsil ediyorum - 19.yüzyılda da, 20.yüzyılda da ne kadar ağır sıkıntılarımız olsa da, biz ana dilimizi, öz dilimizi, İslam dinimizi, millî geleneklerimizi, değerlerimizi hep yaşattık. Bununla birlikte halkımız bu seneler zarfında yüksek eğitim aldı, uygarlığa kavuştu. Şimdi Azerbaycan halkı yüksek kültürlü, eğitilmiş, bilgili bir halk ve milli manevi değerlerimizin evrensel, uluslararası değerlerle bileşimi, sentezi halkımızın kimliğini oluşturuyor. Onun için Azerbaycan, şimdi milli, aynı zamanda laik, uygar bir ülkedir”.*⁵

5 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in TBMM'ye hitaben yaptığı

Haydar Aliyev'in, 1997 yılında, Ankara'da yaptığı konuşmada ise, barışçıl ve diğer ülkelerle özellikle Türkiye ile kardeş bir yönetim anlayışını benimsediğini ifade eden sözlere yer verdiği görülmektedir. Ankara'nın merkez caddelerinden olan 3.caddenin isminin, "Azerbaycan Caddesi" olarak değiştirilmesi istinaden organize edilen törende yaptığı konuşmada, Türkiye-Azerbaycan dostluğunu pekiştirme amacını vurgulamaktadır;

*"...Azerbaycan Caddesi'ndeki güzel atmosferde -hepsi Türkiye-Azerbaycan dostluğuna olan yaklaşımı gözler önüne seriyor. İşte böyle bir bahar gününde, güzel güneşin altında, güzel duygularla, insanların sevinciyle bu caddede Azerbaycan caddesi isminin verilmesini memnuniyetle karşılıyorum ve buraya toplananlara, Ankara'nın belediye başkanına ve benim değerli dostum, kardeşim, cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e saygı ve sevgilerimi, teşekkürlerimi sunarım. Bundan böyle Ankara'ya gelen her Azerbaycanlı bu caddeyi ziyaret edecek, burada görüşmeler yapacak, Azerbaycan'ın vatandaşları bu caddede yaşayan insanlarla daha yoğun ilişkiler kuracaklar ve bunlar da Türkiye-Azerbaycan dostluğunun bir unsuru olarak bizi daha ileriye götürecektir. Şan olsun Türk halkına! Şan olsun Ankara'ya! Şan olsun Türkiye-Azerbaycan dostluğuna...!"*⁶

Tüm bu veriler ışığında Haydar Aliyev'in yaptığı konuşmalarda sıklıkla; ülkeler arası dostluğa, güçlü ve güvenilir bir yönetime, ayırım yapmaksızın halkın tamamına ulaşabilme ve adil davranabilmeyi amaçlayan vizyoner bir liderliğe gönderme yaptığı görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma Azerbaycan halkı üzerinde büyük öneme sahip Azerbaycan Cumhuriyetinin merhum lideri Haydar Aliyev'in liderlik dili ve vizyoner liderlikte iletişim dilinin önemi konusuna eğilmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma akışında liderlik tanımlarına ve liderin özelliklerine değinilerek, iletişim dili ve siyasal iletişim ile birlikte vizyoner liderlik kavramlarına yönelik literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan Haydar Aliyev'in farklı yerlerde yaptığı konuşmalar üzerinden vizyoner liderlikte iletişim dilinin önemine yönelik konuşmalara yer verilmiştir.

Toplumların gelişimine katkı sunan, yönettiği bireylerin ve toplumun beklentilerini karşılayan vizyon sahibi bir lider toplumdaki gelişim, değişim ve ilerleme sürecine katkı sunmaktadır. İyi bir iletişim diline sahip olan liderler bu sayede çevresi ile olan bağlarını da güçlü temeller üzerine kurmaktadır.

---

konuşma- Ankara, 6 Mayıs 1997

6 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Ankara'nın merkez caddelerinden olan 3.caddenin isminin Azerbaycan Caddesi olarak değiştirilmesi töreninde konuşması - 6 Mayıs 1997

Vizyoner liderler toplumun ortak amacına hizmet ederek daha iyiye, toplumsal faydayı gözeten bir iyiye ulaşmayı hedefleyen bireyler olarak görülmektedir. Öyle ki çalışmamıza konu olan merhum lider Haydar Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti için vizyoner bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada güçlü iletişim dili, vizyon ve misyon sahibi bakış açısı, çevre ülkelerle kurduğu ilişkiler özellikle Türkiye ile kurduğu dostluk ilişkileri üzerinden hareketle Haydar Aliyev, yaptığı konuşmalar incelediğinde vizyoner ve iletişim dili güçlü bir lider olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Aliyev'in konuşmalarından çıkardığımız genel sonuçta toplumsal meselelere duyarlı, ülkesinin bağımsızlığını savunan, tüm yurttaşlarını bir bütün olarak gören, toplum içinde ayırım gözetmeyen, Türkiye ile güçlü dostluk ve kardeşlik bağı kuran bir lider olduğu söylenebilmektedir.

Bu çalışma tarih sahnesinde güçlü, iz bırakan bir liderin iletişim dili olarak vizyoner bir lider duruşunun gösterilmesi ve liderlikte iletişim dilinin ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından kıymetli görülmektedir. Bu bağlamda bu çalışma farklı liderlerle yapılacağı gibi, farklı liderlerin iletişim dilini kullanma biçimlerine yönelik kıyaslama yapılması ve vizyoner liderliğin tanımlanması ve anlaşılmasında alan yazına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aziz, A. (2007). *Siyasal İletişim, Genişletilmiş 2. Basım*, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Barutçugil, İ. (2013). *Stratejik yönetim 101*. Kariyer Yayınları. İstanbul.
- Baysal C., Tekarslan E. (1998): *Davranış Bilimleri*, İstanbul: İ.Ü İşletme Fakültesi Yayınları.
- Doğan, S. & Hatipoğlu, C. (2009). Küçük ve orta boy işletmelerde vizyon açıklamasının işletmenin performansına etkisine ilişkin bir çalışma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 23(2), 81-99.
- Ehtiyar, R. & Tekin, Y. (2011). Başarının temel aktörleri:Vizyoner liderler. *Journal of Yaşar University*, 24(6), 4007-4023
- Ekinci, N. (2009). *Siyasal İletişime Giriş*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayın. ISBN: 978-9967-24-875-5, Bişkek, 2009.s.47.
- Erçetin, Ş. Ş. (2000). *Lider sarmalında vizyon*. Ankara: NOBEL Yayın Dağıtım Ltd. Şti
- Fairhurst, G. T., & Sarr, R. A. (1996). *The Art of Framing: Managing the Language of Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Koçel, T. (2005): *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul: Arıkan BasımYayım Dağıtım Ltd.Şti., 10 Basım
- Küçük , Ö. & Demirtaş, Z. (2016). Ortaöğretim okullarında görev yapan okul müdürlerinin vizyoner liderlik davranışları ile öğrenci akademik başarıları arasındaki ilişki. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 7, 53-68.
- Ling, B., & Guo, Y. (2020). Affective and Cognitive Trust as Mediators in the Influence of Leader Motivating Language on Personal Initiative. *International Journal of Business Communication*, 00 (0), 1-23..
- Mullins L. J. (1996): *Management and Organizational Behaviour*, G.Bretain, Pitman Publishing, Fourth Edition.
- Özden, Y. (2005). *Eğitimde yeni değerler*. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Özel, Z (2009). “Siyasi Lider İmajları: Gerçekliğin Yeniden Üretilmesi”, makalenin yayınlandığı kaynak “Siyasetin İletişimi”, (Ed: Abdullah Özkan), *Siyasal İletişim Enstitüsü Yayınları*, (169-191).
- Özgen, E. (2003). “İletişim ve Liderlik”, *Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Dergisi*, Sayı: 18, ss.99-119
- Öztürk, B. (2015). *Siyasal İletişimde İdeolojik Söylem: 7 Haziran 2015 Genel Seçimleri Üzerine Bir İnceleme*. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*. Cilt 2, Sayı1, s.68-85.
- Simmons, S. A., & Sharbrough, W. C. (2013). An analysis of leader and subordinate perception of motivating language. *Journal of Leadership, Accountability and Ethics*, 10(3), 11-27.

- Şahin, M, (2022). Eğitim Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırmaları, “Okul Yönetiminde İletişim Becerisinin Önemi”, (Ed: Suat Ünal.). Eğitim Yayınevi, 2022
- Trevino, L. K., Hartman, L. P. ve Brown, M. (2000). Moral person and moral manager: How executives develop a reputation for ethical leadership. California Management Review, 42(4),128-142.
- Yıldız, M. L. (2016). Liderlik çalışmaları. M. L. Yıldız (Ed.). Liderlik üzerine (2. Baskı) içinde (ss. 23-59). Beta Yayınları.

Bölim 12

Azərbaycanı Ucaldan və Müstəqilliyə Qovuşduran Rəhbər 8

Şahismayıl Namaz oğlu İSMAYILOV¹

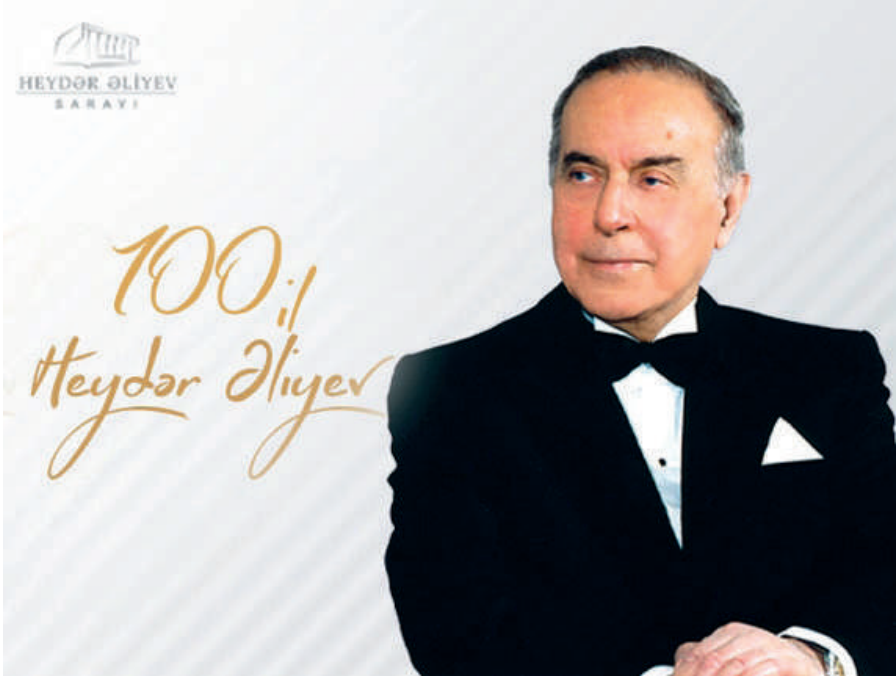
1 Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Baş müəllim, ismayilovsahismayil@gmail.com; 0000-0002-7441-3575

Key words: Azerbaijaniism, National Leader, Statehood, Nation, Foreign policy, Progress

Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi yaşaması çox zəngin və qədim tarixə, min illərlə müstəqil yaşamaq və qüdrətli dövlətçilik ənənələrinə malik olan böyük bir xalqın oyanışı deməkdir. Müxtəlif dövrlərdə Ata yurdundan qəlpə-qəlpə qoparılib alınmış torpaqlara tarixi sahiblik duyğularının oyanışı, haqqın, ədalətin, milli-mənəvi birliyin bərqərar olunması, qaytarılması uğrunda ədalətli mübarizənin başlanması deməkdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin getdikcə möhkəmlənməsi, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 60 milyonluq böyük Azərbaycan xalqının ayağa qalxması, birləşməsi və öz haqqını tələb etməsi üçün qüdrətli təminatdır. Məhz bu amillər vaxtı ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürmüş düşmənlərə rahatlıq vermirdi. Azərbaycanın xarici düşmənləri yaxşı başa düşürdülər ki, indi artıq 1918-1920-ci illər deyil! Bu dəfə istiqlal mübarizəmiz, yeni, qüdrətli Azərbaycan yaratmaq siyasətimiz zəfərlə sona çatacaqdır. Çünki Azərbaycanın qurtuluş savaşının, yurdumuzda yeni həyat quruculuğunun başında zamanın nəbzini əlində saxlayan Heydər Əliyev şəxsiyyəti dururdu. Yəni, Ulu Tanrı şəxsiyyət və zaman problemini bu dəfə Azərbaycan xalqının xeyrinə həll etmişdi! Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin unudulmaz adı, sonsuz dəyərə sahib olan gördüyü fəaliyyətlər əbədi bir şəkildə tariximizə həkk olunmuşdur. (1)

Hər bir xalqın milli azadlıq və istiqlaliyyət tarixində xilaskar rolunu oynayan dahi insanlar var. Həmin dahilər öz qətiyyətləri ilə mənsub olduqları xalqı arxasınca aparıb, ən taleyüklü məqamlarda qalib rolu oynamışlar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də “Heç bir millət şəxsiyyətsiz yaşaya bilməz” fikrinin banisi, Azərbaycan Respublikasının adını qabaqcıl dövlətlər cərgəsinə həkk edən, dünyagörüşü və uzaqgörənliyi ilə hər zaman dünya liderlərini təəccübləndirməyi bacarmış dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür. Müstəsna xidmətləri ilə əbədilik qazanan ümummilli lider Heydər Əliyevin mənalı həyat yolu, zəngin və çoxşaxəli irsi tükənməz ibrət məktəbidir. Ötən illərə nəzər salarkən Azərbaycan xalqının öz müdrik liderinin rəhbərliyi ilə qazanmış olduğu mühüm tarixi nailiyyətlərin bir daha şahidi oluruq. İntibah və milli şüurun oyanışı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış, müstəqilliyimiz məhz onun sayəsində əbədi və dönməz xarakter almışdır. Ölkəmiz dünyada layiq olduğu mərtəbəyə Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bilmişdir. Vətəni, xalqı

qarşısında misilsiz xidmətlərinə görədir ki, bu il ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyi ölkəmizin hər yerində və onun hüdudlarından kənarında hər bir azərbaycanlının yüksək ehtiramı və dərin minnətdarlıq hissi ilə geniş qeyd olunur. (2)

1923-cü il 10 may tarixində Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində sadə, zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açan və tükənməz fitri istedad sahibi olan Heydər Əlirza oğlu Əliyev doğma xalqının dərdlərinə dərinədən bələd olan, hələ çox gənc ikən məkrli qonşuların min bir hiyləsini öz gözləri ilə görən, mükəmməl təhsil almış, o cümlədən tarixi biliklərə dərinədən yiyələnmiş, son dərəcə geniş dünyagörüşünə və konkret biliklərə malik olan, doğma xalqını və yurdunu hədsiz məhəbbətlə sevən nadir tarixi şəxsiyyət idi. O, yarım əsrdən artıq zəngin idarəçilik təcrübəsinə malik olan, müxtəlif xarakterli və səviyyəli idarəçilik sistemlərinin bütün incəliklərinə bələd olan, polad iradə sahibi idi. Heydər Əliyev keçdiyi böyük, mənalı və şərəfli həyat yolu zaman və məkan anlayışına sığmır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin xarakterində və fəaliyyətində doğma xalqına bağlılıq və təəssübkeşlik hələ gənc yaşlarından özünü göstərirdi. Naxçıvanda sadə, zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açan bu böyük insan hələ gəncliyindən yüksək vəzifələr tutmuş, çiyinlərində böyük bir ölkənin yükünü daşmışdır.

Ulu öndərin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın rəhbəri kimi gördüyü işlər xalqın yaddaşında daim qalacaqdır. Məhz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi o illərdə bugünkü dövlət müstəqilliyimizin möhkəm təməli qoyuldu, milli ruh, azərbaycançılıq ideyası yüksəlməyə başladı, kadr korpusunun milliləşdirilməsi istiqamətində qətiyyətli addımlar atıldı, hər il yüzlərlə gənc müxtəlif mühüm, o cümlədən hərbi ixtisaslara yiyələnmək üçün SSRİ-nin ən qabaqcıl ali məktəblərinə göndərildi, azərbaycanlılar mühüm dövlət vəzifələrinə irəli çəkildilər. Özünün təkml dövlətçilik konsepsiyasında ədalət, qanunçuluq və hüquq qaydalarının təminatına hər zaman üstünlük verən ümummilli lider Heydər Əliyev «ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz» - deyərək dövlət idarəçiliyində qanunun aliliyini, ədaləti əsas meyar kimi müəyyənləşdirdi, vəzifə səlahiyyətləri ilə bağlı cinayətlərə, rüşvətxorluğa qarşı barışmaz münasibət nümayiş etdirirdi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbul edilməsi və orada Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləridir. Totalitar sovet rejiminin hökm sürdüyü o dövrdə respublikanın ali qanununda xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasların müəyyən edilməsi olduqca cəsarətli addım kimi dəyərləndirilir. Sovet milli siyasətinin tələbləri ilə tam bir ziddiyyət təşkil edən bu çətin vəzifənin öhdəsindən məhz Heydər Əliyev gələ bilmişdir. “Qoy ədalət zəfər çalsın!” – o zaman Heydər Əliyevin söylədiyi və bütün işlərinin mahiyyətini təşkil edən bu sözlər xalqın dilində şüara çevrildi.

Sonralar Heydər Əliyevin SSRİ kimi nəhəng dövlətin rəhbərliyində Siyasi Büronun üzvü, Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi yüksək mövqe və vəzifə tutması qürurverici hadisə oldu. Heydər Əliyevin siyasi elitanın zirvəsinə yüksəlməsi Azərbaycan üçün xüsusilə böyük önəm kəsb etdi. Heydər Əliyev artan nüfuzundan və yüksək vəzifənin açdığı imkanlardan istifadə edərək, İttifaq büdcəsindən Azərbaycana daha çox vəsait ayrılmasına, bir sıra ittifaqmiqyaslı layihələrin Bakıya yönəldilməsinə nail oldu. Lakin sonralar baş verən məlum hadisələr, Mixail Qorbaçovun siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyevə qarşı həsəd və qısqanclıq hissələrinin baş qaldırması, Azərbaycan əleyhinə çirkin niyyətlərin həyata keçirilməsi Ulu Öndərin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi. Bundan istifadə edən ermənilər ölkəmizə qarşı uydurma ərazi iddiaları irəli sürərək əzəli torpağımız olan Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi təcavüzə başladı. Əgər o vaxt Heydər Əliyev Azərbaycanda və ya sovet rəhbərliyində olsaydı heç vaxt Dağlıq Qarabağ kimi problem meydana çıxmazdı. Heydər Əliyev amili, onun gücü, qüdrəti erməni millətçilərini belə təxribatlardan çəkindirirdi.

1991-1993-cü illərdə Naxçıvana rəhbərliyi dövründə Heydər Əliyev tərəfindən respublikamızın müstəqilliyi yolunda mühüm addımlar atıldı,

Muxtar Respublikanın adından «sovet sosialist» sözləri çıxarıldı, üç rəngli milli bayrağımız ilk dəfə Naxçıvanda dövlət bayrağı kimi qəbul olundu, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü müəyyən edildi, 20 yanvar faciəsinə siyasi qiymət verildi, SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumdan imtina edildi, mühüm imperiya strukturlarının fəaliyyəti dayandırıldı, ilk dəfə olaraq sovet qoşun hissələri Muxtar Respublikadan çıxarıldı. Lakin 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş ölkəmiz onu itirmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Ölkədə müharibə gedirdi. İdarəçilik isə yox dərəcəsində idi. Respublikada xaos, anarxiya hökm sürürdü. Yeganə nicat yolunu Heydər Əliyevin qayıdışında görən Azərbaycan xalqı onu təkidlə hakimiyyətə çağırırdı. Xalqımız inanırdı ki, Azərbaycanı düşdüyü bu ağır vəziyyətdən, sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi böhrandan yalnız Heydər Əliyev xilas edə bilər. Burada məşhur fransız mütəfəkkiri Volterin “dövlətin xilas üçün bir dahi insan kifayətdir” kəlamı yada düşür. Heydər Əliyev də Tanrının Azərbaycan xalqının taleyinə bəxş etdiyi bir qismət, zamanında millətinin xilaskarı olmaq üçün göndərilən bir dahi insan idi. Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının yaddaşında qurucu və xilaskar dövlət xadimi, milli lider və xalq məhəbbətini qazanan öndər kimi əbədilik qazanması, heç də təsadüfi deyil. Məhz Azərbaycan xalqının azadlığının, müstəqil dövlətçiliyinin müqəddəratının həll edildiyi ağır günlərdə xalqın iradəsinə tabe olan Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinə qayıdaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasını, Azərbaycan xalqını, milli-azadlıq hərəkatında qazanılmış tarixi nailiyyətləri məhv olmaqdan xilas etmək kimi çox çətin və şəərəfli bir missiyanı öz üzərinə götürdü. Bu, sözün əsil mənasında, «ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram» deyib, meydana atılan böyük ürəkli Vətən oğlunun öz xalqı, öz Vətəni qarşısında misilsiz fədakarlığı idi. Heydər Əliyev öz siyasi bacarığını, çoxillik idarəçilik sənətini əsirgəmədən xalqın firavanlığı və dövlətinin müstəqilliyi yolunda yorulmadan xidmətdə olduğunu bir daha sübut etdi. Ümummilli Lider daxili və xarici qüvvələrin dövlət çevrilişi, sui-qəsd və təxribat cəhdlərinə baxmayaraq öz həyatı, sağlamlığı bahasına gecəli-gündüzlü fədakar əməyi hesabına müstəqil Azərbaycan dövlətini qurdu və möhkəmlətdi. Heydər Əliyev demokratik hüquqi dövlət qurmaq, köklü islahatlar aparmaq üçün ilk növbədə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi, qanunçuluğu bərqərar etdi, cəmiyyətdə hökm sürən hərc-mərcliyə və özbaşınalığa birdəfəlik son qoydu. Ulu Öndərin 1994-cü ildə imzaladığı Cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmiş tarixi fərmanı qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsində əsaslı dönüş yaratdı. Türk dünyası üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, Şərqlə Qərbin qovşağında, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşən Naxçıvan tarixboyu düşmənlərin hədəfində olub. Ötən əsrin sonlarında ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdiyi bir vaxtda ermənilər

məqsədli şəkildə Naxçıvanı blokadaya salıb, bu qədim Azərbaycan torpağını ələ keçirmək üçün yenidən məkrli planlar həyata keçirməyə başlayıbar. Belə bir dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, burada yaşayıb siyasi fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikanı işğaldan qoruyub. Ümummilli Liderimizin bu məqsədlə həyata keçirdiyi tədbirlərdə dost və qardaş ölkə olan Türkiyə ilə əlaqələrin qurulmasının mühüm əhəmiyyəti olub. XXI əsrdə türk dünyasının siyasi liderlərindən biri olan Heydər Əliyev yalnız Azərbaycan türkcəsinin qayğısına qalmamış, eyni zamanda müasir türk xalqları arasında əlaqələri arasında daha da möhkəmləndirmək üçün hədsiz tədbirlər görmüşdür. Azərbaycan rəsmi və işgüzar dairələrində Türkiyə ilə münasibətlərə, qurulan əlaqələrə hər zaman xüsusi önəm və diqqət verib. Müxtəlif səviyyəli görüşlərdə bu münasibət dəfələrlə qeyd olunmuşdur. 1992-ci ilin may ayında Türkiyənin o zamankı baş naziri Süleyman Dəmirəl Azərbaycana ilk səfərini etmişdir. Azərbaycan parlamentində çıxış edən Süleyman Dəmirəl “böyük türk dünyası reallığa çevrildi” ifadəsini söyləyərək Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasındakı əlaqələri qardaş xalqların münasibətləri kimi qiymətləndirmişdir. Hər iki tərəf qədim tarixi və mədəni tellərlə bağlı olan Türkiyə və Azərbaycan arasında birgə danışıqların aparılmasını yüksək qiymətləndirmişlər. 31 il bundan əvvəl, 1992-ci il mayın 28-də Azərbaycan-Türkiyə sərhədində, Araz çayı üzərində “Ümid” körpüsü açılıb. Bu tarix iki qardaş xalqı bir-birinə qovuşdurmaq, yurddan-yurda, könüldən-könülə körpü salmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev körpünün açılması zərurətini belə xarakterizə edib: “Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərlə qəlbimdə olan arzu idi. Bu fikir mənim qəlbimdə on illərlə yaşayırdı. Mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüyüm bütün başqa işlərlə bərabər, o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüskarı oldum”. (3)

Sərt tarixi həqiqət belədir: 1993-cü ilin iyununda — Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində Azərbaycan öz tarixinin ən qanlı burulğanı içərisində çabalayırdı. Cəbhədə ağır məğlubiyyətlər, xəyanətlər, satqınlıq, vəzifə ələ keçirmək üçün müqəddəs torpaqlarımızın hərraca qoyulması adi hal almışdı. Ölkədə, sözün əsl mənasında, hakimiyyətsizlik idi. Siyasi hərəc-mərclik baş alıb gedirdi.. Xalq vahimə və təşviş içərisində idi. Atışma səslərindən camaat evində rahat yata bilmirdi. Talançılıq baş alıb gedirdi. Faktiki olaraq dövlət yox idi.. İdarəçilik sükanı sahibsiz qalmışdı. Ölkə vətəndaş müharibəsi və etnik toqquşmalar meydanına çevrilməkdə idi. Cəbhə düşmənin üzünə açıq idi. Azərbaycan xarici aləmdəki olan-qalan nüfuzunu da tamamilə itirmişdi. Xalq ümitsizlik və təlaş içərisində idi. Sabaha inam qalmamışdı. Ən təhlükəli cəhət isə bundan ibarət idi ki, Azərbaycanın

xaricdəki yağlı düşmənləri daxildəki satqınlarla birləşmişdilər. Daşnakların “Böyük Ermənistan” yaratmaq niyyətləri, tarixi düşmənlərimizin qonşu ölkələrin paytaxtlarında hazırlanmış və Azərbaycanı Qafqazın siyasi xəritəsindən silib götürmək planları reallaşmaq üzrə idi. Azərbaycan torpağı etnik əlamətə görə parçalanıb yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı.

Bax, bu fəlakət anında Azərbaycan xalqının, Vətənin yeganə ümid yeri, qurtuluş çırağı Heydər Əliyev idi. Müdrik xalqımız, o zaman qəti və sərrast hərəkət edərək yeganə düzgün addımı atdı - dünyanın bu böyük siyasət adamını hakimiyyətə gətirdi. Bununla da Azərbaycanın xarici və daxili düşmənlərinin oxu daşa dəydi, bədxahlarımızın arzuları gözlərində qaldı. Məhz o zaman - 1993-cü ilin iyun günlərində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın qurtuluşunda həlledici dönüş baş verdi. Azərbaycan xalqının qurtuluş günü kimi dəyərləndirilən 15 iyun 1993-cü il tarixi bir hadisə idi. Bu tarixi gündə - Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın tarixi həyatında dönüş yaratdı. Müdrik dövlət xadimi bir neçə siyasi gedişdən sonra vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırdı. Xarici və daxili düşmənlərin Azərbaycanı parçalayıb yox etmək, müstəqil dövlətimizi aradan qaldırmaq planı puça çıxdı. Vətən, millət, bütün xalqımız məkrli düşmənlərin hazırladığı fəlakət uçurumuna yuvarlanmadı, fəlakətdən, ölüm qəzasından yan keçdi. Qurtuluş savaşında qələbəyə doğru dönüş başlandı.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra öz xalqı üçün, doğma Vətən üçün nələr etdi? Və ya 1993-cü ilin 15 İyun gününü nə üçün Qurtuluş günü adlandırmaq olar?! Görülən işlərin hamısını sadalamaq mümkün olmasa da, gəlin, heç olmasa, onların ən mühümlərini, ən böyüklərini sıraya düzək. Ən başlıcası: azadlıq, müstəqillik həm hər bir ayrıca vətəndaş üçün, həm də bütöv xalqlar, millətlər üçün ən müqəddəs, ən şirin nemətdir. Biz azadlığımızın, müstəqilliyimizin yolunu illərlə gözləmişik, mübarizə aparmışıq, minlərlə şəhid vermişik bu yolda. Azadlığı, müstəqilliyi əldə etmək nə qədər çətindirsə, onu qoruyub saxlamaq bir o qədər mürəkkəb və ağır məsələdir. Qüdrətli və möhkəm dövlət olmayan yerdə azadlıq və müstəqillik də yoxdur. Dövləti olmayan xalq ölümə məhkumdur. Azərbaycan dövləti bizim “olum ya ölüm” məsələmizdir. Prezident Heydər Əliyevin qədərbilən xalqımız qarşısında, tariximiz qarşısında ən böyük xidməti budur ki, Azərbaycan varlığını parçalanıb yox olmaq təhlükəsindən qurtardı. Dövlətimizin qorunub saxlanması isə azadlığımızın, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması deməkdir. Qurtuluş deməkdir! Prezident Heydər Əliyev xalqı, yurdu milli-mənəvi parçalanmadan, iflasa uğramaqdan xilas etdi. Özündən əvvəlki “rəhbərlərin” tarixi keçmişin ibrət dərslərinə, dəyişən dünyanın real həqiqətlərinə, daxili həyatın və beynəlxalq vəziyyətin

gerçəkliklərinə deyil, emosiyalara əsaslanaraq qəbul etdikləri səhv qərarların icrasını dayandırdı. Torpağımızın, xalqımızın, dilimizin üzərindəki əzəli və əbədi “Azərbaycan” möhürü özümüzə qaytarıldı. Bununla Vətənçilik, xalqımızın adı və dili, qüdrətimizin və vahidliyimizin əsası olan islam-türk birliyi bərpa olundu, reallaşmaqda olan etnik toqquşmalar ehtimalı aradan qaldırıldı. Düşmənlərimizin oxu bu məsələdə də daşa dəydi. (4)

Zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan böyük strateq Heydər Əliyev hüquqi dövlətin Azərbaycan modelini ilk milli Konstitusiyanı yaratmaqla gerçəkləşdirdi. Heydər Əliyevin müəllifi olduğu 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hüquqi dövlətin bütün prinsipləri – qanunun aliliyi, insan hüquqlarının müdafiəsi, hakimiyyət bölgüsü, konstitusiya nəzarəti prinsipləri təsbit olundu, insan haqlarının təmini dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edildi. Ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra SSRİ-dən miras qalmış, totalitar rejimə xarakterik olan hüquq sistemi və qanunlar sivil və demokratik cəmiyyət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat vermirdi. Əsas Qanunun qəbulu ölkədə bütün sahələrdə, o cümlədən hüquqi islahatların hərtərəfli və kompleks həyata keçirilməsinə rəvac verdi və bu məqsədlə müxtəlif komissiyalar yaradıldı. Hüquq sistemində müstəsna əhəmiyyət verən ümummilliyet lideri Heydər Əliyev Hüquqi İslahat Komissiyasına rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürərək islahatların qısa müddətdə və mütəşəkkil aparılmasını təmin etdi.

1996-cı və 1999-cü illərdə əsassız yoxlamaların və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış fərmanlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadı. Ulu Öndər prokurorluq orqanlarının rəhbər işçiləri ilə 2000-ci ilin aprelində keçirdiyi görüşdə hüquqi islahatlarla bağlı deyirdi: “Bu islahatları ona görə aparmırıq ki, kimsə bizə deyir, kimsə bunu bizdən tələb edir. Biz özümüz anlamalıyıq ki, “hüquqi, demokratik dövlət qururuq” elan edən prezident gərək onu təmin etsin. Bunu təmin etmək də qanunlarla ola bilər”. Ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi dövlət quruculuğu prosesi çərçivəsində ədliyyə orqanlarında əsaslı islahatlar aparıldı, ədliyyə sisteminin hərtərəfli inkişafı üzrə tarixi əhəmiyyətli qərarlar qəbul olundu, bu orqanların fəaliyyətində köklü müdaxilə dəyişikliklərə başlandı. Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dönəmində ilk dəfə olaraq yerli özünüidarə orqanları formalaşdı və bələdiyyələrə metodoloji yardımın göstərilməsi, eləcə də inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi Ədliyyə Nazirliyinə tapşırıldı. Ədliyyə sahəsində aparılan islahatların nəticəsi olaraq Ədliyyə Nazirliyinin cəmiyyətdə rolu və nüfuzu xeyli artdı və o, hüquq siyasətini

həyata keçirilən əsas orqanlardan birinə çevrildi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən ədliyyə işçilərinin peşə bayramı gününün təsis edilməsi də dahi rəhbərimizin Azərbaycan ədliyyəsinə xüsusi diqqət və qayğısının bariz təzahürü olmuşdur. (5)

Bu gün müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti durmadan artmaqdadır. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Dünyada müstəqil Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı mövcuddur. Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan təməl qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırır. Yurdumuzda hökumətlik edən sabitlik, həyata keçirilən daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir. Prezident Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsində ən mühüm uğurlarından biri də budur ki, o, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxartdı. Bizimlə birlikdə azadlığa çıxmış qardaş Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla ənənəvi dostluq münasibətlərimiz bərpa olundu. Hazırda Azərbaycan Respublikası qardaş türk dövlətləri ailəsinin bərabərhüquqlu üzvüdür, Heydər Əliyev isə bütün türk dünyasının müdrik yol göstərəni, zəmanəmizin Atatürkü adını qazanmışdır! Azərbaycan prezidenti özünün ölkəmiqyaslı qəbullarından tutmuş beynəlxalq miqyaslı görüşlərə, yüksək səviyyəli danışıqlarınadək hər yerdə, hər an Azərbaycan həqiqətini dünyaya yayırdı. İndi Azərbaycan vaxtilə ona qarşı yaradılmış beynəlxalq informasiya blokadasını yarmışdır. Dünya Azərbaycan həqiqətini qəbul etməyə başlamışdır. Kimin sayəsində?! Prezident Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti nəticəsində, onun **BÖYÜK AZƏRBAYCANLI** kimi Vətən, xalq təəssübkeşliyi sayəsində! Heç kəsin istəyindən asılı olmayaraq, XX yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycanın tarixinə daha bir silinməz səhifə həkk olundu. Zaman, tarix özü həkk etdi bu səhifəni. “İstiqlal savaşı” adlanır həmin qızıl səhifənin adı. Xalqımızı bu müqəddəs savaştan — İstiqlal savaşıdan Heydər Əliyev şəxsiyyəti qələbə ilə çıxartdı! Və tamamilə təbii olaraq İstiqlal savaşının qalibi kimi dünyanın dahi şəxsiyyətləri sırasında öz layiqli yerini tutdu. Tanrı yazısına pozu yoxdur!

Ulu öndərin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondu da xeyirxahlıq, sülh, insanpərvərlik kimi bəşəri amallar uğrunda nəcib fəaliyyəti ilə ölkədə həyata keçirilən çoxşaxəli islahatlara dəyərli töhfələr verir, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə reallaşdırılan çoxsaylı layihələr, həyata keçirilən tədbirlər öz müsbət nəticələrini verməklə xalqımızın Heydər Əliyev ocağına

olan sevgisini daha da gücləndirir. Böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, möhkəm bünövrə üzərində formalaşmış Azərbaycan dövləti özünün yeni müasir inkişaf dövrünü yaşayır. Çağdaş Azərbaycan bu gün - XXI yüzillikdə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunda uğurdan uğura qovuşur. Tarixin ən qanlı burulğanı içərisində çabaladığımız günlər arxada qalmış, tarixə çevrilmişdir! Azərbaycan dövlətçiliyi məkrli düşmənlərin qanlı caynağından həmişəlik xilas edilmişdir! Xalqımız özünün daha parlaq gələcəyinə doğru inamla irəliləyir. Bütün bunlar üçün hər bir Vətən övladı, qədərbilən xalqımız dahi xilaskara - Ata yurdumuzun Atatürkünə - Heydər Əliyevə borcludur! Bir sözlə, zəmanəmizin qüdrətli siyasətçisi prezident Heydər Əliyev öz doğma xalqını dibi görünməyən yarıqanların, uçurumların üzərindən böyük müdrikliklə, incə və çevik siyasətlə, nazik tellər üzərindən keçirib bu günlərə çatdırdı! (6)

Hər birimiz Heydər Əliyevin dövlətçilik amallarına sadıq qalaraq Ulu Öndərin yüksək ideyalarını yaşatmaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycan tarixinin yeni şanlı səhifələrini yazmaq naminə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, əlimizdən gələni əsirgəməməli, dövlət başçısının yüksək etimadına uyğun olaraq ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisi üçün öz vəzifələrimizi layiqincə yerinə yetirməli və daha əzmkarlıqla çalışmalıyıq.

Ümumdünya tarixinin dahi şəxsiyyətlərindən biri olan Heydər Əliyevin layiqli varisi İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi müasir Azərbaycan, habelə bütün dünyanın 60 milyonluq azərbaycanlıları dirçəliş yolundadır.

İlham Heydər oğlu Əliyev 1961-ci il 24 dekabr tarixində Bakı şəhərində dünyaya göz açmışdır. 2003-cü ildən Azərbaycanın siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı. İlham Əliyev, həmçinin 2003-cü il avqust - noyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının Baş naziri olmuş, 1997-ci ildən Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, 2005-ci ildən isə Yeni Azərbaycan Partiyasının sədridir. Prezident olduğu dövrdən bu günə qədər İlham Əliyev xalqı üçün, dövləti üçün çox şeylər edib, ən əsası isə tarix yazıb. (7)

Azərbaycan Ordusunun 2020 – ci il sentyabrın 27-də başladığı genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatının nəticəsində 30 ilə yaxın düşmən tapdığı altında olan əzəli torpaqlarımızın işğaldan azad etməsinə özümüz qədər sevinən məhz qardaş Türkiyə oldu. Və qeyd etdiyimiz kimi möhtəşəm Qələbəmizdən söhbət açarkən Türk xalqının, Türkiyə dövlətinin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın mənəvi, siyasi, diplomatik dəstəyi danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, ötən ilin noyabrın

11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın 1 sayılı Kliniki Tibbi Mərkəzdə müalicə olunan hərbiçilərlə görüşündə bu məqam xüsusi qeyd olunub. Görüşdə çıxış edən ölkə başçısı İlham Əliyev deyib: “Biz tarixi anlar yaşayırıq. Görürsünüz ki, küçələrdə insanlar bu bayramı necə qeyd edirlər. Bu bayramı bütün Azərbaycan qeyd edir, bütün dünya azərbaycanlıları qeyd edirlər. Bu bayram qardaş Türkiyədə bizdəki kimi qeyd olunur. Bu, təbiidir. Çünki biz bir millət, iki dövlətik. Bu günlər ərzində əziz Qardaşım, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğana dəfələrlə öz təşəkkürümü bildirmişəm. Dünən də telefonla danışmışıq. Yenə də təşəkkürümü bildirdim. Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyi bu Qələbənin qazanılmasında çox böyük rol oynamışdır. Çünki Prezidentin, Qardaşımın ilk saatlardan dediyi “Azərbaycan tək deyil, Türkiyə onun yanında” sözləri bir çoxlarının bu münaqişəyə müdaxilə cəhdlərini alt-üst etdi”.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycanın “Dəmir Yumruq” əməliyyatı ilə başladığı 44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusunun düşmən üzərində qələbəsi tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı. Bədnam qonşularımızdan fərqli olaraq biz ölkə olaraq nikbinlik və gələcəyə dair planlar qururuq. Prezident İlham Əliyevin cari ilin fevralın 26-da yerli və xarici media nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında jurnalistləri maraqlandıran sualların hər birinə verdiyi əhatəli cavablarında bölgədə davamlı, dayanıqlı sülh və təhlükəsizliyin yeganə yolunun əməkdaşlıq olması xüsusi vurğulanmaqla yanaşı, azad olunan torpaqlarımızın gələcək perspektivlərinə, qonşu ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə də toxunuldu: “Əlbəttə ki, biz davamlı sülhə nail olmaq istəyirik. Bu düşmənçilik səhifəsini çevirmək üçün yeganə yoldur. ...Mən deyə bilərəm ki, Türkiyədən olan şirkətlər artıq bizim layihələrimizdə yer alıblar. Bizim üçün strateji önəm daşıyan Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun inşası ilə bağlı türk şirkətləri artıq fəaliyyətdədirlər. Eyni zamanda, Göygöl bölgəsindən Kəlbəcərə çəkilən yolda da türk şirkətləri fəaliyyət göstərirlər və o da çox mürəkkəb, çətin bir ərazidən keçir, orada tunellər qazılmalıdır. Artıq ilkin razılaşmalar əldə edilib. Bununla paralel olaraq, bildiyiniz kimi, Türkiyə şirkətləri Azərbaycanda bundan əvvəl də fəal idi. Dövlət xətti ilə icra edilən layihələrdə ən çox yer alan Türkiyə şirkətləridir. Dəqiq rəqəmlər xatırlamıram, amma Türkiyə şirkətləri Azərbaycanda - Bakıda və bir çox başqa yerlərdə təqribən 10 milyard dollardan çox dəyəri olan layihələrdə, müxtəlif inşaat layihələrində iştirak ediblər. Təbii olaraq ilk kontraktları imzalayan da Türkiyə şirkətləri olub. Görüləcək işlərin həcmi çox böyükdür”.

44 günlük Vətən müharibəsi göstərdi ki, bizim güclü ordumuz var, texniki təchizat da yüksək səviyyədədir. Bütün dünya gördü ki, biz hansı texniki imkanlardan istifadə edirik. Haqlı savaşımızda Azərbaycanın Rəşadətli Ordusunun əldə etdiyi qələbə və aparılan hərbi əməliyyatlar həm texniki imkanlar, eyni zamanda operativ addımlar, əməliyyatların hazırlanması və icra edilməsi baxımından hazırda bütün dünyada öyrənilir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu, yeni nəsil müharibə üsuludur, hansı ki, texniki təchizat, texnologiyaların tətbiqi, əməliyyatların düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, hərbiçilərimizin döyüş qabiliyyəti və mənəvi ruh birləşir, vəhdət təşkil edir. Və bu müharibə ölkəmizin hərbi gücünü, qəhrəmanlıq nümayiş etdirən Müzəffər Ordumuzun nəyə qadir olduğunu dünyaya nümayiş etdirməyi bacardı. Təbii ki, bu ordunun güclü olması üçün illər sərf edilib. 30 ildir ki, BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlar gözüümüze kül üfürməklə məşğul idilər, torpaqlarımızı işğal edən ermənilərlə bacara bilmirdilər. Ancaq bu gün qürur hissi ilə deyirik ki, adları qeyd olunan və olunmayan təşkilatların 30 ilə görə bilmədiyi işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 44 günə həll etdi. Cənab Prezidentin həm döyüş meydanında, həm də siyasi arenada göstərdiyi qətiyyət apardığımız haqlı savaşdan Qələbə ilə çıxmağımızla nəticələndi. Və bu haqlı savaşımızda Türkiyə hər zaman yanımızda oldu. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti hərbi təxribatının ilk saatlarından etibarən bütün səviyyələrdə bu xain təcavüz aktını qətiyyətlə pisləməsi, Azərbaycanın haqlı savaşında hər zaman yanında olduqlarını açıq şəkildə deməsi bəzi ölkələr tərəfindən qısqançlıqla qarşılanırsa da, haqq-ədalətin qalib gələcəyinə inamımızı daha da artırdı. Türkiyə Prezidenti bu məsələylə bağlı verdiyi çox açıq və sərt bəyanatları, mesajları ilə bir daha Azərbaycanın öz haqq işində yalnız olmadığını göstərdi. Türkiyənin müvafiq dövlət qurumlarının rəhbərləri, parlament üzvləri və ictimaiyyət nümayəndələri də məsələyə qəti və birmənalı münasibət bildirməklə ən çətin anlarımızda dost etibarını növbəti dəfə nümayiş etdirdi. (8)

Biz Azərbaycan dövlətinin Türkiyə Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğanın prezident seçkilərində yenidən ölkə başçısı seçilməyini dəstəkləyirik və inanırıq ki, xalq da R.T.Ərdoğanı prezident seçəcək. Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, daha doğrusu, ilk saatlarından biz Türkiyənin dəstəyini hiss edirdik. Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi... Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. Bu gün biz birlikdə Zəfər paradında iştirak edərkən, bir daha bizim birliyimizi həm xalqlarımıza, eyni zamanda, bütün dünyaya göstəririk.

Azərbaycan xalqı Ulu Öndərin siyasi kursunu davam etdirməklə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bundan sonra da öz tarixinin yeni, şanlı səhifələrini yazacaq, daha yüksək zirvələr fəth edəcəkdir.

Summary:

Wise people have rich parts, emotions, strong thinking and vocabulary. Just as all nations are known for their geniuses, these personalities also introduce the people's world view, culture, science, and art to the peoples of the world. Every people, nation, state always needs a leader who leads it to a bright future throughout history. Every nation has geniuses who played the role of saviors in the history of national freedom and independence. With their determination, those geniuses led their people behind them and played the role of winners in the most fateful moments. Today, the Republic of Azerbaijan ranks among the leading states of the world. And these achievements are of course the result of the policy of national leader Heydar Aliyev. Heydar Aliyev's position in the history of his people is irreplaceable.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Timuçin Əfəndiyev, “Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz”, Bakı 2011, səh 3-33.
2. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, “Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev”, Bakı 2018, səh 5-26.
3. “Heydər Əliyev mənim həyatımda”, Bakı 2005, səh 10-34.
4. K. Qafarov, “Milli Dövlətçiliyimizin Qurucusu”, Bakı 2015, səh 29-37.
5. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbyaycan_Respublikas%C4%B1n%C4%B1n_Konstitusiyas%C4%B1
6. “Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi”, Bakı 2018, səh 24-45.
7. [https:// president.az/az/pages/view/president/biography](https://president.az/az/pages/view/president/biography)
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründə xarici kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələri”, Bakı 2021.

Cavidşünaslığı İnkişafında Heydər Əliyevin Rolü

Sevil Qiyas Qızı HƏSƏNOVA¹

Açar sözlər: ülu öndər, cavidşünaslığa qaydış, sosializm realizmi, layiqli qiymət, ədəbi irs.

1970-ci ilin sonu 1980-cı ilin əvvəlləri H.Cavid irsinə münasibət birmənalı olaraq dəyişilir. Dahi sənatkarın yaradıcılığına və şəxsiyyətinə qarşı diqqət və qayğı hiss edilir və layiqli qiymət verilməyə başlanır. Bunların baş verməsinə səbəb ümummilli lider H.Əliyevin 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəlişi olur. Beləliklə, H.Cavid irsinə maraq və məhəbbətin görünməmiş dərəcədə artması ölkəmizdə cavidşünaslıq elminin daha da geniş və ətraflı inkişafına yol açdı. Respublikada ədibin irsini öyrənmək və xatirəsini əbədləşdirmək üçün müəyyən işlər görüldü. 1974-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İdarə Heyətinin qərarı ilə H.Cavidin 100 illiyi ilə əlaqədar məsələyə baxılaraq, ədibin yaradıcılığının geniş tədqiqinə və təbliğinə ehtiyacı nəzərə alaraq yubileyə hazırlıq işləri aparılırdı. 1982-ci ildə H.Əliyevin gərkin əməyi nəticəsində H.cavidin məzarı qarlı Sibirdən Naxçıvana köçürülmüş. 1996-cı ildə H.Əliyevin qayğısı nəticəsində Naxçıvanda H.Cavidin məqbərəsi tikildi, Bakıda ev muzeyi açıldı. Bütün bunlardan sonra cavidşünaslıqda yenidən bir canlanma yarandı. Hal-hazırda H.Cavid irsinə qayğı yüksək səviyyədə dövlət tərəfindən davam etdirilir.

Ədəbiyyatşünas alimlər “1960-80-cı illəri Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir mərhələsi kimi” səciyyələndirirlər. Onun obyektiv və subyektiv səbələrindən bəhs edərək “sosrealizmin fiziki ömrü bu quruluşun dağılması ilə başa çatırdısa, 60-cı illərdən onun tənəzzül mərhələsi”nin başlanması da

1 Filologiya elmləri doktoru, 0009-0005-3353-5620

göstərilirdi (4, 433). Amma unutmaz ki, 60-cı illərdə sosrealizim xeyli dərəcədə zəifləsə də, mövcudluğunu qoruyub saxlayır və hələ də ədəbiyyata sistemin “ideya generatorunun təbliğat vasitəsi kimi baxanlar”, V.İ.Leninin “Ədəbiyyat partiyalı olmalıdır” prinsipinə sadıq qalanlar var idi.

1964-70-ci illər ərzində “cavidşünaslığın bu mərhələsinin əvvəllərində müəyyən geriləmə, Cavidə qarşı hücumların residivləri özünü büruzə versə də, mərhələnin sonuna doğru” bu irsə qarşı maraq və məhəbbət yüksək səviyyədə artmağa başlayır. Tədqiqatçı alim G.Babaxanlı yazır ki: “Keçən əsrin 70-ci illərinin birinci yarısı Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi, həyatın bütün sahələrində hərtərəfli yüksəliş illəri kimi xarakterizə olunur. Əlbəttə, aydındır ki, bu proses Azərbaycan ədəbiyyatından, ədəbiyyatşünaslığından, o sıradan cavidşünaslıqdan da yan keçməmişdir” (2, 5).

Artıq 1970-ci ilin sonu 1980-ci ilin əvvəllərindən H.Cavid irsinə olan münasibət birmənalı olaraq dəyişilir. Dahi sənətkarın yaradıcılığına və şəxsiyyətinə qarşı diqqət və qayğı hiss edilir və layiqli qiymət verilməyə başlanır. “Elə bununla da cavidşünaslıqda ehtiyat mərhələsi başa çatır” (1, 6). Əlbəttə, bütün bunların baş verməsinə səbəb ədəbiyyatımıza, tariximizə, soy-kökümüzdə, dünənimizə daima qayğı ilə yanaşan, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəlişi olur. Beləliklə, H.Cavid irsinə maraq və məhəbbətin görünməmiş dərəcədə artması ölkəmizdə cavidşünaslıq eliminin daha geniş və ətraflı inkişafına yol açır.

Respublikada H.Cavidin ədəbi irsini öyrənmək və xatirəsini əbədləşdirmək üçün müəyyən işlər görüldü. 1974-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İdarə Heyətinin qərarı ilə H.Cavidin 100 illiyi ilə əlaqədar məsələyə baxılaraq, ədibin yaradıcılığının geniş tədqiqinə və təbliğinə ehtiyacı nəzərə alaraq yubileyə hazırlıq işləri aparılırdı.

Bu dövrdə cavidşünaslığın elmi qolunu əsasən Y.Qarayev, Z.Əkbərov və Ə.İbadov kimi görkəmli alimlər davam etdirərək, tam yeni tədqiqat əsərlərini hazırlamaqla müasir elmi səviyyənin tələblərinə cavab verməyə çalışmışlar. Ə.Zeynalı, T.Təhmasib, M.Məmmədov, M.Arif isə bu illərdə, əsasən H.Cavidin Azərbaycan teatrının inkişafındakı rolundan, səhnə əsərlərinin həyatından bəhs edən məqalələri ilə bu sahədə yeni mütərəqqi addımların atılmasına səbəb oldular. Əjdər İsmayılov isə tamamilə başqa bir sahədə-H.Cavid yaradıcılığında feminizm problemlərini araşdırmağa üstünlük vermişdir. Ümumilikdə isə “1971-74-cü illərin cavidşünaslığı bu sahədə yüksəliş illəri kimi xarakterizə oluna bilər” (1, 7).

Uzun bir zaman H.Cavid haqqında aparılan ədəbi-tənqidi mübahisələr, yaradıcılığı haqqında yazılan elmi əsərlər, monoqrafiyalar, məqalələr

cavidşünaslıq haqqında dəyərli bir mənbə olsa da, onlarda mübahisəli məsələlər də var idi. Bütün bunları ayırd və həll etmək üçün 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəlləri müasir ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslıq elminin çox vacib vəzifəsi kimi bu məsələlərə diqqət yetirildi və bu sahədə cavidşünaslar çox layiqli, əhəmiyyətli işlərə imza atdılar. İlk dəfə olaraq H.Cavid yaradıcılığı heç bir siyasi, ideoloji prinsiplərə əsaslanmadan obyektiv olaraq tədqiq və təhlil edildi.

Kommunizmin amansız “qayda-qanunlarından” qorxmadan yalnız azadlıq şairi kimi tanınan və “İstiqlal şairi” adlandırılan Xəlil Rza Ulutürk yazırdı ki: “1982-ci ildə respublikamızın mənəvi həyatında nadir bir hadisə baş vermiş, Cavidin məzarı qarlı Sibirdən, Tayşet rayonundakı Şevçenko kəndindən doğma Naxçıvana köçürülmüşdür”(6). Təbii ki, bu o zaman Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyən H.Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində baş vermişdi və həmin zaman artıq cavidşünaslığa tamamilə fərqli bir baxış prosesi başlamışdır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin Cavid irsinə, yaradıcılığına, şəxsiyyətinə olan sevgisi həm də ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə olan böyük məhəbbətinin təzahürü idi. 1996-cı ildə şəxsən H.Əliyevin qayğısı nəticəsində Naxçıvanda Hüseyn Cavid məqbərəsi tikildi, Bakıda ev muzeyi açıldı. Bütün bunlardan sonra cavidşünaslıqda yenidən bir canlanma yarandı.

F.Xəlilov, Ş.Mikayılov, H.Fərzəliyeva, T.Rzayev, Ə.Saləddin kimi görkəmli alimlərin məqalələri 1983-cü ilin cavidşünaslığının 100 illik yubileyinin davamı kimi qiymətləndirilir. Yüz illiyə qiymətli töhfələrdən biri də cavidşünas R.Z.Xəndanın “Cavid sənəti” adlı kitabıdır. Kitabda ilk dəfə üzə çıxarılan nadir fotolar, maraqlı sənədlər, müəllifin əlyazmaları verilib ki, bunlar o zamanadək ədəbi ictimaiyyətimizə məlum deyildi.

1980-ci illərin sonundan bu günümüzdə kimi həmin mövzuda yazılan elmi-bədii əsərlərin, məqalələrin, monoqrafiyaların ən dəyərli cəhəti budur ki, onların əksəriyyəti dövrün ədəbi-tarixi, siyasi-ideoloji proseslərinə, istiqlal ideologiyasına-azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metodoloji prinsiplərə daha çox dəyər verməyə üstünlük veriblər. Bununla yanaşı, həmin əsərlərdə Azərbaycan romantizminin fəlsəfi-estetik görüşlərinin mahiyyəti, sənətə baxışları, estetik fikir tariximizə gətirdikləri yeniliklər ətraflı şərh edilir və qiymətləndirilir.

H.Cavidin janrından asılı olmayaraq əsərlərində qaldırdığı bütün məsələlərin özəyində “özünüdərk problemi dayanır” və bu əsərləri oxuyarkən əmin olursan ki, “bütün elmlərdən ən qiymətli və ən mühümü özünüdərkdir, çünki özünü dərk edən insan Allahı da dərk edir” (8, 57).

Oxucusunu özünüdərkini ülvyyətinə səsləyən H.Cavid insanları insanlığı, bəşəri dəyərləri qorumağa çağırırdı. Bununla H.Cavid insanları xırda, bəsit düşüncələrdən, qayğılardan uzaqlaşdıraraq daha ali məqsədlərlə yaşamağa sövq edir. Cavidşünas alim K.Əliyev demiş: “Həyatda heç nəyə təsadüf kimi baxmayan, heç bir mövzunu təsadüfən qələmə almayan H.Cavid də insanın fiziki-cismani əlamətlərinin və mənəvi-ruhi keyfiyyətlərinin inikası da təsadüfi və epizodik məzmun daşımır, ardıcılıq qazanır və sistem təşkil edir” (3, 46).

H.Cavidin yaradıcılığının, fəlsəfi fikirlərinin möhtəşəmliyi də ondadır ki, şair bir filosof kimi əsərlərində irəli sürdüyü məsələlərin təhlilini, qaldırdığı problemlərin həlli yollarını aydınlığı ilə bəyan edir və əsaslandırmağa nail olurdu. İstər dramaturgiyasın da, publisistikasının da, istərsə də poeziyasın da milli motivlərlə yanaşı dünya romantizminin qabaqcıl xüsusiyyətləri özünü daha qabarıq əks etdirir, “onun müraciət etdiyi mövzular tarixilik və müasirlik prinsiplərinin vəhdətində işlənməsi ilə diqqəti cəlb edir” (5, 42).

Biz romantizmin tarixinə diqqət yetirsək görərik ki, onun ən görkəmli nümayəndələri də tarixə müraciət etmiş, dahi şəxsiyyətlərin həyatını, dünyagörüşünü bədii tədqiqata cəlb etmişlər.

Bəzi sənətkarların fikrincə, “sənətkarın böyüklüyü tarixə enmək bacarığı ilə ölçülür” (5, 56). H.Cavidin isə böyüklüyü, dahiliyi, ölməzliyi odur ki, o, “tarixin özünü də göylərə qaldıra bildi”.

Uzun illər vulqar sosioloji tənqidin Hüseyn Cavidə münasibətini ifadə edən həmin fikir və mülahizələr cavidşünaslıqda artıq saf-çürük edilmiş, onun yaradıcılığında “böhran” və “tərəddüd” əlamətləri kimi səciyyələndirilən məqamlar əsl elmi mövqelərdən qiymətləndirilmiş, ona səhv münasibətin səbəbləri aydınlaşdırılmışdır.

H.Cavidin “incə lirizm və dərin psixologizmlə, humanizmlə aşılınmış” əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdu. Bu zəngin ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslarımız, cavidşünaslarımız bu gün dərdən öyrənməkdədirlər. Ona görə H.Cavid yaradıcılığına dünya ədəbiyyatının böyük klassikləri ilə müqayisədə öyrənilməsinə cəhd göstərilməsi də cavidşünaslığın uğurlarından biridir.

Tədqiqatçı alim Əjdər İsmayılov “Cavid və Şekspir” sərlovhəli məqaləsində yazır ki: “Şekspirin Yaqosu və Cavidin İblisi bəşər fantaziyasının ilk məhsulu olan şər qüvvənin müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adlar altında verilmiş səhnə təcəssümüdür. Yaqonun güldüyü niyyət mənəb və şöhrət mənasında nə qədər kiçikdirsə, İblis obrazının ifadə etdiyi fəlsəfi-estetik ideal bir o qədər böyük və cəhanşümuldur” (7, 24).

Hal-hazırda H.Cavid irsinə qayğı yüksək səviyyə də dövlət tərəfindən davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Hüseyn Cavidin anadan olmasının 125 və 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2007 və 2012-ci illərdə imzaladığı sərəncamlara əsasən ədibin yaradıcılığının araşdırılması, tədqiqi, əsərlərinin nəşri, müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi ilə bağlı çox əhəmiyyətli işlər görülmüş və görülür.

Ədəbiyyat

Cavidşünaslıq. VI cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2013, 223 s.

Cavidşünaslıq. VII cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2012, 231 s.

Əliyev Kamran. Cavid möcüzəsi. Bakı: Nurlan, 2002, 210 s.

Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil. 2015, 550 s.

Əfəndiyev Timurçin. Hüseyn Cavid ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 208 s.

Xəlil Rza Ulutürk. İstiqlal şairi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28 oktyabr 1982

İsmayılov Əjdər. Cavid və Şekspir. “Elm və həyat” jurnalı, 1974, N-9, 24-25 s.

Фенербах Л. Сущность христианства. Москва. Из-до. Мысль. 1965, 210 стр.

IV FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN BƏDİİ İRSİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA

4.1. Lirik-romantik şeirləri mətbuat aynasında

Ədəbiyyatşünas alim Əli Sultanlı yazırdı ki: “XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında iki böyük romantik mütəfəkkir şair yaşamışdır: Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid” (51, 85). Lakin bu da danılmaz faktdır ki, Azərbaycan poeziyası tarixində mütəfəkkir ədibimiz H.Cavidin xüsusi mövqeyi vardır. Onun fəlsəfi-romantik əsərləri “ideya-bədii mündəricəsi ilə ədəbiyyatımızda yeni hadisədir. Bədii növ, janr və forma cəhətdən çox zəngin olan H.Cavid yaradıcılığında lirik şeirləri, lirik-epik poemaları da diqqəti cəlb edir. Əksər cavidşünasların fikrincə H.Cavid şerin “bütün janrlarından (mənzum dramlarında, poemalarında, süjetli şeirlərində, siyasi-ictimai və fəlsəfi parçalarında, lirikasında, klassik şerin və şifahi xalq şerinin bütün əsas şekillərindən) üçlük, dördlük, qoşma, bayatı, rübai, məsnəvi, beşlik, müxəmməs (altılıq), müqəddəs, qəzəl, tərkibbənd, müstəzad, türki, nəğmə, şərqi və sairə ... çox müvəffəqiyyətlə həm də yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir” (51, 150).

Cavidşünas M.Cəfərin yazdığına görə, H.Cavid ilk şeirini 15 yaşında hələ Naxçıvanda “Məktəbi xeyriyyə”də oxuduğu zaman yazıb. “Bu şeirdə elə bir ədəbi kəşf yox idi. Lakin bu şeir təsadüfən yazılmamışdı. Şeir intim hissləri ifadə etsə də, gələcəkdə qüdrətli bir söz ustasının, istedadlı bir şairin yetişəcəyindən xəbər verirdi” (179, 30).

Hələ İstanbul Darülfünündə tələbə olarkən yazdığı “Xuraman-xuraman”, “Pənbə çarşaf”, “Son baharda”, “Dəniz pərisi”, “Ah, yalnız sən” və s. şeirləri ədəbi aləmə istedadlı bir şairin gəlişindən xəbər verirdi. Doğrudur, onun sonralar tanınmış bir filosof yazar olmasında istər Türkiyədə, istər Azərbaycanda dostluq, yaxınlıq etdiyi istedadlı alimlərin, filosofların, qələm sahiblərinin, xüsusən də romantiklərin də çox böyük rolu olmuşdur. Əvvəldə qeyd etdik ki, Cavidə həsr edilən bəzi tədqiqatlarda ədibin “1900-1915-ci illər ərzində göstərdiyi ədəbi fəaliyyəti Cavid yaradıcılığının ikinci dövrü adlandırmaq daha doğru olardı; çünki bu dövrdə o, artıq bir sənətkar kimi püxtələşmişdi” (17, 9-10).

H.Cavid ilk şeirlərini həm ana dilimizdə, həm də fars dilində yazmışdır. Bildiyimiz kimi, o zaman “müxtəlif şərqlərlə təmsil edən söz sənətkarları, ən azından sadəcə ənənəvi ədəbi stereotiplərə hörmət naminə, fars dilində yazma bildiklərini isbata yetirməli idilər” (17, 11).

Hər şeydən əvvəl H.Cavid lirik şair idi. Onun lirik şeirlərində romantizmin ideya-fəlsəfi əsasları və bədii-estetik prinsipləri öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış və mövqeylərini kifayət qədər qüvvətləndirmiş romantizm ədəbi hərəkatı “bədii forma, janr, üslub və qismən fəlsəfi motivləri ilə klassik mütərəqqi romantizm irsinə yaxınlaşsa da, onlar arasında müəyyən fərqlər də mövcud idi və bu fərqlərin olması nonsens və ya paradoks deyil, aydın və təbii hal idi” (189, 30).

Ədəbiyyatşünas alim Ə.Sultanlının fikrincə “1920-ci ilə qədər onun bir sıra əsərlərində romantizm ilə realizm birləşir. Dramaturq bəzən romantizmdən realizmə keçirdi” (51, 86). M.Əlioğlu isə H.Cavid lirikasını əsasən klassik şərq poeziyası və milli Azərbaycan şeiri ənənələri ilə bağlayır. Ədibin qələm yoldaşı, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi intellektual şeir təmayülünün banisi Rəsul Rza yazırdı ki: “Hüseyn Cavidin romantik qanadlı şeiri yüksək sənətkarlıq nümunəsi idi” (105, 6). R.Rzanın “romantik qanadlı şeir” ifadəsi bizə imkan verir deyək ki, romantika həm də şeiri yerdən göyə qaldıran qanadlar timsalındadır, xüsusən də H.Cavid şeyriyyətində.

Odur ki, şairin istər ilk qələm təcrübəsi olan fəlsəfi, ictimai məzmun daşıyan lirik şeirləri, istərsə də sonrakı illərdə qələmə aldığı lirik-romantik şeirləri onun “məfkurə axtarışlarını öyrənmək və aydınlaşdırmaq cəhətdən çox əhəmiyyətlidir” (51, 189).

Yaradıcılığının ilk dövrlərində ictimai-siyasi lirikaya meyl edən H.Cavid “Vərəmli qız”, “Öksüz Ənvər”, “Çoban türküsü”, “Kiçik sərsəri”, “Dün və bugün”, “Qadın” şeirlərində sosial ədalətsizliyə qarşı çıxır və zəhmətkeş, sadə insanların faciəli həyatını təsvir edirdi.

Publisistik məqalələrində olduğu kimi, lirik şeirlərində də daha çox sadə dilə-üsluba üstünlük verən H.Cavidin lirikasında axıcılıq “daxili musiqi aydınca duyulmaqdadır” və “şeri musiqili poeziyadır” (48, 129) söyləyən tədqiqatçılar haqlıdır. Çünki emosionallıq, ahəngdarlıq, axıcılıq, musiqilik H.Cavid lirikasının ayrılmaz keyfiyyətlərindəndir. İnsan qəlbinin ən dərin guşəsində gizlənmiş munis və zərif duyğuları həssaslıqla duyan H.Cavid, həm də Azərbaycan lirikasının “Şərqdəki nüfuzunu və vüsətini XX əsrdə qoruyan və inkişaf etdirən bir lirikdir” (174, 8) və “hələ öz sağlığında şeirinin sənətkarlığı, musiqi və vəzn kamilliyi A.Puşkin ilə müqayisə olunan ilk Azərbaycan şairi Caviddir” (170, 535)

Ədib “Salık” təxəllüsü ilə yazdığı ilk şeirini bütün həyatı boyu çox böyük hörmətlə yad etdiyi sevimli müəllimi Məmməd Tağı Sidqinin xatirəsinə ithaf edib. Şeir “Şərqi-Rus” qəzetinin 23 yanvar 1904-cü il tarixli, 8-ci sayında

çap edilib. İki il sonra isə “Növha” adlı şeiri “İrşad” qəzetinin 18 yanvar, 1906-cı il tarixində işıq üzü görüb. Əksər cavidşünaslar bu şeiri ədibin ilk şeiri adlandırırlar. İlk qələm təcrübəsi olan bu şeirlər haqqında birinci fəsilə geniş məlumat verilib.

Hər ikisindən fərqli olaraq, həcmcə geniş, məzmunca da daha sanballı olan “H.R.Naxçıvani” imzası ilə yazdığı “Hali-əşəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə”dir, şeir 13 aprel 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalında işıq üzü görüb. Şair vətəninin xoş günü üçün oxucusunu maarifə, mədəniyyətə çağıraraq, “vardır ümid sübh-iqbala” söyləyirdi. Bəzi tənqidçilər onun bu ümidini yanlış olaraq “dumanlı və mücərrəd” (Bax: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 aprel 1957) adlandırsalar da, “Şimdi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir” (51, 68) söyləyən şairin bu arzusu uğrunda mübarizəsini ədəbiyyatşünas alim A.Zamanov belə təsvir edirdi: “Cavid üçün həqiqətin ancaq bircə mənası vardır ki, o da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt və mədəni görmək, ana vətənə xidmət etmək arzusudur” (217).

Bu şeir haqqında H.Zeynallı 1926-cı ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında yazırdı: “Bir Hadinin şeiri ilə, bir Namiq Kamalın şeiri ilə Cavidin şeirini qarşılaşdırdıqda Hadidə, Namiqdəki fəvəran edən vulkanlar Caviddə füzulicəsinə “ürəyini qana döndərmək”, vətən üçün mərsiyə oxumaq həvəsi bəlli olur” (139, 80).

İlk şeirində yeniyetmə bir gəncin eşqi yolunda çəkdiyi izzətə təsvir edən şair ikincidə artıq daha ali məqsədə, vətəninin inkişaf etməsi üçün millətini yardımçı olmağa çağırır:

Şimdi qeyrət edərsə millətimiz,

Yenə övdət edər sadətimiz. (179, 80)

H.Cavidin hələ tələbə ikən qələmə aldığı bu şeirlərdən başqa, türk mətbuatında, İstanbulda, məşhur türk yazarı Məmməd Akif tərəfindən çap edilən “Süratül-müstəqim” jurnalında “Yadi-mazi”, “Son bahar”, “Elmi-bəşər” şeirləri işıq üzü görüb. Bu şeirlərdən ikisi-“Son bahar”(14 may 1909 “İttifaq”) və “Elmi bəşər” (16 sentyabr 1909 “İttifaq”) sonra Bakıda çap edilmişdir. Bunlar haqqında da ilk məlumatı salnaməci Q.Məmmədli “Cavid ömrü boyu” əsərində bildirmişdir.

Ədibin lirik şeirləri, əsasən iki qismə bölünür. İctimai-siyasi və aşıqanə. Bunlar arasında ictimai-siyasi məzmununda olan şeirlər üstünlük təşkil edir. Dövrün mühüm hadisələrinə biganə qalmayan, öz fikir və mülahizələrini şeyriyyətin dili ilə söyləyən H.Cavid yaradıcılığında elə bir mühüm hadisəni tapmaq olmaz ki, o bunları ya publisistikasında, dramaturgiyasında ya da lirikasında əks etdirməsin.

İlk lirik şeirləri mövzusu kimi, formasına, vəzninə və janrına görə də müxtəlifdir. Qoşma, lirik mahnı, xitab kimi poetik formalarda yazılan bu şeirlərdə lirik şeirə məxsus xüsusiyyətlər, ünsürlər, bir sözlə bütün səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü əks etdirib. Məsələn, yaradıcılığının ilk dövründə “Öküz Ənvər” (28 fevral 1910 “Həqiqət”), “Çiçək sevgisi” (27 yanvar 1910 “Həqiqət”), “Sevinmə, gülmə, quzum” (2 mart 1913 “Şəlalə” jurnalı, 15 mart 1913 “İqbal” qəzeti), “Mən istərəm ki”, “Bilməm kimə?”, “Bu gecə” və s. şeirlərini məhz müctəs bəhrində yazmışdır. “Elmi-bəşər”, “Kiçik sərsəri”, “Vərəmli qız” (1 may 1914 “İqbal”), “Xuraman, xuraman” (5 may 1914 “İqbal”), “Görmədim” (8 may 1914 “İqbal”), “Dün və bu gün”, “Dəniz pərisi”, “Uyuyor” (22 iyun 1914 “İqbal”), “Neçin, nədən?” (1 iyun 1910 “Həqiqət”), “Qonşu çiçəklər”, “Şer məftunu” şeirlərini isə xəfif bəhrində qələmə almışdır.

Bunlarla yanaşı, ədib “rəməl, müzarə, mütəqarib bəhrlərinə də müraciət etmişdir” (48, 109). Yaradıcılığının ilk dövründə isə onun poetikasının bir qolunu da heca vəznli şeirlər təşkil edir. “İlk bahar” (21 aprel 1912 “Məktəb” jurnalı), “Bir qız” (22 may 1912 “Məktəb” jurnalı), “Mənim tanrım”, “Çoban türküsi”, “Türk əsgəri”, “Solğun bənövşələr” şeirləri də heca vəznində yazılıb.

H.Cavid poeziyasının mühüm bir qolunu da məhəbbət mövzusu təşkil edir. “Əsrlər boyu məhəbbət lirikası Azərbaycan şeirinin əsas mövzusu olaraq qalmış, onun fəlsəfi mahiyyətindən tutmuş, kəskin sosial incəliklərlə müdaxiləyə qədər ən müxtəlif məsələlər məhz məhəbbət lirikasında ifadə edilmişdir” (69, 74).

Şairin 1915-ci ildə S.Hüseynin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Qurtuluş” jurnalının 16 oktyabr tarixli 2-ci sayında “Çoban türküsi” şeiri çap edilib. Bura da H.Cavid lirik qəhrəmanının sevdiyi və sevidiyi üçün xoşbəxt olduğunu bildirir.

Xatirə gəldikcə mavi gözləri,

Süzgün baxışları, dadlı sözləri,

Dolaşırım dağı, daşı, düzləri

Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram (113, 41).

“Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyən şair bütün yaradıcılığı boyu insanları məhəbbətə, sevgiyə, sülhə çağırırdı və həyatın özünü bütün gözəlliyi, ülviyyəti ilə sənətə gətirdi. Ədib öz “məhəbbət fəlsəfəsi ilə sübut etməyə çalışır ki, təmiz, böyük məhəbbət geniş mənə da, insanlardakı bütün hisslərdən yüksəkdə durur” (74, 66).

H.Cavid bu fikirləri əksər əsərlərində, xüsusən də “Şeyx Sənan”da daha qabarıq təsvir edib. Cavidşünas M.Cəfərin fikrincə, “Xumarın hər şeyi atıb Sənanın dalınca getməsi, Sənanın da onu məhəbbətlə qarşılamaı, hər ikisinin bərabər ölməsi faciənin mərkəzində duran əsas ideyanın -bütün dinlər əfsanəsidir, ancaq insanları bir-birindən ayırmağa xidmət edir-ideyasının bədii həlli nöqtəyi-nəzərindən çox gözəl düşünülmüş zəruri bir səhnədir” (179, 96).

Azərbaycan poeziyasına hakim olan bu ənənə nəticəsində 20-ci yüzilliyin əvvəllərində romantiklərin əksəriyyətində anaya, vətənə, torpağa məhəbbət üstünlük təşkil edirdi, xüsusən də H.Caviddə. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda, əsasən də poeziyada vətən mövzusu həmişəyaşar olub. Əzəli və əbədi olan bu mövzu dahi N.Gəncəvidən tutmuş, poeziyamızın bütün ustalarının yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. Ən incə, ən ülvi hisslərlə əks edilən bu mövzu H.Cavidin də poeziyasında lirik duyğuların bədii ifadəsi kimi özünəməxsus poetik səpkidə özünü büruzə verib. Bu özünəməxsusluq bir tərəfdən bədii ifadə formalarının fərqliliyində, digər tərəfdən problemin “məənvi-əxlaqi, fəlsəfi çalarlarla müşayiət olunması ilə diqqəti çəkməkdədir”.

Tədqiqatçı Ə.Məsud onu “gözəllik və məhəbbətdən mahnı bəstələyən şair” adlandıraraq “Onun şeiri musiqili poeziyadır” (176, 90) deyirdi. Bu poeziyanın ilk nümunəsi olan “Növhə” şeiri haqqında Əziz Şərif yazırdı: “Vaxtilə bu şeir geniş şöhrət qazanmış. Yadıma gələsi, qrammofon valına da yazılmış, hansı xanəndənin isə oxuduğu muğam üçün bu şeirin beytləri seçilmişdir” (58, 33). Bu ondan irəli gəlir ki, H.Cavid poeziyasının ahəngdarlığına, musiqisinə, cazibə qüdrətinə və sənətkarlıq məharətinə səbəb onun poetikasının böyüklüyüdür. C.Cəfərov yazırdı ki: “Cavid şerinin musiqisi, ritmik gözəlliyi ilə birlikdə səhnə sənətinə yeni keyfiyyət aşılayır, əlvan romantik tamaşalar üçün zəmin yaradır” (43, 216).

Bildiyimiz kimi, H.Cavid “1909-cu ilin dekabrından 1910-cu ilin iyununadək “Həqiqət” qəzetinin səhifələrində günəşırı şeirləri və publisistik məqalələri ilə çıxış edib” (174, 45). “Həmiyyət qurbanları” (4 yanvar 1910), “Bir rəsm için” (20 yanvar 1910), “Çiçək sevgisi” (17 yanvar 1910), “Öküz Ənvər” (28 fevral 1910), “Çəkinmə, gül” (7 aprel 1910), “Qoca bir türkün vəsiyyəti” (19 aprel 1910) və s. şeirləri işıq üzü görüb.

Şairin lirikası ilə tanış olarkən aydın olur ki, romantizminin ideya-fəlsəfi əsasları, bədii-estetik prinsipləri lirikasında bütünlüklə özünü əks etdirir. Bu fəlsəfi görüşləri onun “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirində özünü daha qabarıq büruzə verir. Ədibin şeirlərindəki fəlsəfi motivlər haqqında Məsud Əlioğlu “Məhəbbət və qəhrəman”, “Hüseyn Cavidin romantizmi” adlı tədqiqat əsərlərində və bir necə məqaləsində geniş bəhs edib.

Cavidşünaslar onun lirik şeirlərini mövzusunə, ideya-bədii xüsusiyyətlərinə və fəlsəfi-ictimai mənasına görə əsasən üç qrupa bölürlər. “Məhəbbət, fəlsəfi və kainatı, zamanı əks etdirən şeirlər” (176, 53-54). Bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də onun lirikası üç qrupa bölünür. “Xəyal və həqiqət, lirik qəhrəman və həyat, ideal və varlıq” (176, 10). Məsələn, “Qafqazlı Hüseyn Cavid” imzası ilə (19 mart 1909, “Sıratül-müstəqim” qəzeti) çap olunan “Yadı-mazi” şeirində xəyalla həqiqət arasında “Yaradılmış uyğunsuzluğun, ayrılığın səbəblərini araşdırmağa çalışır:

Mazi! Gözəl xatireyi-şövqü şətarət,
Hər an oluyor hafizə pirayi-təhəssür.
Ah! O qaranlıq gecə, pürteyf mərarət,
Daim ediyor ruhumu ləbrizi-təəssür (111, 34).

Bəlli olur ki, “İnsan keçmişin xatirələri ilə əylənir, məchul gələcəkdən isə yalnız təsəlli umur” (178, 11). Deməli, həqiqətlə xəyal arasında barışmaz ziddiyyətlər yaranır. “İlk bahar”, “Otuz yaşım”, “Dün və bu gün”, “Bir qızın son fəryadı”, “Elmi bəşər”, “Gecə idi” adlı şeirləri də bu ruhda yazılıb. Şair burada real aləmi, insanın mənəvi varlığını, həyat həqiqətlərini bir növ tədqiq etmək, araşdırmaq üçün sanki müəyyən axtarışlara çıxır. Bütün bunlar H.Cavidin gələcək lirikasının ilk rüşeymləri idi.

Onun lirikasının başlanğıc yollarını və dil xüsusiyyətlərini aydınlaşdıran bu şeirlərindəki hiss və həyəcan üstünlüyü şairin gələcəkdə romantika yolu ilə gedəcəyindən xəbər verirdi. H.Cavidin lirikasında ən qüvvətli bədii motivlərdən biri kədər olsa da, o, bədbinliyə nifrət bəsləyən, ruh düşgünlüyünü, mənəvi böhranı acizlik və miskinlik əlaməti kimi rədd edən iradəli qələm əhlidir.

“Son baharda”, “Bilməm ki, mən”, “Qüruba qarşı” adlı fəlsəfi-lirik şeirlərində müəllif bəşəri kədərin səbəblərini izah edir. Ədibin lirikasında kədər motivi iki istiqamətdə işlənmişdi: “müqəddəs insani kədər” və “bəşəri kədər” (176, 17). Müqəddəs insani kədər motivində yazılan bəzi şeirlərdə kədərli qəhrəmanları həyata qarşı çox inamsızdır. “Ah, yalnız sən...!”, “Get”, “Vərəmli qız” və s. bu qəbildən olan şeirlərində lirik qəhrəman gileyli aşıqdır.

Yeri gəlmişkən, bir faktı da qeyd edək ki, şairin “Vərəmli qız” şeiri o hələ Türkiyədə oxuyarkən mükafata layiq görülmüşdür.

Sovet dövrü tədqiqatçıları H.Cavid lirikasında hüzn-kədər, göz yaşı, bədbinlik motivlərinin qabarıq verilməsini irad tutaraq şairi məzəmmət edir və çox yanlış olaraq Türkiyə mühitilə bağlayırdılar. Məsələn, Nadir Məmmədov “Romantik əsərlər müəllifi” adlı məqaləsində yazırdı: “Cavidin ilk şeirlərində

bədbinlik, mücərrəd hisslər hökm sürürdü. Bu da Azərbaycanın qaynar ictimai-ciyasi həyatından uzaq olması və bu dövrdə Türkiyə mühitində, xüsusən türk ədəbiyyatı və ictimai fikrində güclənən mürtəce romantizmin gənc şairə mənfi təsiri ilə sıx bağlı idi” (43, 154). Əslində isə H.Cavid lirikasında hüzn, kədər, iztirablar sentimental bünövrədən romantik pafosa yüksələrək döyüşkənlik, mübarizlik, sədiqlik, cəsərət və hətta üsyankarlıq səviyyəsinə çatırdı. Bu yalnız H.Cavid yaradıcılığında belə deyildi. Bu həm də romantik ədəbi məktəbin nümayəndələrinin hər birinin yaradıcılığına xas olan bir keyfiyyət idi. Bu haqda prof. Ş.Vəliyev “Füyuzat” ədəbi məktəbi” əsərində geniş bəhs edib.

H.Cavid lirikasında bədii ümumiləşdirmə çox qüvvətlidir. Ona görə də hər bir mısrası belə ayrılıqda müstəqil bir fikirdir. Bədii yaradıcılığa romantik şeirlə başlayan H.Cavidin sonrakı yaradıcılığında “realizmlə romantizmin heyrətamiz vəhdət yaratdığına şahidi oluruq. Şair zülmə, əsarətə, şərə qarşı nə qədər qəddar, amansız, mübariz bir realistdirsə, insanlığa, saf insan duyğularının tərənnümünə bir o qədər həssas və kövrək yanaşan romantikdir” (184, 112).

H.Cavid publisistikasında, dramaturgiyasında olduğu kimi, poeziyasında da qadın azadlığı mövzusunda geniş yer vermişdir. Ana hüququnun müdafiə edilməməsi, layiqincə qiymətləndirilməməsi, ona qarşı olan qaba münasibət şairin qəlbini daima incidib. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində dövrün demək olar ki, bütün yazarları kimi o da yalnız bu mövzuya müraciət etməklə kifayətlənməmiş, həm də qələmi ilə qadınların azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Cəmiyyətin ictimai-siyasi və mədəni tərəqqisində azad qadının rolu haqqında H.Cavidin mülahizələri öz romantik xarakteri ilə yeni dövrdə müasir və mütərəqqi səslənə bildi. Əslində, bu proses zamanın tələbindən, dövrün xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Əzilən, haqqı, hüququ tapdalanan bu insanların halına acıyan şair onları “Zavallı qız” (“C” imzası ilə 16 sentyabr 1911, “Yeni irşad”da, “Zavallı qadın” adı ilə bu şeiri “İqbal”ın 25 aprel 1912-ci il tarixli sayında “Mühərrir Rasizadə Hüseyn Cavid” imzası ilə verilmişdir. Sonra isə 1915-ci il də “Qurtuluş” jurnalında kiçik bir hissəsi, “Açıq söz” qəzetində isə bütöv çap edilmişdi) və “Qadın” (24 mart 1912, “İşiq”) şeirlərində üsyankar baxışları, mübariz ruhu özünü daha aydın əks etdirir və öz azadlıqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi:

Qadın, ey sevimli həmsiyrə, oyan,

Ana! Ey nazlı qadın, qalx yuxudan (105, 21)

Ədibin “İşiq” jurnalında çap edilən “Qadın” adlı şeiri “İqbal” qəzetinin 25 aprel 1912-ci il tarixli sayında yenidən işiq üzü görüb. “Zavallı qız” isə

mövzu etibarilə “Maral” pyesinin ilk variantıdır və “İqbal” qəzetində 1912-ci ildə may-iyun aylarında “Zavallı qadın” sərlövhəsi altında silsilə şəkildə çap edilib.

Saf, məğrur ana, qadın H.Cavid əsərlərinin “məhək daşı, ilham çeşməsi, mənə cövhəridir desək, heç də yanlışdır”. Odur ki, ədib üzünü bütün şərq qadınlarına tutaraq “Bu qədər ki, səndə ləyaqət və nəcabət var, nə üçün səbr edirsən, əsarətə və həqarətə dözürsən?!” deyər sorur.

Ədibin qadın gözəlliyini təsvir edən “Pəmbə çarşaf” şeiri “ən çox tənqiddə məruz qalan əsəri olmuşdur” (131, 157). Hətta M.Hadi də ədibin bu şeirin də çarşab məsələsinə qarşı çıxaraq tənqidi fikirlərini bildirmişdi.

Ədib Azərbaycan qadınlarının faciəli həyatını “Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs” adlı şeirdə də ürək ağrısı ilə bəyan edirdi. Öz faciəli taleyindən bəhs edən lirik qəhrəman sanki iztirablarla birgə doğulmuşdu və bu iztirablar həyatı boyu onu “müsayiət” edir.

“Məktəb” jurnalındakı “Bir qız” (22 may 1912) şeiri də qadınların elmə, təhsilə cəlb edilməsinə, onların təlim-tərbiyəsinə, maarifin təbliğinə həsr edilib. “İlk bahar” (21 aprel 1912 “Məktəb”) şeiri də bu jurnalda çap edilib.

Qadının düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti, hüquqsuzluğu, ağır gün-güzəranı onu yalnız bir ədib kimi deyil, həm də bir insan kimi narahat edirdi. Onun bu mənəvi buxovlardan azad olaraq, xoşbəxt yaşaması üçün öz azadlığı uğrunda fəal mübarizəyə çağırırdı:

Bax, bax insan nə qədər aldanıyor?

Xayı, əsla məni sən dinləmə, dur!

“Ağla, həp ağla!” dedim, pək yanlış...

Ağlamaqdan nə çıxar sanki?! Çalış!

Oluyor iştə hüququn pamal,

Çalış, öyrən, ara, bul haqqını al!(105, 49)

“Şərq qadını” şeirində isə artıq Cavidin lirik qəhrəmanı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə hazırdır. O, inamla deyir:

Yox, mən artıq sürünən heç deyiləm,

Parçalanmış da qaranlıqdan hörülmüş kəfənim.

Gəmirilməz beynim,

İştə, ən şanlı üfüqlərdə uçan

Şərqin azadə, gülər bir qızıyam;

Uca həşəmətli fəzalardan aşan

Pəmbə bir yıldızıyam!... (105, 49)

Uşaqları çox sevən və onlara qarşı çox humanist olan H.Cavid şagirdlərinə həmişə bir müəllim, həqiqi vətəndaş kimi yanaşmışdır. Əlbəttə, bu mövzuda yazmaq ədibdən böyük həssaslıq, uşaq dünyasına yaxşı bələd olmaq və uşaq psixologiyasını incəliklərinə qədər duymağı, bilməyi tələb edirdi. Təbii, H.Cavid bir təcrübəli pedaqoq kimi bunlara yiyələnmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədibin bu mövzuda publisistik yazıları da var. Müəllif bu mövzuda yazdığı istər publisistik yazılarında, istər lirik şeirlərində həssaslıqla onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almış və təsvir etdiyi hadisələri çox sadə, oynaq bir dildə ifa etmişdir. Şairin “Öküz Ənvər”, “Qız məktəbində”, “Sevinmə, gülmə, quzum” şeirlərində lirik qəhrəmanları uşaqlardır. “Öküz Ənvər” şeirinin qəhrəmanı azyaşlı Ənvər neçə vaxtdır ki, dərslərinə yaxşı hazırlaşa bilmir. Kimsəsiz, himayəsiz qalan bu həssas uşaq müəllimini də yalnız bir şagird kimi maraqlandırır. Şair böyükləri bu uşaqlara qarşı nəvazişli, diqqətli olmağa sövq etməklə yanaşı, onların da bir-birinə qarşı rəhmdil olmasını “Şələlə” jurnalında çap olunan “Sevinmə, gülmə, quzum!” (2 mart 1913) sərlövhəli şeirində belə tövsiyə edirdi:

Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə;

Bu hal, əvət, iyi bir şey deyil, sevinmə, saqın!

Sevinmə başqasının hali-pürsəfalətinə,

Toxunma qəlbinə bikəslərin, zavallıların (111, 32)

Bu şeirində həm də insanlar arasındakı ruhi təması, könül sirdaşlığını və doğmalığı daima görmək istəyən şairin poetik qüvvəti, sənətkarlığı da göz qabağındadır. Yiğcamlılıq, sözə qənaət, mümkün qədər az sözlə böyük mənaları ifadə etmək ədibə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Bu yolla lirik qəhrəmanın daxili aləmini, hissələrini daha qabarıq verə bilər.

Yaradıcılığında əsas mövzu olan mənəvi gözəllik, əxlaqi saflıq “Qız məktəbində” adlı şeirində də özünü göstərir. Müəllimin “sevdiyin adamlar kimlərdir?” sualına balaca Gülbahar aşağıdakı cavabı verir:

-Anam, babam, müəlliməm bir də bütün insanlar...

Başdan-ayağa insana məhəbbət, bəşəriyyətə sülh, sevgi, barış tövsiyə edən H.Cavid poeziyası bir daha sübut edir ki, hər zaman aktualdır. Gəncliyin düzgün tərbiyə olunmasını və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmasını ürəkdən arzuladığından ki, onun təkcə lirik əsərlərində deyil,

publisistikasında da, dramaturgiyasında da insan həyatında ailənin, tərbiyənin böyük rol oynadığını görürük.

Əksər klassiklərimiz kimi, H.Cavid də poeziya tariximizə dahi “N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və M.Ə.Sabirdən sonra romantik sənətin və fəlsəfi-müdrək şeirin ustad yaradıcısı” (177, 6) kimi daxil olub. Görkəmli nəzəriyyəçi alim Yaşar Qarayev çox düz qeyd edirdi ki: “Bizdə bütün “izm”ləri bir vahid yuvadan bir ana qartal uçurub-klassik poeziya” (172, 3). Deməli, ədəbi-tarixi cərəyan kimi romantizmin də mənşələrindən biri klassik poeziya olub. Odur ki, bütün romantik klassiklər kimi, romantik ruh, romantik ideal hər zaman H.Cavid poeziyasının mahiyyətini təşkil edib.

Əslində, H.Cavid lirikasını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onun şeirlərində çox qüvvətli bir xəyalın duyulmasıdır. Şairin həyəcanı, coşqun hissi, pafosu gələcək arzuları ilə qanadlanan xəyalına elə qaynayıb-qarışır ki, bu da onun şeirlərinə romantik bir vüsət verir. H.Cavid lirikasının canına-qanına hopmuş bu qüvvətli xəyal, romantika onun xalqına, türklüyə bağlılığından və onun zəkasına, qüdrətinə olan sevgidən irəli gəlir. “Romantika Cavid yaradıcılığının döyünən qəlbidir”-deyənlər çox haqlıdırlar. Ədibin özünəməxsusluğu da odur ki, o, coşğunluğunu, ehtiraslı inam və inadını oxucusuna qəti şəkildə inandırmağa səy göstərir və əksər lirik şeirlərində buna nail də olur. Əslində, bu hal əksər romantiklərə məxsusdur. Professor Nizaməddin Şəmsizadə demiş: “Həyatda olmayan, fəqət olmalı olanları xəyal aləmində arayaraq ideal həqiqət axtaran eyni dünyagörüş, estetik ideal və üsluba malik sənətkarların birliyinə romantizm cərəyanı deyilir” (217, 373). Əksər romantiklər kimi H.Cavid də yaradıcılığına çox məsuliyyətlə yanaşar və “hər əsərini dönə-dönə məhək daşından keçirdikdən, xüsusilə şeirlərini tam billurlaşdırdıqdan sonar üzə çıxarardı” (43, 223).

H.Cavidə görə həyatilik, həyat həqiqətlərinə sadıq qalmaq sənətkarın məziyyətidir. Həm həyatda, həm sənətdə səmimi, təbii olan ədib yazdığı mövzuya “candan sarılaraq” ürək yangısı ilə yazırdı. Odur ki, şairin lirik qəhrəmanları həm məfkurə, dünyagörüşü, həm də təsvir üsulu, ifadə tərzii etibarilə mürəkkəb və çətin bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu lirikanın ilk mərhələsi əsasən eşq motivləri ilə səciyyələnirsə, ikinci və əsas mərhələsi isə dövrün ictimai-siyasi məsələlərini əks etdirməklə diqqəti cəlb edir. H.Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində siyasi lirikanın da bir neçə nümunəsini yaratmışdı.

Yuxarıda H.Cavidin dramaturgiyasının və publisistikasının dil-üslub xüsusiyyətlərindən danışdıq. İndi isə onun mənzum əsərlərinin dilinə diqqət yetirək. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “H.Cavidin dili Azərbaycan ədəbiyyatında heç bir yazıçının dilinə bənzəmir” (138, 125). Tədqiqatçı alim

T.Hacıyev ədibin dilini “mükəmməl ədəbi-bədii dilin nümunələrindən biri sayır” (135, 21-22). Xalqla canlı ünsiyyətdə öyrəndiyi Osmanlı türkcəsinin Azərbaycan türkcəsi ilə təbii qovuşması böyük dramaturqun bədii ifadə imkanlarını genişləndirib. “Cavid nadir sənətkarlardandır ki, o, türk dilini o dərəcədə mükəmməl bilirdi ki, bu dilin bədii sənətkarlıq üçün verdiyi bütün imkanlara yiyələnmişdi” (135, 25).

H.Cavid yaradıcılığını dəyərləndirən cavidşünasların bəziləri sovet dövründə ədibin dili-üslubu haqqında tənqidi fikirlər söylərkən əsas arqument kimi ədibin əsərlərinin Türkiyə türkcəsinin ciddi təsiri altında yazılmasını bildirirdilər. Bu haqda M.H.Türkəqul yazırdı: “Cavidin dili istər Azərbaycan daxilində, istərsə də Azərbaycan xaricində ən çox müzakirə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında kiçik də olsa ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkcəsinə mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdi. Cəsarətlə demək olar ki, Cavid bu iki türkcə, şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır” (221, 68).

Dahi türkoloq M.F.Köprülü də bu fikirdə idi ki: “Hüseyn Cavid təmiz və kamil bir üsluba malikdir” (113, 47).

Ədibin Osmanlı türkcəsində yazmasının əsas səbəbi “ədəbi dili İstanbul ləhcəsi üzərində qurmaq” fikrindən irəli gəlirdi. Bu fikri o zaman çap edilən “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Yeni füyuzat”, “İqbal”, “Açıq söz” kimi nüfuzlu mətbuat orqanları da müdafiə edirdi. Sonradan bu meyl zəifləsə də, H.Cavid bütün yaradıcılığı boyu buna sadıq qaldı. Odur ki, müəllif əksər şeirlərində, dram əsərlərində müraciət etdiyi qəhrəmana və tarixi hadisələrə romantik sənətkar kimi yanaşmış, əsərin süjet xəttini və obrazlar sistemini romantizmin prinsipləri əsasında qurmuş və “macəralarla zəngin olan ahəngdar bir dildən istifadə etmişdir” (138, 131). Uzun illər sonra bu gün türk xalqlarının ədəbi-mədəni, elmi-texniki əməkdaşlığı üçün ortaqlıq türk dilinin yaradılması ideyası bir daha sübut edir ki, H.Cavid həm də çox uzaqgörən şəxsiyyət olmuşdur.

Diqqət yetirdikdə görürük ki, 20-ci yüzildə çox az yazarlarımız H.Cavid qədər dilimizin lüğət tərkibindən geniş istifadə edə bilməsi ilə öyünə bilərlər. Ona görə də əksər cavidşünaslar “Cavidin bədii dili dahiyənə sadədir” (131, 58) deməkdə haqlıdırlar.

Cavidşünas M.Cəfərin fikrincə H.Cavidin özünə məxsus olan əsl dil, üslub xüsusiyyətləri də “1910-cu ildən formalaşmağa başlamışdır. 1910-cu ilə qədər klassik şer üslubunda yazmış olduğu şerlərinin dilini ağırlaşdıran fars-ərəb tərkiblərinin çoxluğu 1910-cu ildən sonar yazılmış əsərlərinin dilində

başlıca bir keyfiyyət kəsb edir” (51, 130). Cavidşünas alim bu məqaləsində əsasən ədəbin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edir və sonda belə qənaətə gəlir ki, H.Cavidin özünəməxsus olan tam orijinal şeir dili və üslub xüsusiyyətləri “Şeyx Sənan” faciəsi ilə başlayır. Ədib bu əsərində klassik şeir və şifahi xalq şeiri üslubunu müstəqil sürətdə yaşatmağa çalışır. Alimin fikrincə H.Cavid sadə üslubda “ən yaxşı əsərlərini 1926-cı ildən sonar yarada bilmişdir” (51, 133).

Geniş dünyagörüşünə malik olan, Şərqi fəlsəfəsini və ədəbi fikir tarixini mükəmməl bilən şairi düşündürən məsələlərdən biri də müasirlik, aktuallıq və bədii sənətkarlıq idi. Müasirlik, millilik, humanizm onun lirikasının mayası idi. Novatorluq onun lirik şeirlərinin həm məzmununda, həm də bədii ifadə formasındadır. Odur ki, H.Cavid poeziyası istər özünün ictimai məzmunu, zəngin mənası, fəlsəfi fikri, istərsə də orijinal bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının naliyyətləri sırasında fəxri yerlərdən birini tutur və H.Cavid sənətkarlığı iki istiqamətdə özünü əks etdirir. “Birinci tarixi şəxsiyyətləri xarakterinə uyğun olaraq verməyə çalışır, ikincisi isə bu kontekstdə tarixi şəxsiyyət kimi məlum olan baş qəhrəmana həm romantik vüsət verir, həm də onu müasirləşdirməyə cəhd edir” (31, 159). Ona görə də H.Cavid sənətinin başlıca prinsipi dövrün psixoloji-mənəvi ruhunu, mahiyyətini əks etdirmək, tarixi hadisə və faktların mənasını açmaq, onları müasir dövrlə bağlamaq olmuşdu.

Ədəbin yaşadığı dövr bəşəri problemlərin tüğyan etdiyi bir zaman idi. Tez-tez baş verən inqilablar, çaxnaşmalar, dünya və vətəndaş müharibələri şairin ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri idi. Müharibəni “aləmşümul bir fəlakət” adlandıran H.Cavidin əsas məqsədi müharibənin insanların həyatında yaratdığı fəlakətləri bədii ümumiləşdirmələr fonunda göstərməkdir. “Məzlumlar üçün”, “Qüruba qarşı”, “Dün və bu gün”, “Hərb və fəlakət”, “Hərb Allahı qarşısında” adlı şeirləri bu mövzuya həsr edilib. Kütləvi qırğınlara səbəb olan müharibələrin dayandırılmasını daha geniş “Qüruba qarşı”, “Hərb və fəlakət”, “Hərb Allahı qarşısında” şeirlərində geniş təsvir edir.

Şairin “Hərb və fəlakət” şeiri 1917-ci ilin aprel ayında “Qardaş köməyi” jurnalında, 1918-ci ildə isə bolşevik yazarı Ruhulla Axundovun redaktoru olduğu “Bakı şurasının əxbarı” qəzetində çap edilib. Şeirdən bir parçaya diqqət yetirək:

Bütün bəşər nə hüquq istiyorsa həp alacaq,

Qəvi zəif ilə bir yerdə kamiran olacaq!

Demək ki, qalmayacaq zülümdən cahanda nisan?

Aman, nə dadlı bir əfsanə, həm də süslü yalan! (109, 62)

Bu şeirlə tanış olarkən bəlli olur ki, mütəfəkkir sənətkar lirikasında müxtəlif mövzulara xüsusən də ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən ictimai mövzulara, məsələlərə, problemlərə də yer vermişdi.

Adil Hüseynovun fikrincə şairin bolşevik mətbuatında ilk şeri “1917-ci ilin iyun ayında Əsədulla Qafarzadənin redaktorluğu ilə Bakıda Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan bolşevik “Bayrağı ədalət” jurnalında H.Cavidin “Dəniz pərisi” şeri dərc olunmuşdu” (48, 114).

Azərbaycan ədəbiyyatında öz orjinal yolu və üslubu olan H.Cavid istər kiçik həcmli, istərsə də böyük süjetli əsərlərində bəşəriyyətə fəlakətlər gətirən müharibələri, onu yaradanları amansızcasına tənqid edərək yazırdı:

Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhrü cila?

Nədir şukini ədavət? Nədir bu dərdü bəla? (112, 19)

Və yaxud “Qüruba qarşı” şeirində bütün cahanın fəlakət içində çırpındığına işarə edərək söyləyirdi:

Bütün ətraf sarımış bir məlal; ağlar, cahan ağlar,

Könül məhzun, hava məhzun, günəş məhzun, səma məhzun...

Cahan bir qətilgah olmuş, aman yox zülmü vəhşətdən,

Bu insan məzbəhindən kimsə çıxmaz, kimsə qurtulmaz (112, 20)

Birinci Dünya müharibəsi illərində qələmə aldığı əksər şeirlərində, publisistik məqalələrində H.Cavid bu mövzuya daha geniş yer vermişdir. Müharibə, onun yaratdığı fəlakətlər H.Cavidə yalnız bir qələm sahibi kimi yox, həm də bir insan kimi çox narahat edirdi. Ədib bu mövzuya həsr etdiyi, məşhur “İblis” əsərini yazmaqla bir daha sübut etdi ki, böyük filosof şairdir, geniş təfəkkür və düşüncə tərzinə malik qələm əhlidir.

Yaradıcılığında geniş yer tutan müharibə mövzusunə müxtəlif janrlarda müraciət edən ədib 1936-cı ilin sonları, 1937-ci ilin əvvəllərində yazdığı “İblisin intiqamı” adlı “publisist dramı” da bu baxımdan xarakterikdir. Odur ki, ədibin bəşəri ideyaları, onun humanizmə, demokratizmə “ehtiraslı çağırışları” bu gün də bizim ədəbiyyatımız, ədəbi mühitimiz üçün doğmadır, aktualdır, müasirdir.

Xalqını azad, müstəqil, xoşbəxt görmək arzusunda olan şair ümumiyyətlə, dünyaya, insanlara gözəllik meyarı ilə baxırdı. Başqa sözlə desək, gənc şair aləmi, varlığı azadlığın, gözəlliyin, incəlik və zərifliyin pəncərəsindən seyr edirdi.

“Çağdaş Azərbaycan romantizminin yüksəklik prinsipindən çıxış edən H.Cavid məsləkdaşlarının bədii təfəkkür tərzində aparıcı meyl kimi formalaşan azad cəmiyyət ideyalarını” (201, 79) irəli sürərək bütün gözəllikləri, saflığı çirəklikdən, pislikdən uzaq olmağa səsləyirdi. Məsələn, şairin “Mən istərəm ki” (112, 79) şeirinə diqqət yetirək:

Mən istərəm ki, gözəllər, bütün gözəlliklər,
 Uzaq, uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.
 Uzaq və incə təbəssümləri ilə şamü-səhər,
 Həyata nuri-səfa səpərək çiçəklənsin (112, 41)

Romantiklər, başda Ə.Hüseynzadə olmaqla, H.Cavid, A.Şaiq, M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Cavad və başqaları Azərbaycan ədəbi mühitində yeni forma, mövzu və məzmun yaratmış oldular. Bu isə ədəbiyyat tariximizin romantik mənzum dramlarla (H.Cavid), lirik-romantik şeirlərlə (A.Səhhət, A.Şaiq), epik-romantik poemalarla (M.Hadi) zənginləşməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, milli romantizmin fəlsəfi düşüncə qabiliyyətini göstərməyə yol açdı.

Bildiyimiz kimi, ədibin ilk şeirlər məcmuəsi 1913-cü ildə “Keçmiş günlər” adı ilə çap olunub. Həmin şeirlər haqqında yuxarıda geniş bəhs etdik. Bu lirik və romantik şeirlərdə şairin ülvə hissələri ilə yanaşı, ictimai mühitin tənqidi də var. “Bahar şəbnəmləri” adlı ikinci kitabında da şairin narahət ruhu hiss edilir.

1909-cu ildə yazdığı “Məsud və Şəfiqə” şeiri ədibin mətbuatda çap edilən üçüncü şeiridir. Burada müəllif Bakı, Balaxanı neft mədənlərində fəhlələrin dözülməz həyatını özünəməxsus bir üslubda təsvir edib. Bu şeirində şairi ictimai bərabərsizlik düşündürür və ona qarşı haqq səsinə qaldırırmaqla yanaşı, real həyatdakı rəzalətləri xəyal qədər şirin və gözəllik qədər ölümsüz bir aləmlə əvəz etməyi arzulayır. Ona görə də H.Cavid lirikasında əhatə etdiyi mövzuların, fəlsəfi-ictimai problemlərin və əxlaqi-estetik məsələlərin izahında ilk olaraq “klassik Azərbaycan və Şərqi poeziyasına möhkəm tellərlə bağlı, humanist sənətkar kimi canlanır”. Ədəbiyyatşünas alim İ.Bəktaşinin fikrincə: “Məsud və Şəfiqə” şeirində gənc Cavidin görüşlərində olan ikili münasibət; xəyali romantik düşüncə ilə həyatilik, real həyat hadisələrinə obyektiv münasibət şair demokratizmi ilə bir vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan da “Məsud və Şəfiqə” şair məninə, onun demokratizmini daha aydın ifadə edir” (28).

Bütün böyük romantik şairlərdə olduğu kimi, H.Cavid də “real imkandan daha artıq, nikbin sonluqlarla insanları xeyirxah niyyətlərə səsləyib. Şairin şeir yaradıcılığının birinci dövründə romantik vüsət daha geniş və qüvvətlidir. Odur ki, H.Cavid hər şeydən əvvəl həyatsevər, nikbin, lirik-humanist kimi

ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri və izi olan filosof-şairdir. H.Cavidin yaradıcılığından bəhs edərkən yalnız incə və zərif ruhlu lirizmdən bəhs etməklə kifayətlənmək düz olmazdı. Çünki şairin lirikasında zərif lirizm ilə yanaşı, “dərindən və fəlsəfi fikir, geniş mündəricə rəngarəngliyi də poetik şeirin ideya vəhdətində özünəməxsus bir üslubda təzahür edir” (200, 154) və sənətkarın incə lirizmi dərin psixologizmlə aşılındır.

“H.Cavid fəlsəfi lirikanın dili ilə şüursuz psixikanın məhsulu olan sevgini, nifrəti, yalanı, böhtanı və iftiranı elə bir səviyyəyə qaldırmışdır ki, oradan bütün münasibətlər silsiləsi insanı yaşadır və mübarizəyə səsləyir” (200, 155). H.Cavid yaradıcılığının əsasını təşkil edən amil kamillikdir. Onun lirik qəhrəmanlarının əksəriyyəti kamil insanlardır. Bu baxımdan ədibin “Şeyx-Sənan” əsəri mürəkkəb bir psixoloji əsərdir.

Əslində, təkcə “Şeyx-Sənan” əsərindəki obrazları deyil, ədibin digər əsərlərində, şeirlərində yaratdığı obrazları bir-birindən tamamilə fərqlənir, insanlara xas olan yeni psixoloji cəhətlər meydana çıxır. Müəllifin özünü də qeyd etdiyi kimi, insanlar arasındakı münasibət və onların həyat tərzini bir-birindən fərqləndiyi üçün onlar yeni mübarizə forma və üsulları axtarır və şüursuzluq psixikasında onu tapırlar. Burada həmişə şər tərəfdə olan İblis Allaha və onun müqəddəslərinə qarşı mübarizə aparır. Nəticədə isə açıq mübarizədən çəkinən (şüurlu psixika baxımından) İblis qiyafəsini dəyişir, özgələşir və tanınmaz olur.

Məhz İblis obrazı H.Cavidin yaradıcılığının aliliyini bir daha əks etdirirdi. M.Bulqakovun Bolandı ilə H.Cavidin İblisi “dünya bədii yaradıcılığında özünə əzəmətli yerlərdən birini tutur”. Çünki bu obraz utopik bir obraz deyil, real, müasir həyatla ayaqlaşan bir obrazdır.

Ədibin ədəbi-bədii irsinə diqqət yetirərkən şahidi oluruq ki, bir filosof kimi onun əxlaqi-etik görüşləri, əsasən xalqımızın çoxəsrlik zəngin və qabaqcıl humanist-fəlsəfi, əxlaqi-etik irsində formalaşmışdır.

Tədqiqat zamanı çox maraqlı bir faktla da rastlaşdım. Ömrü boyu sifarişlə yazmayan H.Cavid yalnız bir dəfə sevimli müəllimi M.T.Sidqinin istəyilə H.Z. Tağıyevə şeir həsr edib. Bu faktı ilk dəfə arxivdən taparaq, 1980-cı ildə elmi ictimaiyyətin diqqətinə Q.Məmmədli çatdırıb. Q.Məmmədlinin tədqiqatından belə bəlli olur ki, H.Z. Tağıyev Naxçıvanda yaşayan M.Sidqiye iki min manat göndərir və ondan xahiş edir ki, bu pulları onun məktəbində oxuyan yoxsul uşaqlara xərcləsin, onlara pal-paltar alsın. Sidqi Hacıya bu xahişinə əməl edir və keçmiş tələbəsi H.Cavidə məktub yazaraq xahiş edir ki, bu haqda bir şey yazsın. H.Cavid müəlliminin sözünü yerə salmır və Hacı haqqında fars dilində şeir yazır. Səxavətli, milli düşüncəli, qeyrətli

millət təəssübkeşçisi olan Hacını “maarifin hamisi”, “elmin bağbanı” adlandırır.

H.Cavid maarif, elm yolunda canını fəda edən A.Sura və İ.Qaspiraliya da şeir həsr edib. Onun görkəmli şəxslərə həsr etdiyi şeirləri “bəzi şairlərin ithafına bənzəmir. O, yaradıcılığında heç kimə bənzəmədiyi kimi, ithaflarında da heç kimə bənzəmir” (131, 138).

Ədib İ.Qaspiraliya həsr etdiyi şeiri “Məktəb çocuqlarına qeydi” ilə “Məktəb” (31 oktyabr 1915) jurnalında nəşr etdirib. Böyük ümumtürk tarixinə qızıl hərfələrlə yazılan İsmayıl bəyin gördüyü işləri yüksək dəyərləndirən şair yazırdı:

İsmayıl bəy ölməz, yaşar, həp yaşar,
Tarixlərdə, gönüllərdə, dillərdə.
Böyük ruhu yüksək göylərdən aşar,
Böyük adı yad olunur hər yerdə! (114, 21)

H.Cavid türkçülük anlayışını türkçülüyn tarixini, fəlsəfəsini, mahiyyətini dərinədən və mükəmməl bilən türkçü İ.Qaspiralının, Z.Göyalpın, Ə.Hüseynzadənin əsərlərindən mənimsəmişdir.

“Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirində türkün qədim zəfər dolu tarixindən bəhs edən şair bugünkü sıxıntı və kədərindən narahat olduğunu bildirir. Türkün qədim, şanlı tarixinə səyahət edən şair gah Turanın qüdrətindən, gah da müasir Türkiyənin ağır durumundan bəhs edirdi.

Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? Şimdi nərdəsən? Bu nə yəs?
Əcabə, yoqmu səndə izzəti-nəfs? (114, 22)

Şair türkü israrla ayağa qalxmağa, mübarizə aparmağa zülmə baş əyməməyə səsləyirdi. Şair bu mövzuda olan şeirlərində təpədən-dırnağa türk millətinin təəssübkeşçisi kimi haray qoparır. Xalqın xoşbəxtliyini azadlığında görəndə şair onu mübarizəyə çağırırdı:

Çox əzildik, yetər, ər oğul ər ol,
Çırpınıb çareyi- xilas ara, bul.

H.Cavidin istər Türkiyədə yazdığı bədbin ruhlu şeirlərdə, istərsə də Vətənə qayıtdıqdan sonra yazdığı ictimai məzmunlu poeziya nümunələrində həyata romantik münasibəti öz əksini tapmışdır. Ədibin ideyaları zamana

və məkana sığmayan, əsri qabaqlayan ideyaların təsdiqidir. Ona görə də H.Cavidin yaradıcılığına “lokal mühitdən çox, qlobal səviyyədən yanaşmaq Azərbaycan ədəbiyyatına yeni baxışın zərurətidir” (131, 160).

H.Cavid XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şerində, xüsusən “romantik şerdə istifadə olunan yeni lirik şer şəkli sonetlərdən də istifadə etmişdir” (51, 156). Onun sonet şəklində yazdığı “Bu gecə”, “Qəmə”, “Hər yer səfalıdır” şerləri buna misaldır. Şairin sonetlərinin mühüm bir qismi “Qərb sonetine uyğun olaraq on dörd və ya on altı misradan, bəziləri isə on səkkiz misradan ibarətdir” (51, 156).

Ə.Saləddin “Cavid və folklor” adlı məqaləsində yazır ki: “H.Cavid özünün gözəl yaradıcılığı ilə həmişə şifahi xalq ədəbiyyatına bağlı olmuşdur. Onun təkraredilməz sənətinin əsasında duran ən mühüm amillərdən birincisi, bəlkə də folklor idi” (48, 82). Doğrudan da H.Caviddə folklor mövzusunda xüsusi bir rəğbət vardı. Məsələn, “Dəniz pərisi”, “Yadı-mazi”, “Çoban türküsü”, “Novruz bayramı” və s. şerlərinin mövzuları oxuculara Caviddən də əvvəl məlumdur. Lakin H.Cavid bu mövzulara yeni ruh verərək onları müasirləşdirmişdir.

Şairin şerlərində atalar sözləri və zərb-məsəllərə çox geniş yer verilmişdi. “Hikmətlərlə dolu olan atalar sözü və məsəllər onun sənətinə dərin bir xəlqilik, millilik, obrazlılıq və müdriklilik gətirmişdir” (48, 85). Məsələn, “Qız məktəbində” şerində deyilir:

Bir qızın ancaq bilgidir,

Təmizlikdir ziynəti.

Diqqət yetirək. Bu misra xalq deyimi ilə səsləşir. Hər bir qızın gözəlliyi onun ağı, kamalıdır deyir xalq. Cavid də yazırdı ki: “hər qızın ziynəti onun biliyində və təmizliyindədir”. Deməli xalqla-sənətkar bir mövqeydədir.

H.Cavidin folklordan bəhrələnməsi onun bütün yaradıcılığında özünü büruzə verir. O, nağıl, dastan, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, rəvayətlər, əfsanələr və s. xalq ədəbiyyatının növ janrlarına xüsusi müraciət etmiş, onları öz yaradıcılığının müəyyən əlamətlərinə çevrə bilmişdir.

H.Cavid həm də filosof şairdir. Onun əsərləri ilə tanış olarkən bəlli olur ki, “bu əsərlər dərin və çoxcəhətli, ictimai-siyasi, fəlsəfi-sosioloji, etik fikir və konsepsiyalarla zəngindir” (48, 120). Odur ki, H.Cavid bir filosof kimi əxlaqi-etik məsələlərə çox ciddi yanaşırdı və onların düzgün izahına çalışırdı. Əxlaqa tarixi bir kateqoriya kimi yanaşan ədibə görə “insanın əxlaqi-etik normaları, mənəvi siması, əxlaqi zənginliyi anadangəlmə, fitri keyfiyyət deyil. O insanın yaşadığı mühitlə, konkret tarixi şəraiti və məişəti ilə bağlı şəkildə meydana

gəlib formalaşır” (48, 121). Ona görə də o bu məsələlərə həm də bir pedaqoq kimi daha məsuliyyətlə yanaşır, pedaqoji təcrübəsində tərbiyə, təlim işlərinə önəm verirdi. H.Cavid həm də publisistik məqalələrində bu mövzuya geniş yer ayırmışdır. Ailə, cəmiyyət, məktəb- onların insanın formalaşmasında rolu haqda I fəslin “Həqiqət”, “İqbal”, “Açıq söz” qəzetlərində ictimai-siyasi prosesin təhlili və maarifin təbliği” adlı üçüncü yarım başlıq da geniş bəhs edilib və əxlaq, tərbiyə, təlim mövzularında olan publisistik məqalələrindən sitatlar gətirilərək izahlar verilib. “İnsan insan şərəfətini qoruduğu üçün gözəldir” söyləyən ədib nə qədər haqlı imiş.

H.Cavid yaradıcılığının bütün dövrlərində ardıcıl olaraq, insanın daxili, mənəvi paklığı və gözəlliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparıb. Ədibin fikrincə təmənnəsiz, pak sevgi insanı mənən pak edir, daxilən gözəlləşdirir, onu nəcib əməllərə sövq edir:

Vicdanları parlaq tutan sevgidir,
Sevgisiz könül ya daşdır, ya dəmir
Bir könülə iki sevgi yaraşmaz,
Könül bir, sevgi bir, böyük tanrı bir.

Və yaxud insanları bir-birinə yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran saf, təmənnəsiz sevgini tərənnüm edirdi:

İnsan olan cahanda nasıl sevgisiz yaşar?
Həp sevgidir gözəlliyi insana sevdiren!
Məhrumi-eşq olunca gözəllik də can sıxar.

H.Cavid yaradıcılığı ilə tanış olarkən aydın olur ki, o həm də “öz xalqının yüksəlişi uğrunda mübarizə aparan maarifçidir” (43, 180). Ədibin “Elmi bəşər”, “Qız məktəbində”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Səyavuş” pyeslərində və çox saylı publisistik məqalələrində mədəni yüksəlişi təmin etmək üçün məktəbin və maarifçiliyin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dönə-dönə qeyd edirdi.

4.2. “Azər” poeması və mətbuat

Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan H.Cavid epik əsərlər də yazmış və sonralar onun poema yazmaqla qüvvətli bir sənətkar olduğunu sübut etmişdi. Elə yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı əsərlərinin bəzilərində poema janrına məxsus ilk cümlələr duyulurdu.

Sonralar yazdığı poemalarda süjet xətti, kompozisiya maraqlı və cəlbedicidir. Hiss olunur ki, müəllif müraciət və təsvir etdiyi həyatı dərindən

öyrənib, qəhrəmanlarının bədii sürətini yaratmaq üçün bütün imkanlardan bacarıqla istifadə edib.

Bildiyimiz kimi, H.Cavid uzun müddət “Azər” poemasının üzərində işləmiş, lakin tamamlaya bilməmişdir. “1925-ci ildən başlayaraq 1936-cı ilə qədər mətbuatda hər il müntəzəm surətdə Cavidin “Azər” dastanından parçalar nəşr olundu” (43, 161). Cavidşünas alim Y.Qarayevin fikrincə: “Azər” və “Knyaz” Cavid poeziyası və Cavid dramaturgiyasında yeni dövrün başlanğıcı idi” (43, 71).

Çoxsüjetli, çoxplanlı olan bu əsər yüksək poetik bir vüsətlə məhz iki vəzndə-əruz və heca vəznində yazmışdır. Klassik Azərbaycan şeirinin əsas vəznlərindən biri əruzdur. Ədəbiyyatşünasların əksəriyyətinin fikrincə, “ədəbiyyatımızda əruz vəznini beş inkişaf mərhələsi keçmişdir ki, onun sonuncusu, yəni beşincisi H.Cavidin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında dramatik-fəlsəfi poemanın (“Azər”) ilk nümunəsi də H.Cavidin qələmindən çıxmışdır” (Bax: “Gənc fəhlə” jur, N-1 1974).

Cavidşünasların yazdığına görə, “Azər”dən “ədəbi ictimaiyyətə və elm aləminə məlum olan parçalar hələlik bunlardır: “Düşündüm ki”, “Könül”, “Gəlin”, “Ay qız”, “Gəlin köçərkən”, “Azər düşünərkən”, “Gecə aydınlığı və gün doğuşu”, “Azərin cavabı”, “Məsciddə”, “Əsgərlər təlim edərkən”, “Qərbə səyahət”, “Azad əsirlər”, “Rəssamın qızı”, “Nil yavrusu”, “Tısbağanın zövqü”, “Şərqə doğru”, “Kor neyzən”, “Yaşamaq və yaşatmaq”, “Yurdsuz cocuqlar”, “Məzarlıqdan keçərkən”, “Dəniz kənarında”, “Vəhşi qadın”, “Köydə”, “Səlmanın səsi” və “Üsyan” (176, 179).

Ədib bu poemada öz bədii zövqünə, təsvir etdiyi hadisələrə uyğun təbiət lövhələri yaratmış və ayrı-ayrı parçaların əksəriyyəti təbiət təsvirləri ilə başlayır. “Qərbə səyahət” bölməsi “İlk baharın son gecəsi dan yıldızı gülümsərkən”; “Kömür mədəsində” bölməsi “Yağmurlu bir sabah idi, hər yeri sis almışdı, gülürüzlü günəş xəzana dalmışdı”; “Qızın tərənəsi” bölməsi “Aydın bir gecəydi rəyayə daldım”; “Şərqə doğru” bölməsi “Qərbi sarmışdı dumanlar, sislər”. Burada yalnız ilk sətirlər nəinki sonra təsvir edilən hadisələrə fon yaradır, həm də qəhrəmanların daxili aləmlərinin, psixoloji vəziyyətlərinin bədii ifadəsinə xidmət göstərir.

“Azər”dən parçaların böyük əksəriyyəti “Kommunist” qəzetində və “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap edilib. Müəllif tərəqqi və mənəvi intibah haqqında irəli sürdüyü fikirlərini bu poemada sistem halında cəmləşdirmiş və daha konkret şəkildə bəyan etmişdir.

H.Cavid dramaturgiyasının ən qiymətli nümunələrindən olan “Azər” həm yazıldığı, həm də tamaşaya qoyulduğu vaxtdan ədəbi tənqiddən diqqət

mərkəzində olmuşdur. Ədəbi-tənqidin poemaya münasibəti əsasən 1929-30-cu illərdən başlayıb və “poemaya dövrünün tənqidi münasibəti iki istiqamətdə diqqəti cəlb edir” (75, 33).

Belə ki, bir qism tənqidçilər poemanı ədibin yaradıcılığında, dünyagörüşündə sovet tematikasına doğru gecikmiş, lakin hər halda qəbul ediləsi dönüş hesab edirdi. Digərləri isə ədibin hələ də inqilabi ideyalara laqeyd olduğunu, Şura hökumətinin qanunlarını dərk edə bilməməkdə günahlandırırtdılar.

Poema haqqında “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1929) “Ə.Ə.” (Əsəd Əyyubi) imzası ilə “Cavid və üsyan”, sonra isə “Kommunist” qəzetində (1933) İ.Mirzənin “H.Cavidin son yaradıcılıq dövrü haqqında” sərlövhəli yazılar ilk çap edilən məqalələrdir. Ə.Əyyub məqaləsində ədibin “Azər” poemasına daxil olan “İsyan” şeirindən bəhs edir. İ.Mirzə isə “Rəssamın qızı” şeirini təhlil edib. Hər iki məqalədə H.Cavid “burjua ideologiyasının görkəmli nümayəndəsi” (152) kimi təqdim edilirdi.

“Cavid yaradıcılığında böyük dönüş və irəliləyişin” olduğuna sevinən marksist tənqidçilər dövrü mətbuatda bu dönüşü çox geniş işıqlandırmışdılar. Onlar bu dönüşdə Mərkəzi Komitənin “Ədəbi-bədii təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında” 23 aprel 1932-ci il qərarını və sovet yazıçılarının 1934-cü ildə çağırılmış Birinci Ümumittifaq Qurultayını əsas götürürdülər. Bu tənqidçilərin fikrincə, “ədibin yaradıcılığında mütləq dönüş əmələ gəlmiş, şair əvvəlki yaradıcılıq nümunələrinin əksinə olaraq, Azərbaycandakı müasir sovet həyatını təsvir edən “Azər” poemasını və Gürcüstandakı inqilabi hərəkata həsr olunmuş “Knyaz” pyesini qələmə almaqla, “böhrandan tərəqqiyə” qədəm qoymuşdu” (75, 33).

İllər sonra cavidşünas alim M.Cəfər də “Böyük şair-dramaturq” və “Unudulmaz sənətkar” adlı məqalələrində yazırdı: “1926-cı ilin axırlarında “Azər” əsəri ilə Cavidin yaradıcılığında və görüşlərində ciddi bir dönüş əmələ gəldi. Şair Oktyabr inqilabının ildönümünə həsr etdiyi bu şeirində inqilabın nailiyyətlərini qələmə alıb. “Azər” dastanı ilə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatına ünlü yaradıcılıq ideyaları, əməlləri ilə ilhamlanan yeni bir Cavid, sovet yazıçısı Cavid gəldi” (179, 190). Akademik 1960-cı ildə nəşr olunmuş “Hüseyn Cavid” adlı monoqrafiyasında da “Azər” poeması haqqında eyni fikirdə olduğunu vurğulayır: “Azər” poemasında bu yenilik özünü çox aydın göstərirdi. Bu əsərdə dil nöqtəyi-nəzərindən hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən cəhət bu idi ki, şair fars, ərəb tərkiblərindən tamamilə birdəfəlik uzaqlaşmağa çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur” (51, 135).

Tanınmış bolşevik yazarı Əliheydər Qarayev “Kommunist” qəzetinin 15 fevral 1925-ci il tarixli sayında “Böylə tənqid olmaz” sərəlvhəli məqalədə yazırdı: “Onun son əsərlərinə, qiymətli əsərlərinə bələd olanlar deyərək ki, Hüseyn Cavid qabaqlarda havada gəzərək yerə enmək istəməyirdisə, indi aşağılara yaxınlaşır-fabrikləri, zavodları gəzir və demək, fəaliyyətini aşağı təbəqələrə xidmət etdirməyə çalışır. Hüseyn Cavid islah olunur”.

1928-ci ildə Mikayıl Rəfilov və Əli Nazim “Azər” poemasında H.Cavidin dövrün aktual problemlərini həll etməyə can atdığını bildirirdilər və “Azər” poemasını “romantizmdən realizmə keçid əsəri kimi səciyyələndirir” (40, 8).

Məqalələrində H.Cavidə çox ciddi tənqid atəşinə tutan M.Hüseyn “Cavid istismarın qatı düşməni olmağa başlamışdı” deməklə məmnunluğunu gizlətmirdi. 23 aprel 1933-cü il də “Kommunist” qəzetində çap edilən “Hüseyn Cavidin son yaradıcılıq dövrü haqqında” adlı məqalədə müəllif yazırdı: “Cavidin “Azər”indən çap olunan parçalar onda əmələ gəlməyə başlayan müəyyən ideoloji dönüş başlanğıcının ifadəsidir”. H.Cavidə daima sovet yazarı kimi görmək arzusunda olan M.Hüseyn də onun yaradıcılığında dönüşü “Azər”lə bağlayırdı: “Cavid öz keçmişindən ayrılmaq üzrədir. O, artıq ölməkdə olan bir sinfin sənətkarlığından imtina etməkdədir”.

Cavidşünas alim G.Babaxanlı bu məqaləni “...həm də böyük ədəbin son əsərlərinə istinad edərək ona bəraət vermək üçün zəif cəhdlərin” olması kimi qiymətləndirir (41, 6).

Ədibin qızı Turan Cavid də “Bu poema şairin yaradıcılığında ideya cəhətindən irəliyə atılmış çox ciddi bir dönüşdür” söyləyirdi.

Mirzə İbrahimov uzun illər sonra bu dönüşü “ideoloji dönüşün başlanğıcı” adlandıraraq “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 25 yanvar 1969-cu il tarixli sayında yazırdı: “Cavidin “Azər”indən çap olunan parçalar onda əmələ gəlməyə başlayan müəyyən ideoloji dönüş başlanğıcının ifadəsidir. Bunu inkar etmək olmaz. “Üsyan” şeirlərində də biz bunu görürük”.

Nadir Məmmədov isə “Bakı” qəzetinin 5 mart 1963-cü il tarixli sayında “Azər”i “Cavidin proletar inqilabı, sosialist məfkurəsi cəbhəsindən yazılan ilk əsəri” adlandırmaqla yanaşı, həm də “sovet poeziyasının mühüm qələbəsi” kimi qiymətləndirirdi.

Tədqiqatçı alim Y.Qarayevin fikrincə də: “Azər”də şair böyük bir qürur və fərəh hissi ilə sosialist inqilabını tərənnüm edir” (171, 91). “Azər” əsəri göstərdi ki, Cavid yeni dünyaya səs vermək istəyir və bu əsər sovet dövrü yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bir əsərdir, sovet dövrünün ilk illərinin bədii təfəkkürünü əks etdirir” (51, 220). Cavidşünas M.Cəfər də sevinclə qeyd

edirdi ki: “Azər”də diqqəti xüsusilə cəlb edən cəhət onun mühüm ictimai problemlərə və mənəvi həyat məsələlərinə olan yeni baxışdır” (43, 161).

Bu tənqidçilər “Azər poemasını H.Cavidin dünyagörüşündə əsaslı dönüşün nəticəsi hesab edərək şairin 1926-cı ilə qədərki fəaliyyətinə tabu qoymaqla öz mövqelərində yanılırdılar” (75, 34). Əslində, bu poema və ədibin bütün yaradıcılığı bir-birini nəinki inkar edir, əksinə tamamlayan ədəbi hadisələrlə zəngindir.

Poemaya münasibətdə digər istiqamətdən yanaşan tənqidçilər üçün isə H.Cavid hələ də “burjua yazarı”, “türk yazıçısı”, “əski şair”i kimi “proletar ədəbiyyatının qatı düşməni” (197) olaraq qalmaqda idi.

Ədibi burjua yazarı adlandırılan tənqidçilər məsələyə tamamilə ideoloji baxımdan yanaşdıqları üçün ədəbi tənqidin üzərinə düşən vəzifələri unudaraq, qərəzli mövqedən yanaşaraq bəzən daha kəskin mövqedən çıxış edirdilər. Məsələn, tənqidçi M.Hüseyn H.Cavidin yaradıcılığının yeni cəmiyyətin və yeni Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinə olduğunu iddia edirdi (166).

H.Cavidi “proletar ədəbiyyatının qatı düşməni” adlandırılan tənqidçi M.Hüseyn “Azər”in “Rəssamın qızı” bölümü haqqında “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1933-cü il tarixli N-1 sayında çap olunan “Ədəbi qeydlər” adlı məqaləsində yenə də sair müasir həyatla ayaqlaşmamaqda günahlandırır: “Proletar inqilabi məntiqinə yabançı olan bir sənətkarın acizliyi, düşkünlüyü və bəlkə də tarixi yoxsulluğu idi”. Məqalə müəllifi sonda H.Cavidi daha amansızcasına tənqid edirdi: “Böyük sənətkarın oxucusu yalnız özü olarsa, onun əsərləri bir qrup əksinqilabçı burjuaziyanın malı olarsa, bu artıq sənətkarın mənəvi ölümünə dəlalət edir. Belə əsərlər adətən amansızcasına tarixin arxivinə atılıb çox tez unudular” (197, 41). Zaman isə sübut etdi ki, M.Hüseyn əminlik və israrla söylədiyi bu fikirlərdə nə qədər haqsızdır.

H.Cavidin tənqidə daha çox məruz qaldığı 1926-37-ci illər də bu tənqidin əsas məğzi şairin romantizmlə bağlılığı idi. Bu tənqidçilərin fikrincə, “guya romantizm müasir inqilabi mərhələni doğru, düzgün əks etdirmək iqtidarında deyil” (75). Həmin illərdə təkcə H.Cavid deyil, bütövlükdə “çığırdaşlara” müraciət olunurdusa da, əsas obyekt H.Cavid idi. Ədib özü ilə ədəbi tənqid arasındakı münasibətləri “Azər” poemasının nəsrə yazılan hissəsində dəqiq belə təsvir edirdi: “Bülbüllərin gözəl tərənələrinə dərənin ətəyində, qovaq ağaclarının başında uçuşan qarğalar cavab veriyor. Sanki bunları tənqid ediyorlar. Əvət, onların qaba səslərində bir istehza var. Qaba diyorum. Şübhəsiz, onların kəndilərincə o çıxışma və bağrışmalar gözəldir. Onlar bülbüllərə gülüyorlar. Onlar zərif və incə şeyriyyəti xırpalamaq istəyən

yalançı və məsxərə tənqidçiləridir. Fəqət onların tənqidi kəndi dərəcələrini aşmıyor. Boş yerə kəndilərini üzüyörlər. Çünki bülbüllərin həm mövqeyi, həm incəliyi, həm səslərindəki şeyriyyətlər onlardan yüksək, pək yüksəkdir. Bunların üstündə daha yüksəkdə bir qartal böyük şəhpərinin zərbələrilə bulutları yarıyor və aşağıdakı mənzərələri seyr ediyör. İştə o qartal Azərin ruhudur” (106, 304).

Yuxarıda qeyd etdik ki, “Rəssamın qızı” haqqında 1930-cu illər mətbuatında müsbət fikir Mirzə İbrahimov tərəfindən söylənilmişdi. Əsasən ədibin 1929-30-cu illər mərhələsini araşdıran yazıçı “Azər” poemasını digər tənqidçi yoldaşları kimi “ideoloji dönüş”lə” bağlasa da, əsərin bədii məziyyəti haqqında müsbət fikir söyləməyi də unutmayıb: “Bu şerdə daha artıq bədii vəhdət, obrazlılıq, axıcılıq və aşılama qabiliyyəti vardır” (152)

Yüksək ideya səviyyəsi ilə seçilən “Azər” sənətkarlıq baxımından da ciddi maraq doğurur. Poema öz dramatik xarakteri və ayrı-ayrı nəğmələrdən ibarət “lirik süjet quruluşu ilə də poeziyamız üçün yeni bir forma idi” (152). Əsərdən çap olunmuş parçalardan görünür ki, H.Cavid bu poemanı yazarkən bir sənətkar kimi, “daxilən böyük ideya yüksəlişi keçirmiş və öz əvvəlki əsərlərində olan bir sıra idealist görüşlərdən ayrılaraq, konkret həyati məsələlərə və mövzulara yaxınlaşmışdır” (152).

Müəllif poemada Azər, Şəms kimi maraqlı, yadda qalan obrazlar yaratmışdı. H.Cavid hər bir Azərbaycan gəncini Azər kimi vətənə, torpağa bağlı görmək arzusunda idi. Əsərin baş qəhrəmanı olan Azər H.Cavidin qəhrəmanları arasında “fikir təzəliyi ilə seçilir və H.Cavidin özünün keçirmiş olduğu ideya inkişafını əks etdirir” (152). Müəllif poemanın əsas qəhrəmanı olan Azəri əsərin əvvəlində təlatümlər içərisində versə də, sonda onu mübariz ruhlu bir qəhrəman kimi təsvir edir. Ətrafında baş verən hadisələr onu həyata, cəmiyyətə mətin bir insan kimi hazırlayır. Cavid bu obrazın xarakterini açmaq üçün bədii vasitə və priyomlardan çox böyük ustalıqla istifadə etmişdi. Ona görə də bu poema “bədii formasına görə ənənəvi poemalardan fərqlənir və bədii forma etibarı ilə dramatik-fəlsəfi poemadır” (152). Müəllif daha sonra bildirir ki, H.Caviddən də əvvəl dünya ədəbiyyatında bu bədii formadan istifadə edimışdir. Lakin 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına bu formanı ilk dəfə gətirən H.Cavid olmuşdur. Sonralar B.Vahabzadə, N.Xəzri bu ənənəni davam etdirdilər.

Cavidşünas M.Əlioğlu da 1970-ci illərdə “Azər” poeması ilə bağlı “Hüseyn Cavidin romantikası” adlı əsərində əsas diqqətini Azər obrazına yönəltmişdir. Onu da qeyd edək ki, H.Cavidin “Azər”i əsasən dramatik qəhrəmanlardan fərqli olaraq, tarixdən deyil, real həyatdan alınmış bədii obrazdır.

İsgəndər Orucəliyev “Gənc fəhlə” jurnalının 1976-cı il tarixli, 10-cu sayında yazır ki, “H.Cavid bu poemanın adını təsadüfən “Azər” qoymamışdı. Azər günəşlə suyun öpüşdüyü yerdən, atəşgahlar ölkəsindəndir. Bura isə Zərdüştün vətəni, odlar diyarı Azərbaycandır. Əsərin adı rəmzi məna daşıyır”.

60-cı illərdə tədqiqatçıların əksəriyyəti belə fikirdə idilər ki: “Şair-dramaturq “Azər” poemasında realizm yoluna düşmüş, həyatın müxtəlif cəhətlərini zəngin boyalarla təsvir etmişdir” (Bax: “Şərq qapısı” qəzeti, 2 mart 1963). Ona görə də realist səpgidə yazılmış “Azər” poeması yüksək məziyyətləri ilə H.Cavid yaradıcılığında xüsusi yer tutur və şairə böyük şöhrət gətirir. “Azər” də daxil olmaqla H.Cavidin hər bir əsəri ideya və mündəricə kamilliyinə, siqlətinə görə seçilmiş, ideya-məzmun, həm də bədii sənətkarlıq baxımından bir daha diqqəti cəlb edir.

Filosof şairin təsirləndiyi və bəhrələndiyi fəlsəfi sistem və məktəblər arasında Şərq və Qərb (Avropa) fəlsəfi sistemləri və məktəbləri xüsusi yer tutur. Bütün ömrü boyu bu məktəblərin nümayəndələrinin fəlsəfi fikirlərini öyrənmiş və yaradıcılığında tətbiq etmişdir. Bu günümüzün ən aktual probleminə çevrilən Şərq və Qərb münasibətlərinin düzgün xarakteristikasını verməklə Avropaya münasibətlərin formasını müəyyənləşdirməklə bir daha təsdiq edir ki, H.Cavid yaradıcılığı müasirdir.

“Azər” poeması H.Cavidin “Qərbbə və Şərqə, eyni zamanda Şərq-Qərb müstəvisində Azərbaycana baxışlarını geniş şəkildə ifadə edən mükəmməl sənət əsəridir” (131, 188).

Bəzi tədqiqatçılar “Azər” poemasını iki hissəyə bölür:

- Qərbbə səyahət.
- Şərqə doğru.

Azər Qərbbədə qərblilərə məxsus bir soyuqluqla qarşılır. Bu zaman Şərq humanizmi, mərhəməti üçün qərbbəsəyir və o, Qərbbədə axtarıqlarını tapa bilmir, nəhayət, Şərqə qayıdır. Bu poemada Şərq və Qərb adamı, Şərq və Qərb əqli və təfəkkürü, Şərq və Qərb adamının əməli problemi daha kəskin qoyulur.

Ey vətən! Səndə parlayanda ziya

Büsbütün əhli-Qərb cahılmış (112, 57)

Və yaxud;

İştə Qərbbin azğın səadətləri

Alır qıda Şərqin fəlakətindən (112, 57)

Poemadan bəlli olur ki, “Qərb fikri, əqli və təfəkkürü daha çox ölüb-öldürməyə, Şərq fikri, əqli və təfəkkürü yaşamağa, şəfqət və mərhəmətə meyillidir” (131, 93). Poemada şair “Rəssamın qızı” şeirində müharibəyə qarşı sonsuz nifrətini poetik dillə daha kəskin əks etdirib. Şair əksər lirik şeirlərində olduğu kimi, “Azər” poemasında da “qadında ruhi gözəlliyi və zəka üstünlüyünü” üstün tutaraq yazırdı:

Üzü dilbər, sözü dilbər pək çox...

Özü dilbər gözəl az, bəlkə də yox,

Eşsiz olsun da camalın, nə çıxar,

Mənəvi hüsnünü bir yoxla nə var?

...Gözəlin, mənəcə, ən ülvi sifəti

İncə ruh, əqli-zəka səltənəti...(109, 79)

“Azər” H.Cavidin bütün sənətkarlığını və ictimai mövqeyini üzə çıxartmaq üçün tükənməz bir xəzinə və görkəmli bir mənbə, həm də işıqlı bir mənbədir”. Bu mənbə bir daha sübut edir ki, müəllif xalq ədəbiyyatını, folklorunu çox gözəl bilib.

Bəzi cavidşünasların fikrincə, “Azər” poeması “həm mövzusu, həm də janr xüsusiyyətlərinin bənzərsizliyi ilə seçilərək Azərbaycan poemasının inkişaf tarixində yeni bir mərhələdir” (75, 122). Prof. Ə.Cəfər isə bu əsəri “epopeya” adlandırır (109, 39). Əslində, epopeya özü də janrdır və epik ədəbiyyatın bir formasıdır. M.Əlioğlu isə “Hüseyn Cavidin romantizmi” adlı əsərində “Azər”i “səyahət poeması” adlandırırdı (176, 179). Tədqiqatçı alim R.Zəka poemanı “lirik-epik janra” daxil edir (52, 36).

“Azər” poemasının janr özünəməxsusluğu, mövzu müxtəlifliyi, düşüncə yeniliyi ədəbiyyat tariximizdə diqqətəlayiq hadisədir. Çünki əsər öz bəşəri ideyaları ilə yalnız keçən əsr üçün deyil, bu günümüz üçün də aktualdır, müasirdir. Müəllif “zamanın çağdaş problemlərini, o cümlədən müharibə problematikasını, mühacirət məsələsini, Şərq və Qərb münasibətlərini peşəkar bir mütəxəssis kimi incələyərək, öz-özlüyündə çox geniş diapazona malik olan bu mövzuları yaradıcı gücünün köməyi ilə poema janrının imkanları çərçivəsinə sığdırma bilmişdi” (75. s.4).

Poemanın forma yeniliyi, dil-üslub xüsusiyyətləri təkcə H.Cavid yaradıcılığı ilə deyil, bütövlükdə 1920-30-cu illər Azərbaycan poeziyasının naliyyətləri ilə bağlıdır.

H.Cavidin yaradıcılığı ilə tanış olarkən hiss olunur ki, ədib bu poemanın üzərində daha məsuliyyətlə işləmişdir. Ən kiçik nüusları, ən incə məqamları

nəzərindən qaçırmayan ədib yazırdı: “Yazın (baharda) “Azəri” təkrar mütləyə, hər parçanın bəzi təsvir nöqtələrinə daha bariz, xarakterik surətdə əlavələr yapmalı və lüzumsuz yerləri qaldırılmalı. Zəif beytləri büsbütün və müşabih nöqtələri atmalı” (106, 345).

Ədibin bu qeydləri məşhur nəzəriyyəçi Bualonun fikirlərini xatırladır: “Cəsarəti birə-üç artırıb şeiri zərgər kimi işləyin, nə qədər ki, səbriniz çatır-ışləyin” (33, 184). Odur ki, ədibin sənət və həyat məsələlərinə necə məsuliyyətlə yanaşması düşüncələrində, mülahizələrində, “Azər” poemasının bəzi bölmələrində öz əksini tapmışdı. H.Cavidin fikrincə, “sənət və yaradıcılıq məsələlərində heç vaxt güzəştə getmək olmaz!” (215). M.Məmmədov yazırdı ki: “Cavid nəzəriyyəçi deyildi. Onun həyat və sənət məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca əsəri yoxdur və çap olunmamışdır. Lakin incəsənətin mətləbinə, incəsənətin həyata münasibətinə dair Cavidin mülahizələri, maraqlı fikirləri onun bədii əsərlərində, xüsusilə “Azər” poemasında və bir sıra şeirlərində ifadə olunmuşdu” (51, 367). Bir faktı da qeyd etmək ki, “nəzəri-estetik görüşlərin bədi əsərlərin tərkibinə hopdurulması” klassiklərimizdən bizə miras qalan bir ənənədir. Bu ənənəni H.Cavid də yaradıcılığında çox yaxşı davam etdirmişdir.

Keçmiş və gələcəyi, müdriklik və müasirliyi üzvi şəkildə birləşdirən bu poemada “Şərqi qapısı” Azərbaycanın taleyi həm Şərq müdrikliyi, həm də Qərb müasirliyi müstəvisində görünür” (75, 121). Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, “Azər” poemasının öyrənilməsinə, araşdırılmasına ayrıca tədqiq olunmasına, zənnimizcə, müasir dünyamızda daha artıq ehtiyac duyulur.

Ədibə bəraət verildikdən sonra (1958) ilk dəfə olaraq çapdan çıxan “Seçilmiş əsərləri”ndə oxucu “Azər” poeması ilə daha ətraflı tanış olur. Lakin 1950-60-cı illərin mühafizəkar tənqidi də “Azər” poemasını qiymətləndirmədə demək olar ki, 30-40-cı illərdən heç də fərqlənmirdi. Əksinə, yenə də “şairə “Azər”lə dünyagörüşündə ciddi dönüş əmələ gəlməsi möhürü vurulurdu” (75, 39). Çox təəssüflər ki, bu gün də bəzi elmi mənbələrdə “Azər” dastanı haqqında sovet ideologiyasına xas fikirlər söylənilir. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasının I cildində yazılır ki: “Estetik ideallarına sadıq qalan Hüseyn Cavid bununla yanaşı, 20-30-cu illərdə dövrün nəbzi ilə səsleşən bir sıra əsərlər yaratmışdır. “Azər” dastanı (1920-37) bu əsərlər arasında xüsusi yer tutur” (Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası iki cildə I cild. “Lider” nəşriyyatı. Bakı-2004, səh 434).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əsasən akademik M.Cəfər 1960-cı ildə yazdığı monoqrafiyada məsələyə daha geniş yanaşmış və ideoloji münasibəti əsas götürmüşdür. Məlum qərardan sonra (100-illiyi ilə əlaqədar qərar) ədibin həyat və yaradıcılığından bəhs edən çox saylı tədqiqatlarda “Azər” poemasından da bəhs etmişlər.

Ancaq sovet dövründə H.Cavid yaradıcılığına ideoloji yanaşan əksər cavidşünaslar unudurdular ki, “H.Cavid ideologiyaların fəvqündə, ideyaların isə arxasında idi” (131, 238). Ona görə də ədibin yaradıcılığı 20-ci yüzilliyin 30-40-50 -60-70-80-90-cı illərində “nə idisə, indi də odur, gələcəkdə də, 30, 40, 70 il sonra da o olacaq” (131, 238).

Cavidşünas M.Əlioğlu da 1970-ci illərdə “Azər” poeması ilə bağlı “Hüseyn Cavidin romantikası” adlı əsərində əsas diqqətini Azər obrazına yönəltmişdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz əsərlərdən başqa, R.Z.Xəndanın “Cavid sənəti”, M.Məmmədovun “Acı fəryadlar, şirin arzular”, T.Əfəndiyevin “Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi”, Y.Qarayevin “Hüseyn Cavid”, R.Hüseynovun “Vaxtdan uca”, Q.Məmmədlinin “Cavid-ömrü boyu” əsərində də “Azər” poeması haqqında bəhs edilir.

Arxivşünas Q.Məmmədli “Azər”ə daxil olan bir neçə şeirin çap olunduğu ünvanı dəqiq göstərmişdi. Məsələn, “Könlüm” 2 dekabr 1921-ci il, “Azərbaycan füqərası”, “Gəlin köçərkən” 23 mart 1928-ci il, “Kommunist” qəzeti və s. Müəllifin bu şeiri ilk olaraq 1921-ci ildə “Azərbaycan füqərası” qəzetində işıq üzü görüb. Bu şeir haqqında dövrü mətbuatda XX əsrin əvvəlləri də, sonu da çox sayda məqalələr yazılmışdır. Bu məqalələr arasında anlaşılmaz olanları da var.

Məsələn, 21 fevral 1992-ci ildə “Səs” qəzetində “İki şairin bir şeiri” sərlövhəli yazı çap olunub. Müəllif İlham Abbasovun fikrincə, bu şeir Əkrəm Cəfərə məxsusdur. Elə həmin qəzetin 3 aprel 1992-ci il tarixli sayında tədqiqatçı Aslan Salmanovun “Bir şairin şeiri” adlı məqaləsində həmin şeirin H.Cavidə məxsus olması vurğulanır. Müəllif düzgün qeyd edir ki, “Gəlin köçərkən...” şeiri mövzu etibarilə ədibin “Zavallı qadın” adlandırdığı “Maral” pyesinə çox yaxındır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu haqda Q.Məmmədli də “Cavid ömrü boyu” adlı salnaməsində ətraflı informasiya verərək yazırdı: “Mövzu etibarilə “Zavallı qadın” (“Maral!”) pyesinin ilk variantıdır” (174, 52). Tədqiqatçı alim fikirlərini bir daha təsdiq etmək üçün daha sonra yazırdı ki: “Bu müddəaya inam doğuran sübutlardan biri də “Zavallı qız”dakı bir neçə misramın Cavidin “İblis” faciəsindəki misralarla səsleşməsi, sanki onların davamı kimi görünməsidir. Misal üçün, “Zavallı qız”da:

Məni sən dilbəri-tənnazimə məftun etdin,
O gözəl yüzli cəvanə məni məftun etdin.
Sevdiyimdən ayrılıb, sən məni dilxun etdin
Sən bu sevdədə məni axırı məcbun atdın”-

misraları “İblis”də belə səslənir:

Vurulub bir qıza pabus oldum,

Xırsız oldum, meyə mənus oldum.

Haqqı, vicdanı buraxdın, getdin,

O səfilin qızını məhv etdin (113, 89)

Hətta R.Hüseynov “Vaxtdan uca” əsərinin “Cavidlər” bölümündə ilk dəfə olaraq “Azər” poemasının çap olunmamış parçalarından bir neçəsini verib. Məsələn, “Mayıs çiçəkləri”, “İnqilab xırsızı” şeirlərindən hissələr verilib.

Əksər tədqiqatçıların fikrincə “R.Hüseynovun “Cavidlər” əsəri özünəməxsusluğu ilə” fərqlənir. Doğrudan da, adətən tədqiqatçıların şair, filosof, dramaturq kimi tədqiqata cəlb etdikləri ədibi R.Hüseynov başqa aspektdən araşdırır, H.Cavidin real həyatı və yaradıcılığı arasında konkret sərhəd qoymur, həyat və yaradıcılığını sintez olaraq tədqiqata cəlb edir və “Azər”i ədibin “ömür kitabı” adlandırır: “O dəftərlər ki, onlarda Cavidin ömür kitabı, “Azər”in qaralamaları əbədiləşib, indi Cavidin həm məfkurəsi, həm yaradıcılığı, həm də həyatı barədə tapmacaya, müəmmaya çevrilmiş çox suallara doğru, dəqiq cavabları yaşadırlar. Bu dəftərlərdə “Azər” əks olunub və “Azər”i bilmədən Cavid bilmək, tam dərk etmək, şeirimizdə keçib-getdiyi yolu bütövlüyü ilə anlamaq mümkün deyil” (106, 335).

Ədibin qızı Turan Cavidin tərtibi və ön sözü ilə 2005-ci ildə çap olunan “Əsərləri”nin birinci cildində “Azər” poeması dilinə, üslubuna toxunmadan oxucuların ixtiyarına verilib.

“Azər” poemasının çapı məsələsi hələ H.Cavid sağ olarkən 1936-cı ildə aktuallaşır. 1926-cı ildən dövrü mətbuatda hissə-hissə çap olunan “Azər” poemasının 1927-ci ildə cəmi bir “Səlmənin səsi” şeiri işıq üzü görür. 1928-ci ildə isə poemanın bəzi parçaları “Şərq qadını” jurnalında və “Kommunist” qəzetində, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap edilib. Jurnalın demək olar ki, hər sayında poemadan parçalar var. Məsələn, “Dəniz kənarında” (“İnqilab və mədəniyyət” jur, 1928, N-1, s.14-15), “Yürdsüz çocuqlar” (“İnqilab və mədəniyyət” jur, 1928, N-2, s.11-12), “Tısbağanın sevgisi” (İnqilab və mədəniyyət” jur, N-3 1928, 32).

“Azər” poemasının “İnqilab xırsızı” şeiri haqqında ilk dəfə M.Cəfərin “Hüseyn Cavid” adlı monoqrafiyasının “Azər” dastanı” bölümündə qısa məzmunu və bir parça verilib. Bu şeir bütövlüklə 2004-cü ildə ədibin “Seçilmiş əsərlərində nəşr olunub (114, 64).

Poemanın “Mayıs çiçəkləri” bölümündə Azərin şairlə mükaliməsi H.Cavidin iç dünyasından qopub gələn, narahat edən sənət məsələlərinin bədii təqdimatıdır. Burada Cavid-Azər eyniliyini görmək mümkündür. Deməli, “Azər” poeması ədibin həyatının, mühitinin ifadəçisi kimi əks olunur. H.Cavid romantik sənətkar kimi düşündürən ən vacib məsələ insanın mənəvi-ruhi dünyası və problemləridir. Çünki ümumilikdə romantizmin əsas mərkəzi obyektə məhz şəxsiyyətin mənəvi həyatıdır” (225, 297)

Ədibin bu poemada “düşüncə müstəvisinə çıxardığı və müasirlik mövzusu ümumilikdə əsərin əsas qayəsini təşkil etsə də, bir neçə istiqamətdə xüsusilə diqqəti cəlb edir” (75, 95).

Cəmiyyətdəki bu reallıqları H.Cavid həm də “Peyğəmbər” əsərində əks etdirmişdir. Odur ki, çəkinmədən demək olar H.Cavid o nadir sənətkarlardandır ki, yaşadığı dövrə, zamana, məkana düzgün qiymət verə bilmişdir. “Cavid reallıq fonunda onu düşündürən bəşəri, milli və adi insani problemlərə işıq tutmağa, fırtınalardan çıxış yolu tapmağa çalışırdı” (131, 59). Müəllif əsər boyu həyat, ölüm, cəmiyyət və bəşəriyyətlə bağlı mənəvi ideyalarını açıqlayaraq sonda öz mülahizələrini bildirir.

Kəssə hər kim dökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer yüzünü (113, 290)

1) deyən Cavid qiyamçı deyildi. Əksinə, o da əksər romantiklər kimi, xüsusə də Ə.Hüseynzadə kimi “fikir inqilabını” əsas götürürdü.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, müəllif bu poemanın üzərində 1920-37-ci illər arası işləmişdir. Bu illər arası Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, kəskin ideoloji təzyiqlər, ziyalıların fəaliyyətinin dəmir çərçivəyə salınması təbii, onun yaradıcılığına da təsir etmişdir. 1920-ci il Aprel çevrilişi, şura hökumətinə qarşı yönələn xalq üsyanları, həmin üsyanların bolşeviklər tərəfindən amansızlıqla yatırılması, 1937-ci ilin amansız cəza tədbirləri və s. Belə amansız bir şəraitdə H.Cavidin öz sənət prinsiplərinə sadıq qalması, doğrudan da əsl qəhrəmanlıq və möcüzədir.

Görkəmli tədqiqatçı alim R.Hüseynov demiş: “Azər” əsəri H.Cavidin həm bütün yaradıcılığına epiloq, həm proloq, həm də ümumi bir leytmotiv sayıla bilər (106, 327). Çünki müəllif məhz bu əsərində onu illərlə düşündürən, narahat edən məsələlərə diqqət yönəlmiş, onların həlli yollarını göstərmiş və insanı həyat yollarında daha mübariz olmağa səsləmişdir. Əsərin nəinki hər bölməsi, hətta hər misrası tarixilik və müasirlik ab-havası ilə zəngindir, azad insan, ədalət, həqiqət və “milli mənəvi bütövlük uğrunda mübarizə “Azər”in ideoloji zəminini təşkil edir” (75, 153).

Filologiya elmləri doktoru T.Əfəndiyev yazırdı ki: “Cavidin sonrakı pyesləri üçün səciyyəvi olan bir çox məqamlar artıq “Azər” poemasında müəyyənləşməyə başlamışdı. Cavid yaradıcılığının yeni dövründə, xüsusilə də 30-cu illər dramaturgiyasında müasir mövzunun və müasir ideyaların üstünlük təşkil etməsi bilavasitə “Azər” poemasında qoyulan məsələlərin davam və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar idi” (74, 51).

Bu poema haqqında “Abşeron” qəzetinin 2 mart 1963-cü il tarixli sayında çap edilən məqalədə çox yanlış olaraq “oktyabr inqilabı ilə H.Cavid yaradıcılığı arasında əlaqə olduğu iddia edilirdi: “Oktyabr sosialist inqilabından sonra onun yaradıcılığında böyük dönüş hiss olunmağa başlayır, yeni həyatın yeni nəfəsi duyulur. Biz “Azər” poemasında şairin Oktyabr və Aprel sosialist inqilablarına dərin məhəbbətinin ifadəsini görürük”. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev də bu fikirdə idi. “Azər”də şair böyük bir qürur və fərəh hissi ilə sosialist inqilabını tərənnüm edir” (43, 69).

Lakin zaman sübut etdi ki, H.Cavid heç vaxt sovet ideologiyasının quluna çevrilmədi, onun siyasətini təbliğ etmədi. Ona görə də sovet ədəbiyyatında “sinfli, partiyalı mövqedən uzaq olan bir ədəbi məktəb də yaranıb və formalaşırdı ki, onun da başında Hüseyn Cavid dururdu”.

Yavuz Axundlu demiş: “Leninmə”, “Stalinmə”, “Mircəfərnəmə” deyil, “Teymurnəmə”, “Xəyyəmə”, “Peyğəmbərnəmə” yaradan” ədib sübut etdi ki, o, əsl millətçi, türkçüdür. H.Cavid bütün yaradıcılığı boyu türklərin birliyi uğrunda mübarizə apardı. Amma bu birlik “coğrafi ərazi birliyi deyildi, milli birlik idi və əxlaq birliyi idi, kök, yaddaş və şəcərə birliyi idi. Digər tərəfdən bu mütəfəkkir şəxsiyyət türk dilli xalqların mənəviyyat və əxlaq suverenliyini istəyirdi”. Deməli H.Cavidin dünyagörüşü “millətçilikdən-türkçülüyə, türkçülükdən-turançılığa, turançılıqdan isə bəşəriyyətə qədər” inkişaf yolu keçmişdir. Prof.Y.Qarayev demiş: “Cavid türmədən türbəyə, sürgündən sərdabəyə, məzardan məqbərəyə qədər yol gəldi”.

H.Zeynallı “Şeyx Sənan” haqqında mülahizələrim” adlı məqaləsində təkcə H.Cavidin deyil o dövrdə türkçülük-turançılıq ideologiyasını təbliğ edən yazarları və mətbu orqanlarını “çaşqınlıqda” ittiham edərək yazırdı: ““Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, “Tərəqqi”, “Səda” və nəhayət “Açıq söz” kimi jurnal və qəzətlərə baxılsa şairlərimizin, yazıçılarımızın nə dərəcədə çaşqın bir vəziyyətdə qaldıqlarını görmək olar” (51, 79). Tənqidçi H.Cavidə “ininci növ passiv millətçi” adlandırırdı.

H.Cavidin sovet quruluşuna qarşı münasibəti haqqında filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlal Qasimov “Cavidə məhbəsə aparan yol” (2007) monoqrafiyasın da çox geniş və ətraflı söhbət açıb.

Sonda qeyd edim ki, H.Cavidin yaradıcılığında “Azər” poema dastanı xüsusi yer tutur. Əksər cavidşünasların fikrincə “o, heç bir əsərinə bu qədər qüvvə və vaxt sərf etməmişdir” (48, 85). Çünki, ədibin bu əsəri onun sənətkarlığını üzə çıxarmaq üçün tükənməz bir xəzinəni xatırladır.

4.3. Hüseyn Cavidin dramaturgiyası ədəbi tənqiddə və mətbuatda (1920-30-cu illər)

Birinci fəsildə də qeyd etdik ki, Azərbaycan nəzəri-estetik fikri tarixinə özünəməxsus “uğurları, ziddiyyətləri və faciələri ilə daxil olmuş zəngin dövrlərdən biri 1920-30-cu illərdir. Bu dövrü XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində ikinci mərhələ adlandırmaq olar. XX əsrin ilk onilliyində vüsət almış intibah milli ideologiyasının” (30,4) formalaşması ilə yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycanda milli dövlətin süqutu və bolşevik işğalı ilə başlanan 1920-30-cu illər isə Azərbaycan nəzəri-estetik fikri tariximizə çox ziddiyyətli, mürəkkəb mərhələ kimi düşdü. Məhz bu zaman ədəbiyyatdan, mətbuatdan, bütövlükdə ədəbi mühitdən “sosializim cəmiyyətinin qurulmasında istifadə etmək” məqsədi dayanırdı.

30 ildən çox ədəbi yaradıcılıq ilə məşğul olan, “milli dramaturgiyaya yeni bir vüsət, mövzu və forma rəngarəngliyi gətirən” (43, 43) H.Cavid bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatını həm məzmun, həm janr baxımından zənginləşdirmişdir. Yaradıcılığa şeirlə başlayıb, dramaturgiya ilə məşhurlaşan ədib dövrün problemlərini geniş şəkildə əks etdirən “Ana” mənzum faciəsi ilə ilk dram əsərini yazmış və mənzum dramaturgiyanın banisi kimi tarixə düşmüşdür. H.Cavidin faciəsi milli ideyaların, duyğuların və böyük türkçülük məfkurəsinin faciəsi idi. O, “Azərbaycan dramaturgiyasına türk düşüncəsinin, ondakı epos təfəkkürünün imkanlarını, potensialını gətirdi” (131, 45). H.Cavid 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda “türkçülük məfkurəsini daha yüksək zirvəyə qaldıran ideoloq olduğu üçün onun irsinin öyrənilməsi türk millətinin özünəqaydıdır” (131, 209).

H.Cavid dramaturgiyası Azərbaycan dramaturgiyasına və teatr mədəniyyətinə yeni nəfəs, yeni məzmun gətirdi. Bununla da Azərbaycan mütərəqqi romantizminin banilərindən biri deyil, həm də milli teatr mədəniyyətinin yaradıcılarından biri kimi tarixə düşdü. “Milli səhnəmizdə bütöv mərhələ təşkil etmiş” (47, 18) H.Cavid dramaturgiyası həm də ölkəmizdə böyük aktyor, rejissor nəslinin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Bu haqda teatrşünas Tamilla Təhmasib “Cavid və teatr” mövzusunda yazdığı elmi işində çox geniş məlumat vermişdir.

Bütün həyatı maarif, elm, ədəbiyyat və teatrla bağlı olan H.Cavid “teatrı mədəniyyət və urfan tribunası hesab edərək öz əsərlərində qüvvətli fikirlər irəli sürmüşdü” (43,180). Ona görə də ədib fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları, üslub-yazı ədası, forma-məzmun yeniliyi baxımından “Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdı” (131, 235). Bu mərhələdə dövrün ümumbəşəri, ictimai-siyasi, mədəni əhəmiyyətə malik problemləri öz əksini tapmışdır.

Sovet dövrü tədqiqatçılarının bəziləri H.Cavidin “tez-tez tarixə müraciət etməsini mənfi bir hal kimi qiymətləndirirdilər” (51, 10). Əslində ədib tarixə müraciət edərkən hadisələrə bu günün gözü ilə baxmışdır. Prof. A.Zamanovun fikrincə “Cavidi Cavid edən, onu böyük sənətkarlar sırasına çıxaran da “Şeyx Sənan”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər” kimi sənət incilərindədir” (51, 10). Həmcinin ədibin bu tarixi dramları bir daha sübut edir ki, ədib müraciət etdiyi tarixi hadisələri və tarixi şəxsiyyətləri çox gözəl bilib. Bu haqda şairin xanımı Mişkinaz Cavid yazırdı: “Cavid Ömər Xəyyam haqqında yazılmış elmi-tədqiqat əsərlərini, şairin rübailərini diqqətlə oxuyur və rübailərdən bəzilərini yazacağı əsərində istifadə etmək məqsədi ilə cib dəftərcəsində azərbaycanca tərcümə edirdi” (43, 96).

“Üç əsr təsəvvüfdən, ilahi eşqdən uzaqlaşan ədəbiyyatımızda XX əsrin əvvəllərində yenidən H.Cavidin yazdığı bəzi dram əsərləri ilə təsəvvüfi-irfani motivlər öz əksini tapdı” (131, 210). Lakin bu əsərlər əvvəlki dövrlərdə yazılan əsərlərdən janr baxımından çox fərqləndi. Əvvəlkilər məsnəvi, poema janrında yazılırdısa, Cavid dram janrında yazırdı.

1920-30-cu illərdə dövrü mətbuatda H.Cavidin əsasən dram əsərləri ilə bağlı saysız-hesabsız məqalə və resenziyalar da çap edilib. Əksər tədqiqatçıların fikrincə “bu mərhələdə H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlı kimi dramaturqlar yaradıcılıqlarının tarixi dönməsinə qədəm qoymuş və şedevr əsərlərini yazmışlar” (68, 229).

H.Cavid və C.Cabbarlı teatr məktəblərinin yaranması da bu illərə təsadüf edir. XX əsrin ilk illərindən başlayaraq, 30-cu illərin birinci yarısınadək davam edən dövrdə “Azərbaycan teatrını Cavidsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir” (51, 11). Cavidsünas C.Cəfərov demiş: “Cavid dramaturgiyası səhnəmiz üçü yeni bir dramaturgiya idi. Romantik səpgidə yazılmış Cavid pyesləri klassik Azərbaycan dramaturgiyasından xeyli fərqlənirdi” (43, 214-215). Bu fərq ədibin əsərlərindəki janr, üslub və bədii təsvir vasitələri etibarlı ilə də Azərbaycan teatrı üçün bir çox cəhətdən yeni idi. Yəqin buna görə də “... teatr Cavidi xalqa daha qüvvətli cəhətləri ilə tanıtdırmış və sevdirmişdir” (43, 214). Həmin illərdə çap edilən qəzet və jurnallarda verilən teatr afişələrindən, elanlardan aydın olur ki, bu zaman H.Cavidin əsərləri təkcə Bakı teatrlarında

deyil, həm də Tiflis, Daşkənd, Səmərqənd, Aşqabad teatrlarında və ölkənin başqa şəhərlərinin teatrlarında tamaşaya qoyulub və uğurla qarşılanıb.

“1920-26-cı illərdə teatr Cavid əsərlərindən qidalanırdı”sa (43, 216) 1930-34-cü illər Azərbaycan teatrı tarixində ən qızğın yaradıcılıq dövrü idi və bu “dövr başlıca olaraq C.Cabbarlı teatrının qələbəsi ilə xarakterizə edilir”di (43, 217).

Prof. A.Zamanov yazırdı: “...inqilabdan sonra Cəfər Cabbarlı sürətlə yenidən qurulub, sovet platforması tərəfinə daha tez keçdiyi halda, Cavid yaradıcılığının məfkurəcə yenidən qurulma prosesi tədriclə inkişaf etmiş, o bu yolu Cabbarlıdan xeyli sonra başa vurmuşdur” (43, 93).

Əslində “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” kimi əsərləri yazan H.Cavid heç vaxt məfkurəcə sovet yazarı olmamışdır. Eə ona görə də 1930-cu illərin sonlarına yaxın mənzum dram janrının əsas nümayəndəsi olan “romantizmin ideya-estetik xüsusiyyətlərini bütövlüklə dramaturgiyasında əks etdirən (43, 100) H.Cavidin repressiyası ilə formalaşmış böyük bir teatr məktəbinə də son qoyulur. Prof. B.Əhmədov demiş: “Nəticədə otuzuncu illərin repressiv, ideoloji-psixoloji baryerindən keçən Azərbaycan dramaturgiyası öz yoluna Hüseyn Cavidə və Cəfər Cabbarlıya davam edərək dövrün inzibati-ideoloji çərçivəsinə salındı” (68, 370). Lakin bu illərin teatr və dramaturgiyası əvvəlki dövrlərdən yalnız mövzu və problematikasına görə deyil, estetik və teatral düşüncə tərzini, üslubunu da fərqlənir. Bu fərq, şübhəsiz, həm “inqilab”ın xarakterindən, həm də dövrün, zamanın mahiyyətindən irəli gəlirdi. Beləliklə, “zamanın tələblərinə cavab verməyən” “Peyğəmbər” dramı teatrın diqqətindən kənar qalır, “Afət”, “Topal Teymur” əsərləri isə “cəmi bir-iki dəfə göstərildikdən sonra repertuardan çıxarılır”.

Dövrü mətbuatda çap edilən materiallardan bəlli olur ki, 1920-26-cı illərdə H.Cavidin səhnədə ən çox oynanılan əsərləri inqilabdan əvvəl yazdığı “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda” və “Uçurum” olub. Ədibin “İblis” əsəri Bakıda ilk dəfə 1920-ci il dekabrın 21-də səhnəyə qoyulub. Bu haqda “Kommunist” qəzetində bir necə tamaşaçı məktubu və məqalə çap edilib. 1921-ci ildə isə “Şeyx Sənan”ın çox uğurlu səhnə həyatı olub. Ədəbi tənqidçilər hər iki əsəri “səhnəmizin birer zینəti” adlandırmışlar. 1924-cü ildə yenidən “İblis” oynanılarkən qəzetlər yazırdı: “bir necə ildən bəri oynanılmasına baxmayaraq, tamaşaçı yenə də çox idi”.

Lakin bir il sonra “İblis”ə qarşı tənqidi və qərəzli münasibət başlayır. “Kommunist” qəzetinin 9 aprel 1925-ci il tarixli sayında aktyor və rejissor M.S. Kirmanşahlının “İblis” adlı məqaləsi çap edilir. Müəllif “İblis”i “məfkurəvi cəhətdən doğru və sağlam” olmadığını iddia edərək kəskin

tənqidi fikirlər bildirmişdir. Həmin ildə bir çox qəzet və jurnallarda əsərin yalnız ideyası deyil, bədii keyfiyyəti də tənqiddə məruz qalır və nəticədə əsər 1926-cı ildən sonra bir daha səhnədə oynanılmır.

Ümumiyyətlə, həmin illər çap edilən dövrü mətbuatla tanışlıq zamanı H.Cavid yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında “heç bir əsası olmayan, qeyri-elmi məqalələrə daha çox rast gəlirik” (45, 116) və bu məqalələr də ədibin əsərləri zamanın tələbləri baxımından “saf-çürük” edilib. (43, 216). Təəssüf ki, ədəbi tənqiddə “vulqar sosiologizm prinsipləri getdikcə öz təzyiqini artıraraq” (43, 217) H.Cavid kimi dahi bir sənətkarın yaradıcılıq üslubu və imkanlarını nəzərə almayaraq, ona birtərəfli münasibət bəsləmiş, qarşısında həddən artıq böyük tələblər qoymuşlar. Bu zaman H.Cavid haqqında ittifaq miqyaslı mətbu orqanlarında da yanlış mülahizələr, qərəzli fikirlər yer alıb. 1930-cu ildə Moskvada çap edilən “Literaturnaya ensiklopediya” həm H.Cavid, həm də M.Hadi haqqında çox qərəzli bir məqalə nəşr edib. Məqalə müəllifi dövrünün tanınmış tənqidçisi, görkəmli ədəbiyyatşünas alimi Əli Nazimdir. Tənqidçi hər iki ədibi Azərbaycan ədəbiyyatında “burjua ideologiyasının tərənnümçüsü kimi” təqdim edir.

M.C.Cəfərov isə H.Cavidin əsərlərinin səhnə taleyini belə şərh edirdi: “Cavid əsərlərinin ilk tamaşaları 1920-23-cü illərdə olmuşdur. 1924-26-cı illərdə onlar təkrar və yeni quruluşlarda göstərilmiş və yalnız 1926-cı ildə yeni əsəri “Topal Teymur” oynanmışdır ki, həmin əsər də sovet ictimaiyyəti tərəfindən çox kəskin tənqid edilərək repertuardan çıxarılmışdır” (51, 176).

1926-cı ildən sonra ədibin teatrın repertuarında yalnız “Şeyx Sənan”ı qalır. Çox saylı tənqidlərə məruz qalan əsərin səhnə həyatı xeyli cətinləşir, xüsusən də 1929-30-cu illərdə. Məsələn, 18 oktyabr 1929-cu il “Kommunist”, 12 yanvar 1930-cu il “Bakinski raboçi”, 12 iyun 1922-ci il “Zəhmət” qəzetlərində, “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1926-cı il 12-ci və 1927-ci il 1, 2, 3, 4, 5-ci saylarında məqalələr çap edilib. “Maarif və mədəniyyət” jurnalında nəşr edilən “Şeyx Sənan” haqqında mülahizələrim” sərlövhəli məqalə ədəbiyyatşünas alim H.Zeynallıya məxsusdur. Tənqidçilər bu məqaləni “həcmnin genişliyi və məzmun dərinliyi etibarilə əvvəlkilərdən tamamilə fərqli bir məqalə” (45, 155) adlandırırıldı. Məqalə müəllifi “Şeyx Sənan”ı “ruhaniliyi, fanatizmi, din və təriqətləri inkar və rədd edən bir əsər hesab edirdi”. “Şeyx Sənan”da H.Cavid eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəvi mənzum dramasını yaratdı və Cavidə qədər “Azərbaycanda mənzum dram yazan olmamışdı” (43, 158).

H.Zeynallı “Azərbaycan dramaturgiyasında bir mərhələ olan “Peyğəmbər” dramı haqqında “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” adlı irihəcmli tədqiqatında da nisbətən obyektiv

fikirilər söyləyib. Əksər cavidşünasların fikrincə 1923-cü ildə yazılan bu məqalə “həm həcminə, həm də Cavid yaradıcılığını zamanında obyektiv dəyərləndirməsinə görə özünə qədər və sonra yazılan ən yaxşı məqalələrdən biri hesab olunmalıdır” (68, 327). H.Cavid “xəyalpərvər” adlandırılan tənqidçi yazırdı: “Cavid özü xəyalpərvər olduğu üçün Peyğəmbəri də bir parça romantik və xəyalpərvər görmək istəyir” (51, 43). H.Zeynallı sonda ədibi “Peyğəmbər”i ilham ilə yazmamaqda günahlandırır: “Bir Sənan, bir İblis ilham nəticəsində yazılmışsa bir Peyğəmbər tamamilə ilham ilə yazılmamış. Peyğəmbərin ilhamı çox olan yerləri var. Lakin əsərin bütünlüyündə ilham qayət azdır...“Peyğəmbər”i bizim gözümdə kiçildən Cavidin ilhamsız və çarpaşlıq yazmasıdır” (51,50-51).

Müəllif məqalə boyu H.Cavid bəzən haqsız tənqid etsə də sonda əsərin dil-üslubunu yüksək qiymətləndirərək “ən müstəsna, ən zərif və narın bir dil” adlandırır. Ümumiyyətlə əksər cavidşünasların fikrincə: “Cavidin dram əsərləri üslub cəhətdən bitkin və səlisdir” (43, 192).

1920-30-cı illərdə fəaliyyətdə olan dövrü mətbuatla tanışlıq bir daha sübut edir ki, ədəbi tənqidin “cığırdaş” adlandırdığı bəzi yazarların yaradıcılığında “yeni yaradıcılıq metoduna dönüş” məhz 1925-26-cı illərdən sonra yaranıb. Bu illərdə H.Cavid yaradıcılığına xüsusən də dramaturgiyasına daha çox tənqidi münasibətlə yanaşan H.Zeynallı və M.Quliyev idi.

H.Zeynallının həmin illərdə dövrü mətbuatda çap etdirdiyi “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” və “Şeyx Sənan” haqqında mülahizələrim”, “Şeyda” xüsusunda qısa bir mülahizə”, “Maral” xüsusunda qısa mülahizə” adlı elmi məqalələri, “sanballı tədqiqat xarakteri daşıyan elmi əsərlər”i də var (40.15, 6). Bu məqalələr “Ədəbi parçalar” və “Maarif və mədəniyyət” jurnallarında silsilə şəkildə çap edilib. Tənqidçi “Şeyda” xüsusunda qısa bir mülahizə” adlı məqaləsində əsəri “inqilabi ruhlu bir əsər” (39, 103) Şeydanı isə “inqilabçı sosialist və hətta marksistcəsinə düşünən” (39, 103) gənc kimi təqdim edir. “Maral” xüsusunda qısa mülahizə” sərlövhəli məqaləsində əsərin məzmununu geniş şəkildə təhlil edən tənqidçi sonda fikirini belə yekunlaşdırır: “Maral”ı incədən-incəyə araşdırdıqda gələcək əsərlərinə bir çox təməl təşkil edəcək daşlarını görmək mümkün olur” (39, 110).

Fe.d. ədəbiyyatşünas alim Timurçin Əfəndiyevin fikrincə, ədəbi-tənqidi məqalələrinin əksəriyyətini H.Cavidin yaradıcılığına həsr edən H.Zeynallı “Azərbaycan tənqidində cavidşünaslığın əsasını qoyub” (65, 16).

1926-28-ci illər dövrü mətbuatını nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, “Kommunist”, “Yeni yol”, “Yeni fikir”, “Gənc işçi”, “Maarif və mədəniyyət”,

“Ədəbiyyat” kimi qəzet və jurnallar bəzən bir sayında bir neçə məqaləni ədibin yaradıcılığına həsr ediblər. Məqalələrinin əksəriyyətində H.Cavid yaradıcılığının tənqidinə kifayət qədər geniş yer ayıran tənqidçilər, o cümlədən ilk Maarif komissarı, ədəbiyyat tarixçisi və sənət nəzəriyyəçisi kimi tanınan M.Quliyev nəticədə yenə də Cavidin bir söz əhli kimi dahiliyini və ədəbiyyatımızın, dramaturgiyamızın, ictimai fikir tariximizin inkişafındakı xidmətlərini etiraf etməyə məcbur olaraq onun ədəbi dilini “... Azərbaycanlı şair və ədiblərimizin içində ən müstəsna, ən zərif və narın bir dil” (167) adlandırır.

Dövrün ədəbi tənqidçisi olan M.Quliyev “Maarif və mədəniyyət” jurnalında “Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında” sərlövəli bir məqalə çap etdirərək, H.Cavidə “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı” (167, 11) adlandıraraq daha kəskin şəkildə tənqid edib.

Ədəbiyyat və incəsənət haqqında öz fikir və mülahizələrini söyləyən tənqidçi məqaləsində əsasən H.Cavidin qəhrəmanlarını “meşşan məfkurəli” adlandıraraq yazırdı: “Hal-hazırda bir çox əsərlər dəxi var ki, müəllifləri hazırkı həyatı təsvir və hazırkı məsələləri həll etmək üçün tarixi hadisələrdən istifadə etmişlər. Hüseyn Cavidin əsərlərində isə ayrı-ayrı tiplər və anlar təsvirində ən məhdud meşşan məfkurəsindən başqa nə bir fikir var, nə ideya, nə də müasir məsələlərin həlli” (167, 12). (Bu məqalə haqqında 1927-ci ildə “Maarif işçisi” jurnalının 4-cü sayında dövrünün tanınmış publisisti Xəlil İbrahim geniş məlumat verərək H.Cavid yaradıcılığının A.Puşkin yaradıcılığı ilə bir yaxınlığı olduğunu qeyd edir).

İctimaiyyətin böyük bir hissəsinin M.Quliyevin bu məqaləsini alqışladığı zamanda mətbuatda Böyükağa Talıblının əks-səda doğuran bir məqaləsi çap olunub. (Böyükağa Talıblının dövrünün tanınmış publisisti, şairi olub. O, dövrün əksəriyyəti xüsusən də “Azərbaycan fəqərəsi”, “Hürriyyət” qəzetləri ilə sıx əməkdaşlıq edib, 1921-ci ildə bir ay “Kommunist” qəzetinin redaktoru olub və ölkədə o illər yüksək vəzifələrdə çalışıb).

B.Talıblının “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1926-cı il tarixli, 11-12-ci saylarında işıq üzünə çıxarılan bu məqaləsi böyük qalma-qala səbəb olub. “Oxucuların diqqətini cəlb edən bir məqalə varsa, o da yoldaş M.Quliyevin “Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında” yazdığı məqalədir” deyən B.Talıblı H.Cavidin “Topal Teymur” pyesinin haqsız tənqid edilməsinə qarşı çıxırdı. Doğrusu, H.Cavidə qarşı hakim partiyanın qərəzli münasibəti olan bir zamanda belə məzmununda məqalə ilə çıxış etmək böyük bir cəsarət tələb edirdi. O da ola ki, məqalənin müəllifi Maarif naziri olsun.

Bu zaman H.Cavidin qələm dostu olan Əziz Şərif də “Zarya Vostoka” qəzetinin 16 noyabr 1923-cü il tarixi sayında çap edilən “Türk ədəbiyyatında köhnəlik və yenilik” adlı məqaləsində “Cavidi hələ də inqilabımızın mənasını dərk edər” bilməməkdə təqsirləndirirdi: “...Hüseyn Cavid ictimai inqilab dövründə yaşadığı halda bizim inqilabımızın mənasını hələ də dərk edər bilməmişdir. O, özünü əhatə edən inqilabi mühitdən tamamilə ayırır, fantaziya aləmində yaşamaqdadır”.

Tənqidçi M.Quliyevin “Hücum” jurnalının 1931-ci il tarixli, 1-2 sayında işıq üzü görən növbəti yazısında H.Cavidi “məfkürəsizliyə meyli edən ikinci qrup ziyalı” adlandıraraq: “H.Cavid yeni cəmiyyətin, yeni Azərbaycanın mədəniyyətinin əleyhinədir” deməklə çox kəskin fikir söyləyirdi.

“Topal Teymur” pyesini şiddətli tənqid atəşinə tutan tənqidçi sonda ısrarla: “Ədəbi-mədəni ictimaiyyətin tələbi ilə pyes tamaşaya qoyulsa da, bundan belə onun səhnədə görünməsi məqsədə müvafiq deyil” deməklə sanki ədəbi ictimaiyyəti də onun bu fikrini dəstəkləməyə çağırırdı.

M.Quliyevə haqq qazandıran dövrün tanınmış bolşevik yazarı Əliheydər Qarayev “Kommunist” qəzetində (15 fevral 1929) ısrarla yazırdı ki: “...Hüseyn Cavid böyük bir ədib olduğundan biz onu tənqid etməli, nöqsanlarını göstərməliyiz ki, qəti surətdə bizə yaxınlaşsın, öz əlilə bütün körpüləri yandırsın, məfkurəcə bizim tərəfə keçsin...”.

Amma bir faktı da qeyd etmək ki, M.Quliyev H.Cavid sənətindəki yeniliyi, bədii cəsarəti də görürdü və yüksək qiymətləndirirdi. “Romantik Hüseyn Caviddə pantürkist ideya yoxdur” (168, 31). “Hüseyn Cavid çox nəhəng sənətkar və söz ustasıdır. Onun “İblis” faciəsi şəriyyətinin gözəlliyinə, musiqiliyinə görə Puşkinin poeziyasını xatırladır” (168s.33).

M.Quliyev qəzetlərdə, jurnallarda “Topal Teymur”u tənqid etsə də “qapalı otaqlarda türk diplomatları və professorları ilə danışdıqlarının arasında yerdən göyəcən ziddiyyət var: “Ruslar bizə ən böyük zərbəni dil məsələsində endirəcəklər. Rus dilinin və rusların əsarəti altına düşəcəyik”. Bu sözləri M.Quliyev türk alimi İsmayıl Hikmətə demişdi” (145).

Qəribədir belə bir sual yaranır. Bəs onda “marksist filosof və tənqidçi M. Quliyev romantik H.Caviddən nə istəyirdi? H.Cavidi “bədbinlikdən yaxasını qurtarmağa, müasir həyatın böyük yaradıcılıq işləri ilə baş qatmağa çağırırdı”.

H.Cavid isə bu baxımdan Rusiya inqilabı hərbi şurasının sədri Z.Trotskinin “Sənət öz yollarını özü yaratmalıdır. Marksizm metodları sənətin metodları deyil” fikirlərini “Ədəbi parçalar” da (1929, N-1) yazdığı məqaləsində dəstəkləyirdi. Proletar ədəbiyyatının, mətbuatının və mədəniyyətinin

yaradılmasına qərar verildiyi bir vaxtda bu bağlışlanılmaz bir səhv kimi hakim partiya tərəfindən qiymətləndirilirdi.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında, mətbuatında “trotskiçiliyə” qarşı mübarizə başlayır və bu mübarizədə mətbuat aparıcı qüvvəyə çevrilir. (Lakin dövrü mətbuat və arxiv sənədləri ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, bu mübarizə 1925-30-cu illərdə 1935-37-ci illərlə müqayisədə o qədər də sərt olmayıb. Tənqidlər, ədəbi mühakimələr və s. şəklində aparılmaqla kifayətlənib).

Belə olduqda yazarların müxtəlif cəbhələrə bölünməsi prosesi başlayıb ki, bu da onlar arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsinə, ideoloji mübarizənin kəskinləşməsinə səbəb olub. Bu zaman bəzi yazıçıların sosializm quruculuğu prosesindən kənar qalması “onların yaradıcılıq metodologiyasının fərqlənməsini şərtləndirirdi ki, bu hakim ideologiyanın ədəbi siyasətinə uyğun gəlmirdi” (67, 112). Bu siyasətlə ayaqlaşa bilmədiyinə görə “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1924-cü il tarixli, 4-cü sayında H.Cavid də “məhdud görüşlü bir insan” adlandırılırdı.

H.Zeynallı da “Oktyabr və ədəbiyyatımız” adlı məqaləsində “...Şairlərimiz mövzu üçün gah dağlara çıxmaq istəyir, gah burada oturub İstanbuldan, Ərəbistandan yazır” (141, 14) deyər ədibi Şura hökumətinin Azərbaycandakı “yeni naliyyətlərini” görməməkdə günahlandırır.

“Gənc işçi” qəzetinin 23 iyul 1933-cü il tarixli sayında M.Quliyev ədibin “Topal Teymur” əsəri haqqında verilən resenziyasın da “Əsər sənətcə topaldır” deməklə fikirlərini daha kəskin bildirib. Bu məqalədən təxminən bir ay sonra “Kommunist” qəzeti 15 avqust 1933-cü il tarixli sayında “İşçi müxbir” imzası ilə “Maarif Komissarlığı nə deyir?” başlıqlı məqalədə də “Topal Teymur” tamaşasını tənqid edərək “onu zərərli sayır”. Yazının sonunda qəzet “İdarədən” başlıqlı qeyddə “redaksiyanın M.Quliyevin fikirləri ilə şərik olduğunu” bildirir.

Ədibin şəxsiyyətini və yaradıcılığını təhqir edən yazılar bu dövrün mətbuatında artıq adi hala çevrilmişdi. Məsələn, 23 iyul 1933-cü il tarixli sayında “Gənc işçi” qəzetində “İ.İ.” imzası ilə çap olunan məqalədə H.Cavid yaradıcılığı “universal bir mağaza” və bu “mağazada” “Teymurləngin skeletindən tutmuş”, “gürcü kintolarına” kimi hər cür məxluq olduğu iddia edilir

1930-cu illərdə H.Cavidin səhnəmizdə göstərilən son əsəri “Səyavuş” olub. Tədqiqatçılar bu əsəri yalnız H.Cavidin deyil “ümumiyyətlə, teatrın inkişafında çox qiymətli hadisə” (51, 186) adlandırırdılar. Bu hadisələrin canlı şahidi olan Şəmsi Bədəlbəyli “Cavid sənətinin təəssüratı unudulmazdır” adlı məqaləsində yazırdı: “Səyavuş”un ilk tamaşası böyük teatr bayramı idi. Yaxşı yadımdadır, mindən artıq tamaşaçı kütləsi dram teatrının ətrafında

toplaşmışdı. Biletlərin hamısı satılmışdı, lakin tamaşaçılar teatrın ətrafından dağılışmışdı. İnzibatçı müdir Həbib Axundov milis dəstələri çağırmalı oldu, çünki teatrın qapıları bu duruşa davam gətirmirdi” (51, 374).

Bir müddət teartın diqqətindən kənar qalan “Peyğəmbər” əsəri tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. F.e.d. Baloğlan Şəfizadə “Peyğəmbər” pyesi haqqında qeydlər” adlı məqaləsində əsəri “ədəbiyyat tariximizdə Cavidin ən çox mübahisə doğuran əsəri” (51, 202) kimi təqdim edir. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayevin fikrincə ədibin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərinin tənqiddə məruz qalmasının səbəbi: “Poeziyamızda və fəlsəfəmizdə çoxdan ideya-bədii iflasa uğramış Məhəmməd və Teymurləng kimi surətlər Cavidin qələmi ilə ideallaşdı. Bu isə 20-ci illər ədəbi-ictimai fikrimizdə, həmçinin Cavidin öz yaradıcılığında obyektiv olaraq geriləmə kimi təsir bağışlayırdı” (43, 68-69).

Y.Qarayev “Hüseyn Cavid” adlı iri həcimli bu məqaləsində mövzuya sovet ideologiyası və metodologiyasına uyğun yanaşsa da, cavidşünas G.Babaxanlı demiş: “...burada Cavid sənətinin getdikcə daha böyük bir məhəbbətlə elmi təhlilə cəlb edildiyini də görməmək olmaz” (43, 6).

Yuxarıda da qeyd etdik ki, “azançılıq, vulqar sosiologiya və şəxsiyyətə pərəstişin höküm sürdüüyü illərdə Cavid ancaq tənqid hədəfi olmuşdur” (51, 11). Bu tənqidi məqalələr arasında dram əsərlərinə aid olanları üstünlük təşkil edir. Təbii bunların arasında ədalətli, obyektiv elmi tənqidi məqalələr çox azdır.

C.Cabbarlının “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalının 1934-cü il tarixli, 8-ci sayında çap edilən “Böyük vəzifələr uğrunda” sərəlvhəli məqaləsində H.Cavidin ciddi tənqid edərək onun yaradıcılıq metodunun düzgün olmamasından şikayətlənirdi: “Biz Cavidə göstərməliyik ki, onun yaradıcılıq metodu düzgün deyil. Cavidin 2-3 il bundan əvvəl yazdığı “Peyğəmbər”ində 1400 il bundan əvvəl Məhəmmədin kobut-qaba dillə dediyi sözlər, cümlələr artıq göz qabağındadır. O sözlər, cümlələr indiki əsrə yabançıdır, özgədir. Lakin Cavid onları modernizə edilmiş bir şəkildə yenə də vermək istəyir. O səhv edir”.

Əslində, 20-30-cu illər dramaturgiyasında təkə H.Cavidin, C.Cabbarlının dram əsərləri deyil, bütövlükdə dramaturgiya yeni metodoloji prinsiplər ilə inkişaf etməyə təhrif edilirdi. “30-cu illər dramaturgiyası forma, məzmun, mövzu və problematika baxımından müxtəlif olduğu kimi, sənət meyarları etibarilə də fərqli səciyyə daşıyırdı” (67, 162). Amma tədqiqat əsərlərindən belə aydın olur ki, bu illərdə C.Cabbarlının pyesləri o zaman daha çox yer tuturdu, H.Cavidin isə dramları, faciələri “30-cu illərin başlanğıcından

səhnədən demək olar ki, çıxardılmışdı. Nəzəriyyə aləmindəki hərc-mərclik, saxta sosioloji tənqid ...Cavidin əsərlərinin səhnədən sıxışdırılıb çıxardılmasında az iş görmürdü” (51, 359).

Tədqiqatçı alim Rəfiq Zəka Hacıyev “XX əsr Azərbaycan romantizminin estetik prinsipləri” adlı namizədlik dissertasiyasında haqlı olaraq qeyd edirdi ki: “Bu dövr ziddiyyətli dövr idi. Məhz buna görə də deyə bilərik ki, romantiklərin məfkurəvi-bədii inkişafındakı ziddiyyətlər yaşadıkları dövrün real ictimai münasibətlərində olan ziddiyyətlərdən doğurdu” (143, 3).

Cavidşünas alim M.Cəfər də H.Cavidin özünəməxsus dil, üslub xüsusiyyətləri olduğunu bəyan edirdi: “H.Cavid həm Azərbaycan əruzunu, həm də heca vəznində Azərbaycan dilində yüksək dram əsərlərinin yaradılmasının mümkün olduğunu sübut etdi. Azərbaycan dramının heca vəzninə canlı danışq dilində yazılmış ən mükəmməl nümunələri Caviddən sonra yaradılmışsa da, bu əsərin yaradılması, əsaslandırılması və inkişafında Cavidin xidmətləri çox böyük olmuşdu” (179, 170).

Məhz 1920-30-cu illərdə H.Cavid yaradıcılığına müraciət edən ədəbi tənqidçilər öz kəskin çıxışları ilə (həm mənfi, həm müsbət) ədibi proletar yazarına çevirmək arzusunda idilər. Tədqiqat əsərlərindən və arxiv sənədlərindən belə bəlli olur ki, bu dönüşün yaradılmasında məhz MK-nın 23 aprel tarixli qərarı, xüsusən də yazıçıların I qurultayı mühüm rol oynayıb. Odur ki, bəzi bolşevik tənqidçiləri H.Cavidin də yaradıcılığında romantizmdən realizmə keçid əsəri kimi səciyyələndirilən “Azər” dastanını “ümumi dönüşün məhsulu” adlandıraraq: “Cavidin də Süleyman Rüstəm kimi robotlaşmış proletar şairi olması haqqında illüziyalar yaratmışdılar” (40.15, 8-9).

İllər sonra tədqiqatçı alim Yaşar Qarayev bu “dönüşün ideya-məzmununu “böhrədən tərəqqiyə” yox, bəlkə də “dünəndən və tarixdən müasirliyə” (174, 16) devizi kimi qiymətləndirirdi.

Ədibin yaradıcılığı haqqında fikir söyləyənlərin yazılarından belə aydın olur ki, o zaman H.Cavidin əsərlərinə tənqidi yanaşmaq, tənqidi fikir söyləmək tendensiyası yaranmışdır. Məqalə müəlliflərinin belə bir xoşagəlməz tendensiyaya uyğun tənqidi fikir söyləməklə yanaşı, onun görkəmli sənətkar olduğunu da etiraf etmələri bir daha sübut edir ki, tənqidi tərəfi dövrün, konkret olaraq kommunist ideologiyasının təsiri, müsbət münasibət isə şairin yüksək sənətkarlığının etirafı idi.

Bəzi tədqiqatçılarımızın fikrincə, “keçən əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan sovet ədəbi tənqidi H.Cavidin ədəbiyyata, siyasətə və təbliğata baxışını düzgün dərk etməkdən və dəyərləndirməkdən uzaq idi” (133, 86). Uzaq

olduqlarına görə də dövrün ədəbi tənqidçiləri 1926-cı ildən başlayaraq H.Cavid yaradıcılığında dönüşün yaranması ilə bağlı yalnız və yalnız xeyallarındakı arzularını əks etdirərək bunu RK (b) P MK-nin 18 iyun 1925-ci tarixli qətnaməsi ilə əlaqələndirirdilər. Hətta ədibin qızı Turan Cavidin “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin 17 sentyabr 1982-ci il tarixli sayında çap olunan məqaləsində də “Sovet hakimiyyəti illərində o daha məhsuldar işləmişdi. Son əsərlərində sovet varlığının tərənnümünə böyük maraq göstərirdi” kimi fikir söyləmişdi.

Lakin ədibin yaradıcılığı ilə tanış olarkən bunun tam əksi ilə rastlaşırıq. Yaradıcılığının ilk illərində olduğu kimi, bu dövrdə də müəllif əsərlərində zülmə, xəyanətə, haqsızlığa qarşı kəskin etiraz edərək, özünəməxsus yaradıcılıq kredosunun ziddinə getməyərək, tarixə müraciət etmiş, böyük etirazlar, kəskin konfliktlər və yüksək sənətkarlıqla zəngin olan əsərlər yaratmışdı.

Təəssüflər ki, H.Cavid yaradıcılığına yanlış ideoloji münasibət 1930-40-cı illərdə olduğu kimi, 1950-60-cı illərdə və bəzən də 80-cı illərin əvvəllərində də davam etmiş. Məsələn ədəbiyyatşünas alim T.Əfəndiyev “Hüseyn Cavid ədəbi tənqiddə” sərlovhəli məqaləsində 1920-30-cu illərdə H.Cavid yaradıcılığını kəskin və haqsız tənqid edən M.Hüseynə haqq qazandırır: “Cavid yaradıcılığı ilə daha sıx surətdə məşğul olan yazıçı Mehdi Hüseyni xüsusi qeyd etmək lazımdır. M.Hüseyn istər irmi-otuzuncu illərdə, istərsə də əllinci illərin axırlarında və altmışıncı illərin əvvəllərində Cavid yaradıcılığına mütəmadi müraciət etmiş və bir sıra maraqlı məqalələr yazmışdır” (45, 124). Amma burada bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, tənqidçi M.Hüseynin H.Cavid yaradıcılığına və şəxsiyyətinə münasibəti yalnız H.Cavid ədəbi irsi vətəndaşlıq hüququ əldə etdikdən sonra dəyişilir. Əvvəllər isə birmənalı olaraq H.Cavid “burjua yazarı”, “çürük ünsür”, “türkçü”, “əsərləri həyatdan uzaq olan yazar” adlandıraraq kəskin tənqid bəzən isə təhqir edib. Lakin “1958-ci ildə yazdığı məqalələrində H.Cavid haqqında irəli sürdüyü əvvəlki yanlış müddəaları çıxarıb atmışdır” (45, 157). Və yaxud “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cavid yaradıcılığının məhsuldar dövrü başlandı” kimi səhv bir fikri mətbuatda yer alıb. Sözsüz ki, bu qənaətlər hələ də sovet dünyagörüşünün məhsulu olaraq siyasi mövqeyi əks etdirirdi.

Həmin siyasi mövqe 1920-30-cu illərdə daha kəskin şəkildə aparılırdı. Odur ki, ədəbi tənqid nəyin bahasına olursa-olsun H.Cavid kimi böyük bir mütəfəkkiri “proletar yazarına çevirmək” üçün onu yeni meyarlarla yazmağa, sosializm quruculuğunun təbliğatçısına çevirməyə çalışmış və bu yolda ona kömək olmaq istədiklərini də gizlətməmişlər.

1920-30-cu illər tənqidinin, tarixi-ictimai fikrinin əsas simalarından olan ədəbi tənqidçi Mustafa Quliyev H.Cavid 1926-cı ilə qədər proletar inqilabın ideyalarını çətinliklə mənimsəyən yazıçı hesab edərək onun proletar inqilabının cəbhəsinə keçməsinə kömək etmək istədiyini deyirdi: “Biz Cavid kimi şairlərdən inqilab tərəfinə keçməyi tələb edirik” (167, 18).

Elə bu məqsədlə də 1920-ci ilin sonlarından, 1926-cı ilin sonlarına kimi H.Cavid yaradıcılığına daha çox yer ayıran da bolşeviklərin əsas mətbuat orqanı olan “Kommunist”, “Zəhmət”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “Yeni fikir”, “Yeni yol” qəzetləri oldu. Hətta “Azərbaycan fəqərəsi” 20 noyabr 1921-ci il tarixli sayında H.Cavid yaradıcılığına çox yüksək qiymət verərək yazırdı: “Cavid tənqid etmək üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimizcə, bizdə yox kimidir”. Qəzet həmin ilin dekabr saylarında H.Cavidin “Afət” dramını hissə-hissə öz səhifələrində çap etməklə yanaşı, onun haqqında məqalələrə də geniş yer verib.

Bu zaman dövrün görkəmli publisisti Xəlil İbrahim 6 iyun 1922-ci il tarixli “Kommunist” qəzetin də “Ədəbiyyat şəcərələri” adlı irihəcmli məqaləsində Cavid “dəyərli şair” adlandırır: “İşçilər ədəbiyyatını zinətləndirən əsərlərdən birisi dəyərli şairimiz Hüseyn Cavidin “İblis” hailəsidir. “Şeyx Sənan” və “İblis” səhnəmizin birər zinətidir”-söyləyən müəllif sonralar sanki öz fikirlərini təkzib edərək ədibə qarşı amansız tənqiddə keçir.

“Kommunist”dən fərqli olaraq, “Zəhmət”in əvvəlinci saylarında, əsasən H. Cavidin əsərlərinin səhnə həyatı haqqında geniş məlumat verilib. “Sənət və ədəbiyyat” adlı C.Cabbarlıya məxsus olan bu məqalədə müəllif H.Cavidin “yazdığı əsərlərində get-gedə həyatdan uzaq olmağa başlaması”ndan şikayətlənir. Burada bir faktı da qeyd edək ki, o illər H.Cavid tənqid edənlər arasında həm ədəbi biliyi, həm də istedadı baxımından C.Cabbarlıya və Ə.Şərifə o qədər də irad tutmaq düz olmazdı. Amma ədəbiyyatın, ədəbi tənqidin, ədəbi mühitin nə olduğunu heç anlamayan, sadəcə hakim partiyaya xoş gəlmək üçün onun metodoloji və ideoloji prinsiplərinin kororanə təbliğatçısına çevrilən M.Quliyev, H.Zeynallı, M.Hüseyn, M.Cəfər, Ə.Cəfər, C.Xəndan, Ə.Vəliyev, M.Arif, M.Rəfil, Ə.Sultanlı kimi “ədəbi tənqidçilər”imizin fəaliyyəti isə yalnız və yalnız təəssüf doğurur. Çünki yalnız XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yetirdiyi nəhəng, ictimai və ədəbi bir şəxsiyyət olan H.Cavid qınaq, tənqid atəşinə tutanlar arasında yuxarıda adlarını çəkdiklərimizin nə ədəbi aləmdəki savadı, nə pedaqoji sahədəki təcrübəsi və bacarığı buna yol vermirdi.

1920-30-cu illərin ədəbi tənqidi romantizmin nəzəri məsələlərinə vulqar-sosioloji nöqteyi-nəzərdən yanaşırdı. “Tənqid romantizmdən qeyri-mümkün

olanı tələb edir və o, düşmən siniflərin ideologiyası kimi izah edilirdi” (20, 122).

Bu illərdə ədəbiyyatda, sənətdə ideoloji təmayüllər, qalmaqallar daha şiddətli bir hal almışdır. Odur ki, “ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin qiymət verməsində “prokuror ədası” (68, 242) xüsusən H.Cavidə qarşı daha amansız idi.

Artıq 1930-cu ildən sonra ədəbiyyat, mətbuat hakim partiyanın əlində “ideya, fikir mübarizəsi yolunda kəskin silaha çevrilmişdir”. Buna baxmayaraq H.Cavid yenə də yaradıcılığının əvvəlki mərhələsində olduğu kimi, bu dövrdə də “mövzusunun asılı olmayaraq, yazdığı əsərlərdə ictimai motivlər, kəskin ehtiras və konfliktlər, haqsızlığa, zülmə, xəyanətə qarşı cəsarətli fikirlərə qüvvət” verirdi. Lakin H.Cavid bu illərdə ədəbi mühitdə qərəzli, haqsız tənqiddə məruz qalsa da xalq arasında xüsusən də gənclər tərəfindən sevilirdi. Bu haqda ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Paşayev 1970-ci ildə “Ulduz” jurnalında çap etdirdiyi “Bakı görüşləri” adlı məqaləsində yazırdı: “...1920-30-cu illərdə Hüseyn Cavid cavanlar arasında çox məşhur, çox sevilən sənətkarlardan idi. Seminariya təhsili müddətində biz onun əsərlərini tez-tez səhnədə görür, mətbuatda oxuyur, müəllimlərin alovlu mühazirələrində eşidir, hətta seminariyanın tələbə məclislərində, müzakirə, mübahisələrində maraqla izləyirdik” (44, 219).

H.Cavid 1920-30-cu illərdə həm də daha çox ona görə tənqid edilirdi ki, əsərlərinin bəzilərində islami dəyərlər aşlanırdı. Müəllif “Peyğəmbər” əsərində Məhəmmədin Şərq xalqlarının tarixində oynadığı mütərəqqi rolu göstərməklə İslam dininin öz dövründə böyük bir mədəni tərəqqi mərhələsi olduğuna işarə Tanrım”-söyləyir. Allahın ucalığını və qüdrətini, onun haqq olduğuna inanmağın savabını insanlara çatdırır. Deməli, burada fanatika yox, islami dəyərlər, maarifə, mərifətə dəvət vardır. Müəllif o zaman “Peyğəmbər”i yazmaqla mənsub olduğu Şərq və Orta Asiya xalqlarının qanlı və şərəfli tarixinə üz tutması ədibin yüksək milli və bəşəri duyğularının baş qaldırmasından irəli gəlirdi. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, H.Cavid öz Şərqinin, xüsusən türk dünyasının müasir taleyini düşünürdü. O, millət, mədəniyyət anlayışını yalnız şura hökumətinin “siyasi hüdudunda qavramırdı”.

Ə.Sultanlının fikrincə H.Cavid “Peyğəmbər”i yazmamalı idi. “Ədibin bu dramı ictimai motivlərlə dolu olsa da, dramaturqun hələ də yanlış görüşlərdən ayrılmadığını göstərirdi. H.Cavid bu əsəri yazmamalı idi. Cəmiyyətimizdə bütün cəbhə boyu çürük islami əqidəyə qarşı amansız mübarizə gətirdiyi bir dövrdə islamiyyətin başçısı Məhəmməd peyğəmbəri dram qəhrəmanı edib diriltmək, müəllifin ideya ziddiyyətlərindən irəli gəlirdi” (51, 113).

Ədəbiyyatşünas alim məqaləsinin sonunda fikrini daha kəskin bildirdi: “Peyğəmbər” əsərinin müvəffəqiyyətsizliyindən H.Cavid nəticə çıxarmır, bu əsərin arxasınca “Topal Teymur”u yazır” (51,119).

Ədibin yaxın dostu A.Şaiq “Cavidin “İblis”nam hailəsi haqqında duyğularım” adlı məqaləsin də fikirlərini yeni qurluşun abu-havasına uyğun bildirsə də sonda əsəri “...daha həyati, daha canlı və sənətkarənə yazılmış” bir əsər kimi qiymətləndirirdi. (51, 62). Ədəbiyyatşünas alim A.Zamanov isə “İblis”i “bütün Şərq aləmində yeganə romantik-fəlsəfi faciə” və “Cavidin insan qırğınına qarşı yüksələn gur səsi” (48, 45) adlandırır. Aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq “İblis”ə bu gün baxarkən “hər şeydən əvvəl bir həqiqətin şahidi olursan ki, “İblis” qələmə alındığı zəmanədə kəsb etdiyi həyatiliyi, müasirliyi, fəlsəfi-psixoloji mahiyyəti, ümumbəşəri əhəmiyyəti” (48, 45) bu gün də qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu H.Cavid sənətinin böyük qələbəsidir. Ədəbiyyatşünas alim 1963-cü ildə yazdığı “Böyük sənətkar” adlı irihəcimli məqaləsində H.Cavid yaradıcılığına, şəxsiyyətinə əksər tədqiqatçılara nisbətən obyektiv yanaşsa da sonda qeyd edir ki: “Hüseyn Cavid yaradıcılığını qiymətləndirərkən, marksizm-leninizm ədəbiyyatşünaslığının prinsiplərini biz heç vaxt unutmamalıyıq” (43, 93).

“Cavid sovet hakimiyyətinin ilk illərində “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” kimi qüsurlu əsərlər də yazmışdır” (43, 171) deyər irad tutanlar 1960-70-ci illərdə də bu yanlış fikirdə idilər.

1920-30-cu illərdə H.Cavid yaradıcılığı haqqında dövrün tanınmış ədəbi tənqidçisi Seyid Hüseyn (Kazımoğlu) da sil-silə məqalələrlə çıxış edib. “Ədəbi mübahisələr” rublikası altında (C.Cabbarlı da “Ədəbi mübahisələr” sərlövhəsi altında eyni mövzuda sil-silə məqalələrlə çıxış edib) “Kommunist” və “Zəhmət” qəzetlərində çap edilən bu məqalələrdə tənqidçi əsasən M.Hüseyn, H.Zeynallı və C.Cabbarlının H.Cavid yaradıcılığı haqqında “edilən tənqidlərin əsassız olduğu”nu (39, 68) söyləyərək sağlam fikir bildirmişdir. Bu haqda II fəslin “Hüseyn Cavid yaradıcılığı və Sovet mətbuatının nəzəri-metodoloji prinsipləri” adlı yarım başlıqda geniş məlumat verilib.

Ədəbiyyat tariximizdə cavidşünaslığın üç mühüm mərhələyə bölünməsi məlumdur:

- 1) H.Cavid yaradıcılığı 20-30-cu illər ədəbi tənqidində, xüsusilə 1930-1937-ci illərin repressiyaları kontekstində;
- 2) H.Cavid yaradıcılığına yeni münasibət (1955-ci ildən sonrakı dövr-1970-ci illərə qədər);
- 3) Cavidşünaslığın yüksəliş dövrü (1970-80-ci illərdən sonra).

Birinci 1930-37-ci illəri əhatə edən dövrə ədibin əsasən dram əsərləri ilə bağlı olan yazılar, çıxışlar daxildir və bu dövrdə H.Cavid yaradıcılığına və şəxsiyyətinə tam bir neqativ münasibət hökm sürmüşdür. Ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev demiş: "...o zaman tənqid yalnız tənqid xatirinə, ənənə və dəb xatirinə" (44, 6) olmuşdur.

İkinci isə ədibin üzləşdiyi ədəbi-ideoloji haqsızlıqların böyük bir qismindən kompensasiya olunduğu dövrdü. Lakin bu dövrdə də H.Cavidi "sovet yazarı" etmək ədəbiyyatşünas alimlərimizin cəhdi idi.

1980-90-cı illərdən sonra cavidşünaslığın inkişafındakı irəliləyiş həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə oldu. Bu üçüncü dövrdə cavidşünaslar H.Cavidə vaxtilə yönəldilmiş ağır ideoloji ittihamları nəyin bahasına olursa olsun aradan qaldırmaq tendensiyası uğrunda mübarizədə idi.

Sonda bir daha vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-tənqidi və Azərbaycan teatrı tarixində özünəməxsus fəxri yeri olan, Azərbaycan dramaturgiyasında "yeni bir cığır açmış, özünəməxsus üslubla, özünəməxsus bir tərzdə yeni söz deyən" H.Cavid akademik K.Talıbzadə demiş: "XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir (44, 55) ehtiraslı xarakterlər yaratmaq sahəsindəki ənənələri bugünkü dramaturgiyamıza da xeyir gətirə bilər" (209, 306) və "pək insanıyyət duyğuları ilə dolu olan romantik poeziyası, romantik poetik təfəkkürü və arzuları iyirminci əsr bəşər tarixinin, fikri və ehtiraslarının ən uca, ən yüksək zirvəsini təşkil edir" (47, 28).

Ədəbi tənqidin H.Cavid yaradıcılığına münasibətini izlədikcə ədibin irsinə həssaslıqla, qayğı ilə, dərin-elmi təfəkkürlə yanaşan, öyrənən, təbliğ edən tənqidçilərimizin, ədəbiyyatşünaslarımızın, cavidşünaslarımızın səyini, qayğısını da gördük və bu xeyirxah iş bu gün də davam edir. Çünki, ədibin irsi "...tərəvətini və ictimai həyatımız üçün, insan psixologiyalarının kamilləşməsi yolunda öz əhəmiyyətini itirmir" (39, 10) və bu gün də ədəbiyyatşünaslıq elmimizin ardıcıl izlədiyi zəngin ədəbi məxəzlərdəndir.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat, mətbuat, mədəniyyət bütövlükdə ictimai fikir tariximizdə elə qüdrətli şəxsiyyətlər vardır ki, "hər hansı bir zaman mərhələsi məhz onların varlığı ilə, yaradıcılığı ilə qiymətləndirilir". Bu qiymətləndirilmə müxtəlif illərdə müxtəlif yönümlü olsa da, bu şəxsiyyətlərin yüksək qiymətini zaman, tarix verir.

Belə şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatında, dramaturgiyasında, lirik-romantik poeziyasında özünəməxsus yeri və rolu olan, "fikrimizin

fövqündə çox əzəmətli və məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad olan” (43, 239) Hüseyn Caviddir. Ədibin yaradıcılığına müxtəlif illərdə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar olub. Bu yanaşmalarda son dərəcə zəngin, maraqlı, ziddiyyətli mövqelər özünü əks etdirir.

H.Cavid yaradıcılığının öyrənilməsində yeni mərhələ sovet dövründən sonrakı mərhələdə başlanmışdır. Bu mərhələdə əsas məsələ milli-ədəbi, tarixi prosesi müstəqillik ideologiyası və mənəvi dəyərlər mövqeyindən öyrənmək vəzifəsini irəli sürür. Məhz bu yolla H.Cavid yaradıcılığı növbəti ideoloji stereotiplərdən xilas edildi.

Müraciət etdiyimiz obyekt yeni deyil. Lakin ad və məzmun etibarını ilə yenidir. Dövrü mətbuatın Hüseyn Cavidin yaradıcılığına münasibəti, ədibin mətbuatdakı fəaliyyəti və mətbuata münasibəti. Bax bu mövzunun işlənmə metodu və mövzuya yanaşma tərzini fərqlidir, yenidir. Sovet dövründə əsasən ədəbiyyatşünaslar, mətbuatşünaslar, cavidşünaslar H.Cavid yaradıcılığını və şəxsiyyətini bir qayda olaraq sovet ideologiyası tələbləri çərçivəsində araşdırmalara cəlb etmişdilər. Odur ki, hakim partiyanın dövründə ədəbiyyatşünaslar, tədqiqatçılar, cavidşünaslar predmetə, tədqiqat obyektinə istər-istəməz nisbətən qərəzli münasibət bəsləyiblər.

Bu dissertasiyada isə cavidşünaslıqdakı yanlışlıqları aradan qaldırmaqla yanaşı, H.Cavidin mətbu irsi, xüsusən də publisistikası ilk dəfə olaraq geniş, obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edilib.

Bu məsələlər barədə dissertasiyanın giriş hissəsində və fəsillərdə ətraflı məlumat verilib. 20-ci yüzilliyin ilk onilliyindən başlayaraq mətbuatda və ədəbiyyatda diqqəti cəlb edən əsas mövzu azadlıq, istiqlal arzularının reallaşması, türkçülüyn, milli özünüdərkini və özünəqayıdışın təbliği idi.

H.Cavidin də istər dramaturgiyasında, istər poeziyasında və publisistikasında bu mövzular üstünlük təşkil edibdir. Odur ki, ədibin yaradıcılığı diqqət mərkəzində olubdur.

Ona görə də bu dissertasiya işində siyasi mühitin formalaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi mühitin xarakteristikası verilib, cavidşünaslığa münasibət açıqlanıb, onların əsərlərindən nümunələr gətirərək konkret fikirlər söyləməyə, müəyyən nəticələrə gəlməyə çalışmışıq.

Müraciət edilən dövrün materialları, baş verən siyasi, ictimai, mədəni və ədəbi hadisələrlə o qədər zəngin, maraqlı, mürəkkəb və ziddiyyətlidir ki, biz daha çox xarakterik, səciyyəvi olanlara üstünlük verdik. Onu da qeyd edək ki, o zaman Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr və onların nəticəsində meydana gələn ideologiya və cərəyanlara, siyasi qrup və partiyalara münasibəti ayrı-ayrı görkəmli ziyalıların, xüsusən də H.Cavidin

yaradıcılığına istinad edərək dövrün ədəbi-mədəni mühitini xarakterizə etməyə çalışdıq. Başlıca qənaət isə budur ki, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan romantik ədəbiyyatına öz möhürünü vuran H.Cavid milli ideologiyanın formalaşmasında, istiqlalın, türkçülüüyün təbliğində həlledici rol oynayıb.

Dissertasiya işindən bu qənaət hasil olur ki, müraciət olunan tədqiqat obyektini daha dərindən, daha sistemli, həm də ən əsası müasir tələblər baxımından geniş araşdırmaq və dəyərləndirmək üçün o dövrün tanınmış tədqiqatçılarından, ədəbiyyatşünaslarının fəaliyyəti daha geniş, ətraflı tədqiqata cəlb edilməlidir.

Dissertasiyada H.Cavidin milli ruhlu mətbuatda istiqlal düşüncələrini möhkəmləndirən, vətən və millət sevgisini təbliğ edən, demokratik dəyərlər aşılayan əsərləri, şeirləri, bədii-publisistik məqalələri mətbuatımızın, ədəbiyyatımızın ən parlaq nümunələri kimi ciddi şəkildə araşdırılmışdır.

Mövzunun tədqiqi zamanı bir sıra problemlərlə üzləşdik. Bu problemlər sırasında arxiv sənədlərinin kifayət qədər olmaması, qəzet və jurnal komplektlərinin çoxunun bu günə qədər gəlib çıxması, mövcud ədəbiyyatdakı pərakəndəlik, qeyri-dəqiqlik, müxtəlif fikirlilik, sovet dönməsində aparılan araşdırmalarda birtərəflilik, qərəzli fikirlər və s. qeyd etməliyik.

Bütün bunlar bir daha sübut etdi ki, 20-ci yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı tarixi, istiqlal tarixi hələ tam şəkildə öyrənilməyib. Tariximizin təhrif olunan səhifələri, sözsüz ki, mətbuatımızın tarixi ilə də bağlıdır.

Azərbaycan romantik ədəbi məktəbin nümayəndəsi olan H.Cavidin ədəbiyyatımızda, mətbuatımızda, istiqlal tariximizin təbliğində xüsusi rolu və mövqeyi olan ədəbi irsi hər zaman aktualdır və əhəmiyyətlidir. Ona görə də bu zəngin irsi daha da ətraflı öyrənməli, elmi tədqiqatlar səmərəli və müntəzəm aparılmalı, intensiv şəkildə araşdırılmalı və gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

Ən önəmli məsələlərdən biri dəyişkən siyasi-sosial tarixi mərhələdə yaşayıb-yaradan, keçid dövrlərinin mürəkkəbliyi ilə qarşılaşan bu sənətkarın əsərlərinin orta və ali məktəblərdə əvvəllər kifayət qədər əhatə olunmaması gənc nəsli bu zəngin irsdən uzaq salmışdı.

Sonda bir daha belə nəticəyə gəlirik ki, “bəşərin əhvalını, millətin istiqbalını və istiqlalını düşünən, milli –məfkurəvi məsələlərdə son dərəcə dürrüst qənaətlərə gələn mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığı təsəvvür zehniyyətini, türk birliyi ideyasını, islam əxlaqını ehtiva edən, irəli sürdüyü fəlsəfi ideyalarla qərb fəlsəfi təfəkkür sistemi arasında bağlılıq olan mükəmməl ədəbi-bədii

sərvətlər toplusudur. Hər şeydən əvvəl Cavid yaradıcılığı cəmiyyəti xilas edə biləcək məfkurə modelini irəli sürən ədəbi və siyasi hadisədir”.

Əvvəl də, bu gün də tədqiqatçıların bəziləri H.Cavidin mütərəqqi ideyalarını əsasən keçmişlə bağlayırlar. “Bu gün dünya səviyyəsində “din müharibəsi” ilə bağlı dünyanın böhran icərisində olması sirr deyil. Zamanın tələbi kimi insanlığı düşündürən bu ideyaların çiçəklənməsi gələcəkdə labüddür”. Deməli, bu baxımdan H.Cavid yaradıcılığı həm bu gün, həm də sabah aktualdır, müasirdir. Bu gün istər milli bütövlük, istər mənəviyyat və əxlaq məsələlərində, həmçinin insan və cəmiyyət münasibətləri kontekstində H.Cavidin yaradıcılığı və şəxsiyyəti əsrin övladına daha yaxın, ən əsası isə daha gərəklidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

- 1) Azərbaycan publisistikası antologiyası. “Şərq-Qərb”. Bakı, 2007, 688 s
- 2) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət). Elm. Bakı, 1998 s
- 3) Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Bakı. ADU nəşr. 372 s 1982
- 4) Abdulla Şaiq. Xatirələrim. Uşaqnəşr. Bakı, 1961, 223 s
- 5) Abdulla Şaiq. Hüseyn Cavid. Ədəbiyyat dərsləri. Bakı, 1919, 215 s
- 6) Abdulla Şaiq. “Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1925, N-3
- 7) Abdulla Şaiq. “Mirzə Fətəli haqqında mülahizələrim”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, N-4 1924
- 8) Abbasov İlham. “iki şairin bir şeiri”. “Səs” qəzeti, 21 fevral 1992
- 9) Aslanov A. Əfəndiyev A. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bəzi nəzəri məsələlərinə dair”. “Kommunist” qəz. 8 iyun 1984
- 10) Ağayev Əjdər. “Hüseyn Cavid və onun “Şeyx Sənan” əsəri”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 30 sentyabr 1956
- 11) “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 29 iyun 1983
- 12) Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, c.I. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1967, 540, s
- 13) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi II cild. AEA nəşriyyatı. Bakı, 1960, 860 s.
- 14) Azər Turan. Cavid əfəndi. Araz-nəşriyyatı. Bakı, 2004, 307 s
- 15) Anar (Rzayev). “Sizsiz”. Yazıçı. Bakı, 1984, ---s
- 16) Axundov Yavuz. Ədəbi portretlər (II nəşri). Bakı. 2008, 378 s
- 17) Abdullayev Cəlal, Həsənoğlu Alqış. “Hüseyn Cavid”. Bakı, 1997, 158 s
- 18) Aslan Kənan. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı, “Azərənşr”, 2011, 300 s
- 19) AMDİA, f.340, s1.ış 4, vər.51
- 20) Alışanov Şirindil Həsən oğlu. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri-metodoloji problemləri. Filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2011, 269 s
- 21) Abiyeva Zümrüd İsmrafil qızı. H.Cavidin yaradıcılığında insan konsepsiyası. Filologiya elmləri namizəd alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı. 1997, 129 s.
- 22) “Azərbaycan və azərbaycanlılar”. “Millət” qəz. 11 sentyabr 1918.
- 23) “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 21 oktyabr 1956
- 24) “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 6 yanvar 1982

- 25) "Azərbaycan" jurnalı, N-6 2006
- 26) "Azərbaycan" jurnalı, N-12 1962
- 27) "Azərbaycan qadını" jurnalı, N-3 1965
- 28) Bəktaş İnayət. "H.Cavid və mətbuat". "Azərbaycan müəllimi" qəz. 9 dekabr 1962
- 29) Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. "Azər nəşr". 1993, --s
- 30) Babayeva Qızqayıt Nemət qızı. Mustafa Quliyevin ədəbi-nəzəri görüşləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı. 2004, 130 s
- 31) Babayeva Mələhət Ramiz qızı. H.Cavid dramlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədi obrazları. Namizədlik dis. Bakı, 2012, 171 s
- 32) Bünyatzadə Dadaş. "Türk teatrının əlli illiyi". "Yeni fikir" qəzeti, 17 dekabr 1962
- 33) Буало. Поэзия сәнəти. Bakı. Azər nəşr. 1969. 184 s
- 34) "Bakinskiy raboci" qəzeti 28 may 1937
- 35) "Bakinskiy ziritel" qəzeti, 13 aprel 1930
- 36) "Bakı şurasının xəbəri" qəzeti, 17 iyun 1918
- 37) Cəfərov Nizami. Milli İctimai fikir tariximizdən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1993, 79 s
- 38) Cəfərov Nizami. Ön söz yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı. Elm, 2007, 300 s
- 39) Cavidşünaslıq. I cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 240 s
- 40) Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 255 s
- 41) Cavidşünaslıq. III cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 183 s
- 42) Cavidşünaslıq. IV cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 231s
- 43) Cavidşünaslıq. V cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 271s
- 44) Cavidşünaslıq. VI cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 223 s
- 45) Cavidşünaslıq. VII cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 231 s
- 46) Cavidşünaslıq. VIII cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 189 s
- 47) Cavidşünaslıq. IX cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 167 s
- 48) Cavidşünaslıq. X cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012, 143 s
- 49) Cavidşünaslıq. I cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, "Elm", 2005, 356 s
- 50) Cavidşünaslıq. II-III (araşdırmalar toplusu). Bakı, "Elm", 2007, 416 s
- 51) Cavid xatırlarkən. Məqalə və xatirələr toplusu. Gənclik. Bakı, 1982, 388 s
- 52) Cəfər Xəndan. Cavid sənəti. Bakı. Bilik Cəmiyyəti. 1981. 188 s
- 53) Cəfər Cəfərov. Azərbaycan dram teatri. B. Azər nəşr. 1959. 416 s

- 54) Cəfər Xəndan. "Hüseyn Cavid". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 5 dekabr 1958
- 55) Cəfər Xəndan. "Azərbaycan romantizmi". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 27 iyun 1970
- 56) Dünyaminqızı Qərənfil. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər). "Elm". Bakı, 2011, 216 s
- 57) "Ekran-efir" qəzeti, 1 dekabr 1962
- 58) Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1977, 301 s
- 59) Əliyev Kamran. Hüseyn Cavid: həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2008, 322 s
- 60) Əliyev Kamran. Cavid möcüzəsi. Nurlan. Bakı, 2002, ---s
- 61) Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı. Elm. 1985
- 62) Əliyev Kamran. Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsi. Bakı. 2006. 300 s
- 63) Əliyev Kamran. "Hüseyn Cavid publisistikası". "Müxbir" jur. 1983 N-8
- 64) Əflatun Saraclı. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində. Elm. Bakı, 2007, 420 s
- 65) Əfəndiyev Timurçin. Romantik dramaturgiyada tarixilik və bədiilik. Fil. elm.dokt.dis. 84 s.
- 66) Əlimirzəyev Xəlid. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. Bakı. BDU nəşr.155 s
- 67) Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild. (Dərslük). Bakı, 2010, 436 s
- 68) Əhmədov Bədirxan. "XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqmətlər, problemlər. Bakı. 2015, 550 s
- 69) Əliyev Rəhim. Poeziyanın təbiiyi. Yazıçı. Bakı, 1997 –s
- 70) Əbilov Azər İmamverdi oğlu. Hüseyn Cavid yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi qaynaqları. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təq. edilmiş dissertasiya. Bakı. 2010. 194 s
- 71) Ənvəroğlu Həmalay. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, 2004 773 s
- 72) Əliyeva Aybəniz. Azərbaycan romantikləri və türkçülük hərəkatı. Fil. Elm.dokt.dis. avtorə. Bakı. 2005. 53 s
- 73) Əzizova Nəzakət. H.Cavid dramaturgiyasında insan, iblis, tanrı ("Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər") namiz. dis. Bakı, 2000, 149 s
- 74) Əfəndiyev Timurçin. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı. Yazıçı. 1985 208 s
- 75) Əsədullayeva Nuranə. Hüseyn Cavidin "Azər" poeması namizəd. dis. B.2011, 162 s

- 76) Əliheydər Qarayev. Böylə tənqid olmaz. “Kommunist” qəzeti, 15 fevral 1929
- 77) Əli Nazim. “Azərbaycan ədəbiyyatı”. “Pecati i revaliyusiya”, 1929, N-6
- 78) Əli Nazim. “Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı”. “Dan yıldızı”, 1928, N-6
- 79) Əli Nazim. “İblis”. “Kommunist” qəzeti, 3 dekabr 1926
- 80) Əmin Abid. “Zərərli tənqid”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, N-10
- 81) Ələkbərli Məmməd Kazım. “Bədii yaradıcılıq qurultayı”. “Kommunist” qəzeti, 13 iyun 1934
- 82) Ələkbərli Məmməd Kazım. “Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeyidlər”. “İnqilab və mədəniyyət”. 1934, N-6-7
- 83) Ələkbərli Məmməd Kazım. “Azərbaycan ədəbiyyatı”. “Na rubeje Vostoka” jurnalı. 1934, 15 sentyabr
- 84) Ələkbərli Məmməd Kazım. “Aprel ədəbiyyatı”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1935, N-10-12
- 85) Əvəz Sadıq. “Mübahisə davam edir”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1936, N- 4-5
- 86) Ələkbərov Z. “Hüseyn Cavidin əsərlərinin əsas nəşirlərinin icmalı”. “Azərbaycan jurnalı” 1962, N-8
- 87) Əziz Şərif. “Şeyx Sənan”. “Zarya Vostoka” qəzeti, 5 aprel 1923
- 88) “Ədəbi parçaları” jurnal, N-1 1926
- 89) “Ədəbiyyat qəzeti” 15 iyun 1934
- 90) “Ədəbiyyat qəzeti” 8 yanvar 1935
- 91) “Ədəbiyyat qəzeti” 8 iyun 1935
- 92) “Ədəbiyyat qəzeti” 14 mart 1936
- 93) “Ədəbiyyat qəzeti” 27 mart 1937
- 94) “Ədəbiyyat qəzeti” 6 aprel 1937
- 95) “Ədəbiyyat qəzeti” 10, 18, 24 may 1937
- 96) “Ədəbiyyat qəzeti” 9 iyun 1937
- 97) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28 oktyabr 1956
- 98) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 oktyabr 1957
- 99) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 aprel 1961
- 100) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 may 1962
- 101) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 iyun 1963
- 102) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4 aprel 1970
- 103) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 8 iyun 1984
- 104) “Füyuzat” (1906-1907). Çəşoğlu. Bakı, 2007, 672 s

- 105) Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. Yazıçı. Bakı, 1985, 650 s
- 106) Hüseynov Rafael. Vaxtdan uca. İşıq. Bakı, 1988, 361 s
- 107) Hüseyn Cavid. Əsərləri. Baskı. Temmuz. İstanbul, 2013, 944 s
- 108) Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. "Təhsil". Bakı, 2012, 496 s
- 109) Hüseyn Cavid. Əsərləri IV cildə. Yazıçı. Bakı, 1982, 321 s
- 110) Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu (bibliografik göstərici). Elm. Bakı, 2006, 240 s
- 111) Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı. Azərnaşr. 1968 270 s
- 112) Hüseyn Cavid. Əsərləri: 5 cildə, I.c.,Bakı. Elm, 2005, 304 s
- 113) Hüseyn Cavid. Əsərləri: 5 cildə, I c., (T.Cavidin tərtibi, T.Kərimlinin redaktəsi ilə. Bakı. Elm, 2007, 300 s.; II c., Bakı, 2007, 420 s. ; III c., Bakı. Elm, 2007, 368 s.; IV c. ; Bakı. Elm, 2007, 296 s , V c.
- 114) Hüseyn Cavid. Əsərləri. Bakı. Çarşoğlu. 2004. 640 s
- 115) Hüseyn Cavid. Əsərləri 4 cildə. I.c.B.Yazıçı. 1982, 321 s
- 116) Hüseyn Cavid. "Urmiyədən". "Şərqi-rus" qəzeti 21 may 1904
- 117) Hüseyn Cavid. "Naxçıvandan təbsirə". "Şərqi-rus" qəzeti, 27 avqust 1904
- 118) Hüseyn Cavid. Mühəribə və ədəbiyyat". "Açıq söz" qəzeti, 25-26 oktyabr 1915
- 119) Hüseyn Cavid. "Ölülər". "Açıq söz" qəzeti, 1 may 1916
- 120) Hüseyn Cavid. "Naxçıvanda nə gördüm". "Həqiqət" qəzeti, 4 yanvar 1910
- 121) Hüseyn Cavid. "Naxçıvana nə lazım?". "Həqiqət" qəzeti, 5 yanvar 1910
- 122) Hüseyn Cavid. "Naxçıvandan". "Həqiqət" qəzeti 4 may 1910
- 123) Hüseyn Cavid. "Bir millətin tərəqqisi və təalisi". "Həqiqət" 14 may 1910
- 124) Hüseyn Cavid. "Qafqaziyada müəllimlər". "Həqiqət" 25 may 1910
- 125) Hüseyn Cavid. "Nakamlıq". "İqbal" qəzeti, 14 may 1912
- 126) Hüseyn Cavid. "Cavablara cavab, yaxud ikinci rica". "İqbal" qəzeti, 12 may 1913
- 127) Hüseyn Cavid. "Tiflisdə İttifaq məktəbi". "İqbal" qəzet, 25 iyul 1914
- 128) Hüseyn Cavid. "İttifaq məktəbinə bir nəzər". "İqbal" qəzeti, 31 avqust 1914
- 129) Hüseyn Cavid. "M.Qurbanəli Şərifzadə". "Açıq söz" 9 iyul 1917
- 130) Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbiyyatı. Məqalələr toplusu. Mütərcim. Bakı, 2013, 35 s
- 131) Hüseyn Cavid. Vətənə qayıdış. Bakı, Gənclik. 2015. 280 s
- 132) Hüseynzadə Lətif. "H.Cavidə xatırlarkən". "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 6 yanvar 1982

- 133) Hüseynli Tural. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. Azərnəşr. Bakı, 2004, 174 s
- 134) Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Azərnəşr. Bakı, 1992, 276 s
- 135) Hacıyev Tofiq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı. Maarif. 1977 --- s
- 136) Hüseynov M, Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Azərnəşr. Bakı, 1985, 260 s
- 137) Həsənova Sevil. Hüseyn Cavid yaradıcılığında tərbiyə məsələləri. Bakı, “Elm”, 2013, 138 s
- 138) Hüseynova Jalə. Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” pyesi. Namizədlilik dissertasiyası. Bakı. 1997. 141 s
- 139) Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Azərnəşr. Bakı, 1960, 200 s
- 140) Hənəfi Zeynallı. “Maral” xüsusunda qısa mülahizələr”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923 N-1-2
- 141) Hənəfi Zeynallı. “Oktyabr və ədəbiyyat”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1924, N-9
- 142) Hənəfi Zeynallı. H.Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim, “ədəbi parçalar”. Bakı, 1924
- 143) Hacıyev Rəfiq Zəka. XX əsr Azərbaycan romantizminin estetik prinsipləri. Namizədlilik dissertasiyası. Bakı. 1967. 256 s
- 144) Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Elm. Bakı, 2010, 553 s
- 145) Hikmət İsmayıl. Dörd il yarım Azərbaycanda. “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 iyul 2008
- 146) Xəndan Rafiq Ziya. Cavid sənəti. Bakı. “Bilik” cəmiyyəti. 1981, 88 s
- 147) Xəlilov Səlahəddin. Cavid fəlsəfəsi. Bakı. Nurlan. 2009 230 s
- 148) Xəlilov Qulu. “Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi” “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 13 noyabr 1981
- 149) Xəlil Rza Ulutürk. “İstiqlal şairi”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28 oktyabr 1982
- 150) İsmayılov Ə. Dünya romantizim ənənələri və H.Cavid. Bakı.Yazıçı. 1983 s
- 151) İsmayılov Ə. “Cavid və Şekspir”. “Elm və həyat” jurnalı, 1976 N-9
- 152) İbrahimov Mirzə. H.Cavidin son yaradıcılıq dövrü haqqında. “Kommunist” qəzeti, 23 aprel 1933
- 153) İbadoglu Əbülfəz. “H.Cavid müharibə əleyhinə”. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti”, 29 noyabr 1962
- 154) İbrahimov İslam. “Yazıçı və tənqid”. “Azərbaycan” jur, 1960, N-12

- 155) İbrahimov Mirzə. “Ədəbiyyat məsələlərimiz haqqında”. “Kommunist” qəzeti, 9 dekabr 1932
- 156) “İqbal” qəzeti, 19 sentyabr 1913
- 157) “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, N-7-8, 1931
- 158) “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, N-11-12 1934
- 159) Köçərli Firidun. “Ədəbiyyatımıza dair”. “İrşad” qəzeti, 8 mart 1908
- 160) “Kommunist” qəzeti, 1 yanvar 1922
- 161) “Kommunist” qəzeti, 16 yanvar 1925
- 162) “Kommunist” qəzeti, 26 oktyabr 1957
- 163) “Kirovabad kommunisti” qəzeti, 26 oktyabr 1957
- 164) “Kommunist” qəzeti, 15 may 1962
- 165) “Kommunist” qəzeti 8 iyun 1984
- 166) Quliyev Mustafa. “Hərəkət lazımdır”. “İnqilab və mədəniyyəti” jurnalı, 1928 N-9
- 167) Quliyev Mustafa. “Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1926, N-8
- 168) Quliyev Mustafa. “Oktyabr və türk ədəbiyyatı”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1930, N-11-12
- 169) Qasımov Hacı İbrahim. “Məşhur müqtədir şairlərimizdən”. “İstiqlal” qəzeti, 6 mart 1920
- 170) Qarayev Yaşar. *Faciə və qəhrəman*. Yazıçı. Bakı, 1965, 250
- 171) Qarayev Yaşar. *Tarix: yaxından və uzaqdan*. Bakı. 1996. 315 s
- 172) Qarayev Yaşar. *Realizm: sənət və həqiqət*. Bakı. Elm. 1980. 247 s
- 173) Məmmədquluzadə Cəlil. *Əsərləri, məqalə və məktubları*. Azərnəşr. 1960, 600 s
- 174) Məmmədli Qulam. *Cavid ömrü boyu*. Yazıçı. Bakı, 1982, 296 s
- 175) Məmmədli Qulam. “Maral”ın ilk variant. (H.Cavidin naməlum şeiri). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. Bakı. 1980, 25 iyul
- 176) Məsud Əlioğlu. *Hüseyn Cavidin romantizmi*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1975, 214 s
- 177) Mirəhmədov Əziz. *Şaiqanə yad et*. Elm. Bakı, 1981, 110 s
- 178) Mirəhmədov Əziz. *Məhəmməd Hadi*. Bakı. Elm. 1985, 218 s
- 179) Məmməd Cəfər. *Hüseyn Cavid*. Azərnəşr. Bakı, 1960, 262 s
- 180) Məmməd Cəfər. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2-ci cild*. Azərnəşr. Bakı, 1962, 860 s
- 181) Məmməd Cəfər. *Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm*. Azərb.SSR EA-nəşriyyatı. Bakı, 1963, 217 s

- 182) Məhəmməd zadə Mirzə Bala. Azərbaycan türk mətbuatı. Elm. Bakı, 2004, 83 s
- 183) Məmmədova Sahibə. Hüseyn Cavid yaradıcılığında tarixilik və müasirlik. (Avtoreferatı). Bakı, 2013, 24 s
- 184) Məmmədova Sahibə. Lirik-romantik düşüncədə fərd və zaman. BDU. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 4(64). Bakı, 2008, 252 s
- 185) Musayev T.C. Mehdi Hüseynin publisistikası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı. 1970. 350 s
- 186) Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük), II cild. BDU-nəşriyyatı. Bakı, 2007, 562 s
- 187) Mehdiyev Məhəmmədismayıl. Azərbaycan jurnalistika tarixi (1832-1920). Tədris-metodik vəsait. BDU nəşriyyatı. Bakı, 2013, 70 s
- 188) Məmmədov M. Acı fəryadlar. Şirin arzular. Bakı.1983, 192 s
- 189) Musayev Alqış Həsən oğlu. Hüseyn Cavidin poeziyası. Namizəd. dis. Bakı 2004, 172 s
- 190) Məmməd Cəfər “Hüseyn Cavidin sənəti haqqında qeydlər”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 5 dekabr 1958
- 191) Məmməd Cəfər. “Dramaturq və şair”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 aprel 1957
- 192) Məmməd Cəfər. “Görkəmli dramaturq”. “Kommunist” qəzeti, 26 oktyabr 1957
- 193) Məmmədov Mehdi. “Hüseyn Cavid yaradıcılığında böhran dövrü”. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1963 N-2
- 194) Məsud Əlioğlu. “Zaman və şəxsiyyət”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4 iyun 1970
- 195) Mehdi Hüseyn. “Uyğunlaşma və xırda burjuva mütərəddidliyi əleyhinə”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, N-7-8
- 196) Mehdi Hüseyn. “Tarixi qərardan sonra”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, N-2-3
- 197) Mehdi Hüseyn. “Proletar ədəbiyyatının baş xətti uğrunda”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, N-1
- 198) “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, N-2 1923
- 199) “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, N-8-9 1926
- 200) Novruzlu İ.M. Şüursuzluq psixikasının H.Cavid yaradıcılığında yeri. BDU. Dil və ədəbiyyat. 1 (23). Bakı, 1999, 165 s
- 201) Osmanlı Vəli. Məhəmməd Hadinin lirikası. Bakı. Elm. 2006. 202 s
- 202) Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Pantüranizm haqqında. Paris, 1930, 110 s
- 203) Rüstəmov İzzət. “Hüseyn Cavid və mətbuat”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 22 aprel 1967

- 204) Rza Təhmasib. “Cavidi xatırlarkən”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 yanvar 1963
- 205) Seyid Hüseyn (Kazımoğlu). “Ücürüm”. “Kommunist” qəzeti, 20 yanvar 1922
- 206) Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Proqres. Bakı, 2012, 390 s
- 207) Şıxlinski Nigar. “Azərbaycan ədəbiyyatına dair”. “Yeni fikir” qəzeti, 9 oktyabr 1923
- 208) Təhmasib Tamilla. Hüseyn Cavid və teatr. İşıq. Bakı, 1988, 129 s
- 209) Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Azərb. EA nəşri. Bakı, 1966, 350 s
- 210) Talıbzadə Kamal. Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığı. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1949, 200 s
- 211) Talıbzadə Kamal. Mədəniyyət dünyası. Elmi məqalələr toplusu. IV buraxılış. Bakı, 2002
- 212) Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı. 2001, 305 s
- 213) Vəliyev Şamil. “Füyuzat” ədəbi məktəbi”. Elm və təhsil. Bakı, 2004, 453 s
- 214) “Yeni fikir” qəzeti, 2 fevral 1926
- 215) Zeynalov Ə. “Unudulmaz müəllimim”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 30 sentyabr 1956
- 216) Zamanov Abbas. “Tənqidi realistlərlə bir cəbhədə”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 iyun 1970
- 217) XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı. Elm. 1979, 300 s

Türk dilində

- 218) Tekiner Süleyman. Azərbaycanın mağdur ünlü şair-dramaturqu Hüseyn Cavid. Azərbaycan, 1987, Aralık, sayı: 261 s
- 219) Türkekul Mustafa Haqq. Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavit. İstanbul, 1963, 169 s
- 220) Enver Uzun. Hüseyn Cavid və Türkiyə edebiyatı. Bakı. Günəş nəşriyyatı. 1998, 165 s.
- 221) Erdoğan Uygur. Hüseyn Cavid edebi faliyyətləri və Topal Teymur piyesi. Ankara. Buluş tasarım və Matbaalık, 2004, 138 s
- 222) Özdemir Cihan. Hüseyn Cavidin tarixi dramları. Ankara. 1987, 203 s
- 223) Yalçın A. Hüseyn Cavidin tarixi dramları. Ankara. 1987, 249 s

Rus dilində

- 224) Фейербах Л. Сущность христианства. Москва. Из-до. «Мысль». 1965.
- 225) Borev Y. estetika. M. Vışşaya şkola. 2002. 511 s
- 226) Lessinq Q.E. Qamburqskaya dramaturqiya. M.L.1936. 236 s

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Mədəniyyət Siyasəti Xalqın Milli Kimliyini Yaşadan Faktor Kimi

Toğrul Murad oğlu QASIMOV¹

GİRİŞ

Müasir dünyanın hər bir ölkəsində mədəniyyət siyasəti ümumi dövlət siyasəti sistemində çox mühüm yer tutur, cəmiyyətin normal həyat tərzini, insanların rifahı, sosial sahələr inkişafı, tərəqqi vəziyyəti və digər mühüm mədəni amillər sistemin düzgün qurulmasından asılıdır. “Soyuq müharibənin sonu” və sosializmin dünya sistemi dağıldı, keçmiş sovet respublikalarının müstəqil dövlətləri beynəlxalq arenaya çıxış əldə etdilər. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq mədəni əlaqələr yeni xarici siyasətin əsasına çevrildi. Bu siyasətin əsas məqsədləri xarici ölkələrlə qarşılıqlı anlaşma və etimad münasibətləri, onlarla bərabər artımdan ibarətdir.

Mədəniyyət siyasəti mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayır, çünki mədəniyyət siyasi amillərdən, dövlətin mədəni inkişafına təkan verən və ya tormozlayan siyasi sistemindən asılıdır. Mədəniyyət siyasəti xalqın intellektual potensialının, mənəvi sağlamlığı və rifahını yüksəltməyə xidmət edən siyasətdir. O, həm də millətin mənəvi, sosial-iqtisadi inkişafının möhkəmlənməsini təmin edir. Mədəniyyət siyasətinin vəzifəsi maddi və mənəvi sərvətlərin istehsalı, qorunması və inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır. “Cəmiyyətdə insanların qeyri-bərabər mədəni inkişafını və mədəni deletantlığı aradan qaldırmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrdə mədəniyyət siyasəti koordinasiya və tənzimlənmə yolu ilə elmi surətdə təşkil edilir və idarəetmə əsasında həyata

1 Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, ORCID: 0000-0002-8986-0239

keçirilir. Belə halda cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının və xalqın marağını əks etdirən balanslı mədəni inkişafa nail olmaq olar” [3, s.79].

Ölkəmizin dünyada qazanlı tərəfdaşlıqlar inkişafından obyektiv etiraf etdi. Gənc müstəqil dövlətin imicinin formalaşmasında millilik mədəniyyəti öz effektivliyi və inandırıcılığı ilə siyasətdə və iqtisadiyyatdakı nailiyyətlərdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Mədəniyyət sahəsində demokratikləşmə və beynəlxalq münasibətlərdə mərkəzsizləşdirmə prosesləri əksini tapdı.

1. MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU VƏ GƏDİŞAT YOLU:

Mədəniyyət sahələrində baş verən demokratikləşmə və desentralizasiya prosesləri beynəlxalq münasibətlərdə də öz əksini tapmışdır. Bir çox xarici ölkələrlə regional və şəhərlər səviyyəsində əlaqələr nəzərə çarpacaq dərəcədə güclənmişdir; ayrı-ayrı kollektivlər və artistlər bu sahədə tam müstəqillik əldə etmişlər. Artıq beynəlxalq əlaqələrin daha da güclənməsini məhdudlaşdıran yeganə amil maliyyə məsələsi olmuşdur. Lakin, sürətlə liberallaşma beynəlxalq mədəni əlaqələr sahəsinə təkcə müsbət deyil, həm də mənfi təsir göstərmişdir. Təəssüflər olsun ki, ayrı-ayrı kollektivlər və artistlər tərəfindən xaricə aparılan mədəniyyət məhsulu heç də həmişə özünün ən yaxşı nümunələri ilə təmsil olunmur. Bu sözləri eyni zamanda qarşılıqlı olaraq xaricdən gətirilən mədəni ixrac məhsulları haqqında da söyləmək olar.

“Danılmaz tarixi faktdır ki, Sovet hakimiyyəti illərində nailiyyətlərimiz olub, xalqımız təhsil alıb, mədəni səviyyəsi yüksəlib, böyük Azərbaycan elmi yaranıb, respublikamızın milli mədəniyyəti yüksək səviyyələrə yüksəlib. Lakin kommunist ideologiyasının aparıcı və rəhbər rolunun tanınması şərti ilə bunlara nail olundu. Çünki başqa cür mümkün deyildir. Sadəcə olaraq, milli mənəvi dəyərlər və köklərə qayıdış haqqında hər hansı müstəqil fikir irəli sürmək qadağan edildi” [1, s.293].

Azərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafında və zəngin milli-mənəvi irsimizin dünya mədəni aləminə çatdırılmasında Heydər Əliyev çox böyük rol oynamışdır. Bu fəaliyyət respublikanın gələcək mənəvi-siyasi həyatı üçün örnək və irsə münasibətdə siyasətin konsepsiyasının yaranması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2. MƏSƏLƏNİN HƏLLİ VƏ GƏTİRİLƏN ARQUMENTLƏR:

Məlum olduğu kimi, 1991-ci il oktyabrın 18-də SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının elan edilməsi ilə Azərbaycan itirilmiş müstəqilliyini bərpa etsə də, öz daxili və ya dövlət müstəqilliyinə həqiqi mənada nail ola bilmədi. Xarici siyasətdə əslində milli mənəvi dəyərlərin qorunması və yaşadılması istiqamətində heç

bir iş görülməmişdir. Müstəqilliyini itirmək təhlükəsi yenidən Azərbaycanın başı üzərini asıldı. Belə bir ağır şəraitdə 1993-cü il iyunun 15-də xalqın təkidli tələbi və tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev bütün bu neqativ hallara qısa zamanda son qoydu və bütün separatçılıq meyillərini aradan qaldırdı, ictimai-siyasi sabitlik bərqərar etdi. Ölkədə iqtisadiyyatı durğunluqdan xilas etmək üçün islahatlar apardı, proqram hazırlayıb həyata keçirməyə başladı. “İnsanların ölkənin təbii sərvətlərindən istifadə etməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrlə çoxsaylı neft müqavilələri bağlamağa və Ermənistanla müharibədə atəşkəsə nail olmağa nail oldu” [5, s.90].

O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmaq şərti ilə Ermənistanla müharibəyə son qoymaq üçün fəal sülhsevər siyasət yeritmək mövqeyini bütün dünyaya bəyan edib. Bu siyasət dünya birliyində və beynəlxalq təşkilatlarda rəğbət qazanmışdır. Hazırda dünyanın aparıcı dövlətləri Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyir və müdafiə edirlər. Bütün məsələlərdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlər məsələsində də Heydər Əliyevin mövqeyi aydın və qəti idi: “Müstəqilliyin elan edilməsi, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bu, hələ də real qələbə qazanmaq üçün yetərli deyil. Hər bir insan, xüsusən də gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etməli, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün hər cür fədakarlığa hazır olmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə yüksək mənəviyyətə malik olmalı, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının azərbaycançılığının, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir” [8, s.295].

Müstəqillik illərində dövlətimizin başçısının bu dəyərli tövsiyələrini rəhbər tutaraq, milli mədəni irsimizin, tariximizin, milli incəsənətimizin ideoloji buxovlardan, qadağalardan xilas edilməsi istiqamətində çox uğurlu addımlar atmağa nail olmuşuq. Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin mənimsənilməsi yolu ilə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Bu məsələdən danışan dövlətimizin başçısı demişdir: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə edilməli, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə edilməlidir. Gənclərimiz tariximizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli adət-ənənələrimizi, tariximizi bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” [8, s.296].

Maraqlıdır ki, Heydər Əliyev tariximizdən danışarkən onun mənəviyyatımızla sıx bağlı görür və göstərir ki, bütün mərhələlərdə xalqımızın tarixinin əsasını yüksək mənəviyyət təşkil etmiş, məhz onun yüksək mənəviyyətliyi, yüksək mənəviyyəti olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan şəxsiyyətlər bu gün

dünyada tanınır və bizə örnekdir. Şübhəsiz ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin mənimsənilməsində ana dilimizin rolu çox böyükdür. Həqiqətən də sovet hökuməti bütün milli dillərə olduğu kimi Azərbaycan dilinə də münasibətdə böyük ədalətsizliklərə yol vermiş, Azərbaycan dilinə qanuni hüquqların bərpası istiqamətində müxtəlif dövrlərdə edilən cəhdlər Moskvanın ciddi müqaviməti ilə üzləşmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi əsasında qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasında (maddə 21) “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir” [6, s.12]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev fevralın 2-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının gənclərinin birinci forumunda İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətindən, onların öyrənilməsinin əhəmiyyətindən danışarkən deyib: “Konstitusiyamıza görə, ölkəmizdə dünyəvi dövlət yaradılıb, din dövlətdən ayrılıb. Təbii ki, bu, bütün dünyəvi ölkələrdə belədir. Bu heç kimi təəccübləndirməməlidir. Bu o demək deyil ki, biz dinlə bağlı fərqli mövqe tuturuq. Ancaq mən hesab edirəm ki, gənclərimizin İslamı qəbul etməsi üçün lazımi tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin görülməməsi nəticəsində bəzi neqativ hallar yaranır, müəyyən qruplar gənclərə fanatizm aşılamaq istəyir və bu da gənclərimizin tərbiyəsinə xələl gətirir. Ona görə də hesab edirəm ki, məktəblərdə İslam dininin tədrisi günün tələblərindən biridir və Təhsil Nazirliyi və aidiyyəti qurumlar bu barədə düşünməli, lazımi tədbirlər görməlidir. Yəni gənclərimiz dinimizi öyrənməli, qəbul etməli və olduğu kimi istifadə etməlidir. Biz heç vaxt imkan verməyəcəyik ki, ayrı-ayrı şəxslər və qüvvələr öz şəxsi maraqlarını həyata keçirsinlər, İslam dini adı altında Azərbaycan gənclərinin təhsilinə xələl gətirsinlər” [7, s.47].

Beləliklə, Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev milli mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, onların öyrənilməsinə və təbliğinə böyük əhəmiyyət verir, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya bədii irsinə verdiyi töhfələrlə digər xalqların nümayəndələrinin də tanış edilməsi məsələsini daim diqqətdə saxlayırdı.

Ümummillə liderimiz çoxcəhətli mədəniyyət nəzəriyyəsi təbliği etmişdir. Heydər Əliyev istər çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatımız, istərsə də qədim və bədii cəhətdən kamil mədəniyyət və incəsənətimizin ayrı-ayrı sahələrindən bəhs edərkən bütün bunlara dövlətçilik nöqtəyindən nəzərdən, azərbaycançılıq fəlsəfəsinin məxəzləri kimi yanaşmışdır. Heydər Əliyev deyirdi: “Ədəbiyyatımız, incəsənətimiz və mədəniyyətimizin digər xalqlardan ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də odur ki,

zaman zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırar açırılar və yeni formalar gətirirlər” [4, s.89].

Müasir ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və mədəniyyətimizin bəşəri arenada öz nadir inciləri ilə dünyanı heyran qoyması, ölkəmizin şöhrətini qaldırması, xalqımızın qədim mədəniyyətə malik olması bu müdrik fikri təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, XX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin sürətli inkişafı, geniş miqyasda təbliği və böyük nailiyyətləri bilavasitə Heydər Əliyevin müstəsna tarixi xidmətlərinin nəticəsi idi. Onun rəhbərlik etdiyi 70-80-ci illərdə, xüsusən sonrakı dövrdə mədəni və ədəbi irsimizə, təsviri sənətə, teatra qayğı xeyli dərəcədə artmışdı. Heydər Əliyevin bilavasitə himayədarlığı və gərgin səyləri nəticəsində bu gün Azərbaycan incəsənəti bütün dünya miqyasında tanınmışdır.

Heydər Əliyevin nəzəri siyasi irsi, dövlətçilik və millətçilik təcrübələri bizim milli sərəvətimiz, tövsiyələri yaddaşımızın əbədiyyət dərsidir.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu, şöhrəti durmadan artır. Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi dünya miqyasında şöhrət qazanmışdır. Heydər Əliyev şüurunun məhsulu olan Əsas Qanunumuz dünyanın ən demokratik və mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət doğurur. “Ölkəmizdə hökm sürən sabitlik, aparılan daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Xarici siyasətini bərabərhüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası bütün dünya ölkələri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir” [2, s.110].

Cənab İlham Əliyev 2003 və 2008-ci illərdə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələrək xalqın iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib. Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu siyasətini Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Onun rəhbərliyi ilə ölkədə iqtisadi islahatlar əlavə olaraq sürətləndirilmiş, 2004-2008-ci illərdə Prezidentin xüsusi sərəncamı ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının daha yaxşı təmin olunmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır. O, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır. Geniş dünyagörüşünə, dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyətə malik İlham Əliyev cənabları müasir və çevik siyasətçi kimi dünyada böyük hörmət və nüfuz qazanmışdır. O, sürətlə dəyişən müasir dünyada, qloballaşma və inteqrasiya proseslərində, bütün beynəlxalq görüşlərdə, danışıqlarda Azərbaycanın bütün sahələrdə maraqlarını ən yüksək səviyyədə uğurla müdafiə edir. İlham Əliyevin uğurlu

xarici siyasəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq və regional problemlərin həllində rolu və nüfuzu artır. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bir çox ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların fəxri adlarına və mükafatlarına layiq görülüb, AŞPA-nın fəxri üzvü diplomu və medalı ilə təltif edilib.

Nəticə: Beləliklə, rəşadətli ordumuzun Müzəffər Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyevin apardığı müdrik daxili islahatlar və uzaqgörən, məqsədyönlü xarici siyasət sayəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrilir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi kursunu İlham Əliyev uğurla həyata keçirir. Onun “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” (12 yanvar 2004-cü il) sərəncamları ilə Milli Ensiklopediya və Milli Ensiklopediya nəşrinə rəhbərlik şəxsən öz üzərinə götürülmüşdür. Onun bu münasibətlə imzaladığı sərəncamlar, alimlərə əlavə əməkhaqqı artırılmaqla elmi dərəcələrin verilməsi, tələbələrə, magistrantlara və aspirantlara təqaüdlərin verilməsi haqqında sərəncamlar dövlətin milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə qayğısının parlaq təzahürüdür. Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi mədəniyyət konsepsiyasının İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətinin mütərəqqi və etibarlı perspektivlərindən xəbər verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin kulturoloji mahiyyəti. "Mədəniyyət dünyası", XIII buraxılış, Bakı: 2006, - s.97-104.
2. Ağayev, R., Abbasov, N. Azərbaycan Türkiyə əlaqələri. Mədəni-maarif jurnalı 2001-ci il № 3/4, - s.54.
3. Axundova, N. Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. "Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşdırılmasına yardım" layihəsi üzrə açıq cəmiyyət İnstitutu-Budapeşt Soros Fondunun himayəsi ilə keçirilmiş Beynəlxalq konfransın və sosioloji tədqiqatın sənəd və materiallarının məcmuəsi. Bakı: 27-29 iyun, 2001-ci il. - s.59.
4. Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004, - 264 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 2003, - 224 s.
6. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı. "Ədəbiyyat qəzeti", 13 avqust 2001-ci il.
7. Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşdırılmasına yardım. "Simurq" Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyası. Bakı, Sabah, 2001, 194 s.
8. Cəfərov, N. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı: BDU, 2000, - 50 s.

National Leader Heydar Aliyev in the 100th Anniversary: Investigation in the Context of Turkey-Azerbaijan Relations

*Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 İli:
Türkiyə-Azərbaycan Münasibətləri Konteksində Təhlil*

*100. Yılında Ulusal Lider Heydar Aliyev:
Türkiye-Azerbaycan İlişlileri Bağlamında İncelenmesi*

Editors/Editörler/Redaktörlar

Prof. Dr. İbrahim Kazımbəyli
Dr. Farahila Babayeva-Şukurova
Dr. Baha Ahmet Yılmaz